

**Наталія СИВАЧУК
Олександр САНІВСЬКИЙ
Оксана ЦИГАНОК**

Академічна риторика

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНА ЛАБОРАТОРІЯ
«ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ ДО
УКРАЇНОЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ШКОЛІ»**

**Наталія СИВАЧУК
Олександр САНІВСЬКИЙ
Оксана ЦИГАНОК**

АКАДЕМІЧНА РИТОРИКА

**Навчально-методичний посібник для студентів-
магістрантів**

Умань 2022

УДК 808(075.8)
ББК 83.7я73
С 34

Авторський колектив: Наталія Сивачук, Олександр Санівський,
Оксана Циганок

За загальною редакцією канд. пед. наук, професора *Наталії Сивачук*

Рецензенти:

Доктор пед. наук, професор завідувач кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
Семенов Олена Миколаївна

Доктор пед. наук, професор кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Йовенко Лариса Іванівна

Кандидат пед. наук, доцент, завідувач кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
Бондаренко Геннадій Леонідович

Рекомендовано Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 9 від 25 січня 2022 р.).

Академічна риторика : навчально-методичний посібник / Автор. колектив : Наталія Сивачук, Олександр Санівський, Оксана Циганок. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2022. 378 с.

Поява будь-якого популярного видання, навчального посібника чи підручника з риторики, а особливо орієнтованого на студентів-магістрантів, – це неабияка подія в педагогічній освіті й науці. Посібник «Академічна риторика» розкриває потенційні можливості науки про ораторське мистецтво для самореалізації та самопрезентації особистості студента, сприяє формуванню його комунікативно-мовленнєвої компетенції.

Зміст посібника вміщує тематику лекційних, практичних та лабораторних занять, завдання для самостійної роботи, індивідуальні навчально-дослідні завдання, словник основних риторичних термінів, список літератури (основної та додаткової), хрестоматію.

Окремої уваги заслуговує розділ, в якому розглянуто мовленнєво-мовні аспекти у процедурі захисту наукової роботи, зокрема кандидатської дисертації. Відтак посібник стане в нагоді студентам-магістрантам, які мають намір зайнятися науковою роботою та продовжити навчання в аспірантурі.

УДК 808(075.8)
ББК 83.7я73

ВСТУПНЕ СЛОВО

На початку XXI століття помітно прогресує інтерес до риторики, оскільки зростає кількість професій, що позначені посиленою комунікативною відповідальністю. Риторичну освіченість повинні мати представники усіх сфер людської діяльності, важко уявити професії, де б майстерне володіння Словом було зайвим. А у багатьох галузях це стає умовою професійного успіху та ознакою майстерності, інтелігентності, компетентності. Особливо це стосується юстиції, дипломатії, журналістики, філології, педагогіки та ін..

Сьогодні мовленнєва культура є важливою складовою духовної культури особистості, вона найбільш помітна. Саме в Слові виявляється людина, її інтелект, характер, воля, емоційність. Сучасний науковець немислимий без майстерного володіння даром Слова, досягти якого можливо лише в тому випадку, якщо працювати над собою: поповнювати знання, активно спілкуватися з колегами по фаху, духовно рости, збагачуватися кращими зразками мовленнєвої поведінки. У цьому і є призначення курсу академічної риторики

Вчені визначають академічне красномовство як ораторську діяльність науковця чи викладача, який доповідає про результати дослідження чи популяризує досягнення науки.

Головні риси академічного красномовства – це дотримання логічних законів і правил, точність, аргументованість, відсутність двозначності, конкретність, чіткість. Академічне красномовство поділяється на два види (монологічне і діалогічне). До монологічного відносять наукову доповідь, наукове повідомлення, тези доповіді, лекцію, виступ, науковий реферат. До діалогічного належать дискусія, полеміка, диспут, запитання-відповіді, дебати.

Призначення навчально-методичного посібника з академічної риторики – забезпечити готовність магістрантів до науково-методичного аналізу і публічного професійного спілкування. Ця готовність є складовою фахової підготовки магістра-філолога.

Лекції

Лекція № 1.

Академічна риторика як наука, її зв'язки з іншими науками

Основні питання:

1. Риторика. Академічна риторика та її завдання.
2. Зв'язок академічної риторики з іншими науками:
 - 1) академічна риторика і філософія;
 - 2) академічна риторика і логіка;
 - 3) академічна риторика і лінгвістика;
 - 4) академічна риторика і психологія;
 - 5) академічна риторика й етика;
 - 6) академічна риторика і герменевтика;
 - 7) академічна риторика й інформатика;
 - 8) академічна риторика і соціологія;
 - 9) академічна риторика і література;
 - 10) академічна риторика і медицина.
3. Шляхи удосконалення академічного красномовства.

Література:

Основна

1. Мацько Л. І. Мацько О. М. Риторика: Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
2. Сагач Г. М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
3. Спанатій Л. С. Риторика: Навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Богатырёв О. А. Герменевтика и риторика в их взаимоотношении и взаимодействии // Русский язык и литература в учебных заведениях. Киев : Этносфера, 2004. № 4. С. 39–46.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ : «Райдуга», 1994.
3. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в контексті міфологій. Київ : Факт, 2007.
4. Клизовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003.
5. Колотілова Н. А. Риторика. Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007.
6. Кошанский Н. Ф. Общая риторика. Санкт-Петербург, 1836.
7. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття. // Педагогіка і психологія. 2003. №1. С. 13–25.
8. Літературна енциклопедія. У двох томах. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007.
9. Народне цілительство і ладування від знахарства до сучасної інформотерапії // *Буття українця*. Київ, 2005.
10. Сагач Г. М. Похвальне красномовство: Практичний посібник для вчителів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. Київ : ІЗМН, 1996.
11. Салас Дарио Соммер. Мораль ХХІ века. Москва : Софія, 2004.
12. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.

Риторика – або Реторика (грец. *Rhetorike techne*: ораторське мистецтво) – наука красномовства, що вивчає закони оформлення мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Риторика розвиває в індивіда культуру мислення (це самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, оперативність,

*відкритість мислення, ерудиція), мовлення (правильність, виразність, точність, ясність, стислість, аргументованість), культуру поведінки (коректність, тактовність, невимушеність, ввічливість), спілкування (дотримання принципів еристики), виконавської майстерності (правильна дикція, інтонація, доцільна міміка, вправні жести).*¹

Риторика – інтегрована наука, яка гармонійно поєднує елементи філософії, логіки, психології, лінгвістики, етики, сценічного мистецтва. За словами Г. Сагач, «риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістові компоненти, які в системі визначають її як науку про закони ефективної мисленнево-мовленневої діяльності»², а її компоненти «пересікаючись, та взаємодіючи з іншими, наповнюються якісно новим, перетвореним змістом, ніж це було у складі тієї чи іншої науки».³ Однак риторика є самостійною наукою, яка має свої закони, предмет дослідження, функції.

Складні політичні, соціальні та екологічні процеси у світі і в Україні зокрема на початку ХХІ століття актуалізують питання становлення особистості, її світогляду, моралі, духовності. Загострення глобальних проблем сучасності, інтернаціоналізація життя суспільства і виробництва, духовна криза техноцивілізації диктують певні умови розвитку освіти. Ознакою духовно-соціального стану українського суспільства є ставлення людей до рідної мови, здатність відповідати за збереження культурної пам'яті, космічної відповідальності за мовленнєвий вчинок. Серед пріоритетних напрямків реформування системи виховання у Державній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття) визначено необхідність формування високої мовної культури особистості, вказується на важливість підготовки нового покоління

¹ Літературознавча енциклопедія : У двох томах. Т. 2. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 143–327.

² Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 51.

³ Сагач Г. М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 51.

педагогічних працівників.⁴ Це є особливо актуальним для студентів-філологів.

Наукові розвідки останнього часу актуалізували увагу на загальних проблемах становлення майбутнього спеціаліста на культурологічному рівні (праці М. Болдирєва, Н. Кузьміної, О. Мороза, В. Сластьоніна), на основі філософського аналізу культури (праці Ю. Вишневського, В. Міжуєва); на психологічному та психолінгвістичному змісті мовленнєвої діяльності особи (Л. Виготський, Л. Мінаєва, О. Потєбня, Л. Щєрба). Питання риторичної підготовки студента висвітлено у працях Ю. Бабанського, Г. Бондаренка, Л. Вікторової, І. Зязюна, Л. Мацько, Г. Сагач, Н. Колотілової, Л. Спанатій та ін..

Залежно від сфери використання вчені визначають сім основних видів красномовства, а саме: академічне, військове, церковне, соціально-побутове, лекційне, дипломатичне, судове.

Провідною ідеєю викладання риторики є визнання кожним студентом непересічного значення самоосвіти, самовдосконалення, зацікавленості у формуванні високого рівня культури професійного мовлення, прагнення досягти риторичного ідеалу. Реалізація цієї

⁴ Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ : «Райдуга». 1994. С. 16.

ідеї передбачає необхідність риторичної підготовки студентів педвузів у контексті інтегрованих знань, що відповідають запитам XXI століття.

Академічна риторика – один із найдавніших видів ораторського мистецтва переконання, яке є основою професійної діяльності вчителя і науковця.

Вчені визначають **академічне красномовство як ораторську діяльність науковця та викладача, який доповідає про результати дослідження чи популяризує досягнення науки.**⁵

Головні риси академічного красномовства – це дотримання логічних законів і правил, точність, аргументованість, відсутність двозначності, конкретність, чіткість. Академічне красномовство поділяється на два види (монологічне і діалогічне). До монологічного відносять наукова доповідь, наукове повідомлення, тези доповіді, лекцію, виступ, науковий реферат. До діалогічного належать дискусія, полеміка, диспут, запитання-відповіді, дебати.

Зв'язок академічної риторики з іншими науками.

Термін риторика вживається у таких значеннях:

- 1) наука красномовства, ораторське мистецтво;
- 2) навчальний предмет, в якому викладена теорія красномовства, ораторського мистецтва;
- 3) підручник з риторики;
- 4) назва молодшого класу в навчальних закладах України XVI–XVII ст.

Риторика виникла, щоб впливати на розум і волю громадян, і пройшла тернистий і славний шлях. Люди, які майстерно володіли Словом, відігравали неабияку роль у суспільному житті та історії. Мудреці і науковці, полководці і лікарі, державотворці і митці творили історію, натхненні священним даром красномовства.

Уміння виголосити промову чи ювілейне привітання, побудувати монолог, аргументовано дискутувати, задушевно вести бесіду, знайти своє вагоме слово у полілозі, уміння шляхетно

⁵ Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. С. 37.

звернутися до людини завжди було ознакою вихованості та духовного аристократизму.

Упродовж віків учений світ не дійшов згоди у тому, що таке риторика, мистецтво чи наука? Так, у стародавній Греції риторика вважалася мистецтвом. У межах першої традиції давньогрецький філософ Аристотель (IV ст. до н. е.) називав її «мистецтвом переконання». Квінтіліан (I ст. н. е.) визначає риторику як «мистецтво говорити витончено», а завдання переконати називає другорядною метою оратора.

Практичний досвід людства довів, що справжнє красномовство поєднує органічно і мистецтво говорити витончено, і майстерність переконання.

Академічна риторика – наука синтетична, оскільки розвинулася на перехресті філософії, логіки, психології, етики, лінгвістики, сценічної майстерності, виразного читання, літератури, герменевтики і т. ін. Вона увібрала в себе важливі компоненти вище означених наук і поєднала і науку, і мистецтво переконливої комунікації.

Відповідно до цього, розглянемо зв'язки академічної риторики з іншими науками.

Академічна риторика і філософія. Філософія – це особливий різновид духовної культури людства, призначення якого в осмисленні основ природного і соціального світу, формотворення культури пізнання, людини та її сутності. Наслідки цього осмислення у сфері суспільної свідомості і світоглядних переконань, узагальнених уявлень і концептуальних побудов про сутність і граничні проблеми буття, людську присутність у ньому, можливість його осягнення розумом. Необхідність філософського осмислення світу закорінена в самій природі людини, у постійній потребі трансляції досвіду та самоутвердження особистості, пошуку цілеспрямованих ідей.

Оскільки за своїм змістом філософія розглядає питання відношення мислення до буття, а риторика є наукою про закони

мисленнево-мовленнєвої діяльності, то це дає підстави стверджувати про взаємозв'язки риторики і філософії.

Академічна риторика і логіка. Якщо предметом логіки є види, форми, закони мислення взагалі, то риторика осягає вербальне мислення і його закони. В основі логіки – доведення, обґрунтування знання, дослідження, міркування, а академічна риторика спрямована на процес аргументації за допомогою незаперечних фактів, експериментів.

Академічна риторика і лінгвістика. Мова виокремлює людину серед усіх живих істот, вона формує національну культурну семіосферу в часопросторі, виступає духовною віссю між людиною і Богом, між людиною і суспільством, акумулює життєвий і науковий досвід.

Історія академічної риторики – то історія людства, висловлена в слові.

Академічна риторика має безпосередній зв'язок з лінгвістикою, оскільки є наукою породження тексту, виголошення його, розуміння, дискурсу. В основі академічної риторики і мисленнево-мовленнєва діяльність людини, і мисленнево-мовленнєвий аспект цієї діяльності у процесі творення тексту на різних етапах від породження до виголошення. Основні вимоги до академічної риторики – правильність, точність, ясність, логічність, стислість, влучність, грамотність, милозвучність, доцільність, виразність у висловленні думки, що забезпечується усім арсеналом лінгвістичних наук, а саме: стилістики, культури мовлення, орфоєпії, сучасної української мови у їх взаємозв'язку.

Академічна риторика і психологія. Психологія – наука про становлення, розвиток, закономірності психіки людини, дослідження процесів пам'яті, уваги, емоцій, навичок; вона звертається до динаміки свідомого та підсвідомого. Зв'язок риторики з психологією знаходиться на межі лінгвістики та психології. Предметом аналізу психології є процес вербального впливу на свідомість. Академічна риторика спрямована на виявлення й осмислення чуттєво-емоційного змісту мовлення,

вербального мислення, покликана впливати на свідомість аудиторії, регулювати сприйняття нею мовця. Ефективність академічної промови залежить від уміння оратора вдало організувати і скоординувати мисленнєво-мовленнєву діяльність.

До того ж риторика, як і психологія, виділяє меморію як окремих етап ораторської діяльності, у процесі якої необхідно запам'ятати зміст підготовленої промови. Пам'ять є предметом вивчення психології, однак і риторику цікавлять процеси закарбування в пам'яті тексту промови. Риторика розглядає три способи запам'ятовування, а саме: *механічний, логічний, мнемотехнічний*.

Пам'ять тісно пов'язана з увагою, сприйняттям. Оратор повинен знати про періоди уваги аудиторії, її пониження до 15, 30, 45 хвилин («ефект рамки»: найкраще запам'ятовується початок і кінець промови; «магічне число» – число Міллера $7+/-2$), обсяг оперативної пам'яті людини).

Вчені вважають, що «чіткість структури, ясність та стислість викладу, образність мовних конструкцій сприяють кращому запам'ятовуванню промови самим оратором на етапі підготовки. А на етапі виголошення ці компоненти сприяють кращому засвоєнню промови аудиторією».⁶

Зв'язок академічної риторики і психології на сучасному етапі розглядається крізь призму екзистенції, онтології; психіка не тільки детермінується об'єктивною реальністю, а й сама визначає поведінку та діяльність особистості, вона є особливим буттям. Оскільки в науці сьогодні активно розвивається тема «психології вчинку», то у наш час набуває ваги проблема відповідальності за мовленнєвий вчинок, оскільки «мова – явище космічне».

Сучасне українське суспільство знаходиться під агресивним впливом чужого інформаційного простору, внаслідок чого руйнується мораль, фольклорна, історична та генетична пам'ять. З бурхливим потоком західної «попсової» культури в нашу мову

⁶ Колотилова Н. А. Риторика : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 108.

увірвався чужинський вислів *«це – ваші проблеми»*, натомість в українців справіку вважалося, що *«чужої біди не буває»*, а здатність загинути *за други своя* було ознакою шляхетності та духовного аристократизму. Щоб протистояти чужій інформаційній агресії, потрібно мати певні навички та знання, які може дати *сучасна психологія*. За таких умов виникає необхідність озброїти студентів інформацією про наукові доробки О. Клізовського, А. Менегетті, П. Кастанеди, О. Павлова, П. Бехтерева.

Так, наприклад, Олександр Іванович Клізовський у праці *«Основи світорозуміння нової епохи»* пише: *«Нова епоха висуває нові вимоги, які необхідно засвоїти, інакше доступ у Новий Світ буде закритим для того, хто думає потрапити туди зі старим багажем»*.⁷ Вчений закликає людство до співробітництва з Космосом, Природою, Ієрархією Світла, Творчими Силами Космосу, нової моделі спілкування зі своїми ближніми.⁸ Його хвилює, що *«вінець природи, людина, всупереч усім законам природи, замість розвитку своєї істинної суті – свого духу, буде продовжувати розвивати своє лушпиння – своє тіло, хоча визначений еволюцією строк для його розвитку давно закінчився»*.⁹ У педагогіці ХХІ століття він пропонує негайно перейти від виховання і розвитку тіла до розвитку і виховання духу, оскільки лише в цьому вбачає спосіб спасіння людства. О. Клізовський радить культивувати кожному психічну енергію любові, наповнювати нею свої слова, думки, вчинки і переконливо доводить, що *«роздратування і гнів дуже шкодять людині, розвивають в її організмі згубну отруту, що нищить захисні сили організму, розладнує її нервову систему, затримує її духовний розвиток, створює їй багато ворогів і неприємностей...»*¹⁰ Фосфор

⁷ Клізовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003. С. 332.

⁸ Клізовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003. С. 333.

⁹ Клізовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003. С. 332.

¹⁰ Клізовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003. С. 576.

нервів випалюється, як світильник».¹¹ Вчений попереджає про згубний вплив роздратування, гніву на інших: «Треба передбачити, скільки злоби видихається, яке розмаїття зла може стати складовою отрути серед великої юрби людей! Воно буде підсилюватися випарами їжі, що розкладається, та різноманітних покидьків, що валяються навіть на вулицях столиць. Настав час попіклуватися про чистоту задвірок. Чистота необхідна і на подвір'ї, і в людському диханні. Імпериал, що видихається роздратованими людьми, це все той же бруд, той же покидьок ганебний. Необхідно проштовхнути в людську свідомість, що кожний покидьок може заразити близьких. Покидьок морального розкладу найгірше від усіх вивержень».¹²

Про необхідність самоконтролю, що повинен стати основною ознакою цивілізованої людини XXI століття, пише *філософ* Соммер Даріо Салас. Він вважає, що людству необхідно засвоїти ментальну гігієну, бо «той, хто не контролює себе, є таким же небезпечним, як людина зі зброєю, на яку у неї немає дозволу»¹³. Особливо актуально це звучить у зв'язку з проблемами підготовки вчителя-філолога, становлення його, як мовної особистості, опанування ним основ педагогічної майстерності, зокрема академічної риторики, усвідомлення ним своєї місії у контексті запитів сучасної школи та глобальних проблем XXI століття.

Академічна риторика і етика. Етика – це філософська наука, яка зосереджує увагу на проблемах сутності й функціонування моралі, досліджує специфіку моральних норм і цінностей та шляхи їх обґрунтування, з'ясовує моральні аспекти людської свідомості, діяльності, спілкування і світоставлення, аналізує мову моралі, значення і функціонування моральних висловлювань. За Аристотелем, етика посідає місце між психологією та політикою; разом з останньою вона утворює галузь практичного пізнання (на відміну від пізнання умоглядно-теоретичного, з одного боку, і

¹¹ Клизовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003. С. 332.

¹² Клизовский А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003. С. 574.

¹³ Салас Дарио Соммер. Мораль XXI века. – Москва : София», 2004. С. 453.

творчо-виробничого, з другого). Етика концептуалізує нормативно-ціннісний підхід до моральності, досліджує проблеми регуляції поведінки, кодифікує і систематизує приписи моралі.

Інтереси етики та академічної риторики тісно переплітаються саме в царині моралі, її законів. Об'єктом зацікавлення етики є поведінка суб'єкта, яка й виражає певні моральні установки, а риторика спрямовує свій інтерес на відповідальність людини за мовленнєвий вчинок.

Тут варто згадати слова видатного ритора М. Кошанського про необхідність «розкривати всі здатності розуму, щоб показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові і Моральному почуттю відповідне спрямування, – щоб начати виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного».¹⁴

Академічна риторика і герменевтика. Герменевтика у первісному значенні – мистецтво тлумачення божественної волі, напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, розумінням та інтерпретацією філологічних, а також філософських, історичних, правничих, релігійних текстів. Це напрям у філософії, основною проблемою якого є розуміння. У педагогіці герменевтика починає використовуватися як принцип наукового дослідження, який вимагає більш осмисленого і глибокого розуміння сутності виховної взаємодії і розробки технологій навчання. В освіті одним із основних способів усвідомлення істини є навчання розумінню. Герменевтика – це наука розуміння тексту, а академічна риторика – наука його породження від задуму до виголошення і релаксації.

Академічна риторика і інформатика. Інформатика – галузь науки, яка вивчає структуру та загальні особливості наукової інформації, а також питання, пов'язані з її зберіганням, пошуком і т. ін. в різних сферах людської діяльності.¹⁵ Формування інформатики, як самостійної наукової дисципліни, відбулося у 60-х

¹⁴Кошанский Н. Ф. Общая риторика. Санкт-Петербург, 1836. С. 3.

¹⁵Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. І. Скопенко., Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. С. 314.

роках ХХ століття. Основні її напрямки такі: теоретичні основи обчислювальної техніки, теорія інформації, обчислювальний експеримент, програмування, штучний інтелект, інформаційна технологія. Аналогом інформатики є термін «комп'ютерна наука».¹⁶

Інформатизація освіти – в широкому розумінні – комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних із насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами й технологією, у вузькому – впровадження інформаційних засобів, що ґрунтуються на мікропроцесорній техніці, педагогічних технологіях. Інформатизація освіти – частина процесу інформатизації суспільства, теоретичною складовою якого і виступає інформатика. Таким чином утворилося інформаційно-навчальне середовище – сукупність умов, які сприяють виникненню й розвитку процесів інформаційно-навчальної взаємодії між учнями і вчителем, студентами і викладачем і засобами нових інформаційних технологій.

Сучасне людство живе в новій ері, яку американські дослідники називають інформаційною, тобто в час мережних технологій, коли населення землі перетворюється на мережну спільноту, а Інтернет, призначений для особистісного спілкування, стає джерелом поєднання людей відповідно до їхніх смаків, способів мислення, творчих здібностей, уподобань, інтересів. Науковці практикують проведення Інтернет-конференцій, Інтернет-симпозіумів, у яких беруть участь учені всього світу з даної проблеми, проводять диспути, дискусії. Інформаційна доба ознаменована поширенням знань, цінностей, ідеалів та етичних норм і правил. Вона зумовить і новий тип світосприйняття – мозок, який одразу осягає всю планету. За прогнозами вчених, нечуваними темпами розвиватиметься ноосфера (цей термін Володимира Вернадського сьогодні найбільше пасує до характеристики світу як цілого, здатного до спільного мислення). Про це кілька десятиліть

¹⁶ Популярный энциклопедический словарь. Москва : Большая Российская энцикл., 1999. С. 506.

тому писав також французький філософ П'єр Тейяр де Шарден. Академічна риторика покликає підготувати студента, магістранта, аспіранта до грамотної роботи у цьому напрямку у мережі Інтернет. Окрім поширення наукових знань у світовій мережі, перед академічною елітою стоять дуже серйозні завдання щодо протистояння маніпулюванню свідомістю молоді (йдеться про глобальну мережну війну проти українського народу). Сучасні мережні конфлікти розгортаються насамперед у культурній галузі. Предметом духовної війни ХХІ ст. є духовний мотив, мотив християнських цінностей. Причому з відмовою від звичних етичних норм, тому що традиційні мораль і етика, на думку ідеологів цієї війни, заважають її ефективності. Можливість впливу на людину, її поведінку, думки, вчинки перетворюються на найнебезпечнішу зброю. Сьогодні інформація стає сильнішою за атомну бомбу, на часі підготовка майстрів красномовства, полемістів, які могли б Живим Словом лікувати рани духовності, нанесені тотальною інформаційною війною.

Академічна риторика і соціологія. Вважається, що сьогодні серед усіх наук *соціологія* є найскладнішою, оскільки вирішує гігантські проблеми сучасності, як-от: вакханалія бездуховності, цинічна жорстокість, вульгарність телебачення, жага швидкого та нестримного збагачення, миттєвого кар'єрного зростання серед молоді, лицемірство влади, її цивілізоване звірство. Майбутній учитель повинен бути підготовленим не тільки до роботи в школі, але й до вирішення цих проблем, уміти сам жити в агресивному суспільстві, яке послуговується мовою ворожнечі, наприклад, некоректного висловлювання стосовно іншої людини.

Так, сьогодні словом «шок» позначають широкий спектр людських почуттів (від любові до ненависті), що віддзеркалює стан нашого хворого суспільства. У цьому зв'язку, необхідно донести до свідомості студентів зміст геніальних праць Пителима Сорокіна, професора Гарвардського університету, який створив дослідницький центр творчого альтруїзму, а його праці «Альтруїстична любов», «Форми і методи альтруїстичного та

духовного зростання», «Вплив голоду на людську поведінку, соціальне життя і організацію суспільства» стали відомі у всьому світі. Якщо керуватися настановами Пителима Сорокіна, то соціологія повинна дати майбутньому вчителю чітке бачення себе і своєї місії в соціумі, відповідальність за його духовне здоров'я. Вчений створив інтегральний світогляд – цілісну систему знань з природничих наук, релігії, філософії, соціології, етики, мистецтва, економіки, політики, осмислення якого може дати майбутньому вчителю можливість зберегти себе, проторувати шлях у хащах бездуховності і повести за собою інших до Правди, Добра і Краси.

Вчення П. Сорокіна – це міцний фундамент становлення мовної особистості майбутнього вчителя, що спонукає до постійного самовдосконалення, до самоосвіти, дає чітке бачення мети і шляхів професійного зростання, необхідності набуття дару безкорисливої творчої любові, яка є потужною енергією, що резонує у соціумі.

Академічна риторика і література. Очевидним є факт, що у комп'ютеризованому суспільстві молоді люди все менше читають, а відповідно позбуваються благодатної можливості засвоювати моделі мовної поведінки. Оскільки, за словами В. Кременя, «риторичні вміння немислимі без постійного плекання культури читання», то необхідно всебічно підтримувати, спонукати студентів до читання *художньої літератури, періодики*. У оволодінні педагогічною риторикою велике значення має подолання стереотипів минулого, яке залишила нам у спадок комуністична доба. Йдеться про стереотип упередженого ставлення до чуттєвості. Стосовно цього О. Забужко пише: «Тоталітарна репресія приватної сфери поступово призвела до того, що чулість, чуттєва афектація в будь-якому вираженні стали оцінюватися як атрибути слабості, якої належить соромитися, а кожен його спонтанний прояв, відповідно, тлумити».¹⁷

¹⁷ Забужко Оксана. Notre Dame d'Ukraine : Українка в конфлікті міфологій. Київ : Факт, 2007. С. 127.

Епістолярій українських письменників переповнений словесними формулами, риторичними прийомами, за допомогою яких висловлюються високі почуття, тому його активно використовуємо на лабораторних заняттях з риторики з метою подолання дистанціювання сучасних студентів та магістрантів від емоцій.

Академічна риторика і медицина. Сучасні вчені прийшли до висновку, що людина схожа на книгу пам'яті, в якій пишуть відгуки всі, хто її оточує в житті, в тому числі і вона сама. Але ці «тексти» не тільки формують її особистість, вони вкарбовуються в слова, що вихопилися згаряча, поспіхом, спересердя. Цю істину мусить пам'ятати кожен, а надто вчитель, викладач, майбутній науковець, у свідомості якого мусить закарбуватися стійке почуття відповідальності за мовленнєвий вчинок. Тому варто звернутися до досвіду наших мудрих пращурів, до осмислення слова, як основи народної медицини ладування.

Український учений, доктор біологічних наук Зеновій Дмитрович Скрипнюк довів факт існування такого лікувального фактору як інформація, клітинна «мова». Він започаткував інформотерапію – розділ медицини, що вивчає інформацію про фізіологічні, біохімічні, біофізичні та патологічні процеси в організмі людини та розробляє методи лікувального впливу і практичного використання інформації¹⁸.

Академічна риторика і семіотика. Семіотика – наука виключно міждисциплінарна, що дає можливість застосувати вироблені нею прийоми з метою аналізу зовсім різних об'єктів. Семіотика часом набуває безмежного характеру. Але така всеїдність пояснюється тим, що вона вивчає явища людського розуму, які, очевидно, мають спільні структурні принципи, на відміну від об'єктів неживої природи. Семіотика задає певні параметри функціонування соціальних систем, які відрізняються від параметрів біологічного характеру. Ці системи адаптовані до

¹⁸ Народне цілительство і ладування : від знахарства до сучасної інформотерапії // *Буття українців*. Київ, 2005. С. 3.

можливостей людського мозку, враховують його потреби та інтереси. Семіотика в цьому плані може розглядатися як спосіб заглянути всередину людського мозку. Вона аналізує когнітивні структури, якими оперує людина. Це аналіз структурування дійсності з суто людської точки зору. Кожна наука (наприклад, фізика, хімія) вивчає свій спосіб структурування світу і вводить свої елементарні одиниці такого структурування. Семіотика вивчає світ з позиції елементарної одиниці, яка називається знак.¹⁹

Знаки невербального спілкування сьогодні є предметом вивчення такої міждисциплінарної науки, як невербальна семіотика. Г. Крейдлін називає такі найбільш значні окремі науки, що входять до невербальної семіотики:

- **Паралінгвістика** – наука про звукові коди невербальної комунікації.
- **Кінетика** – наука про жести і жестові рухи, про жестові процеси і системи.
- **Окулесика** – наука про мову очей і візуальну поведінку людей у процесі спілкування.
- **Аускультация** – наука про слухове сприйняття звуків і аудіальну поведінку людей у процесі комунікації.
- **Гаптика** – наука про мову доторкань і тактильну комунікацію.
- **Гастика** – наука про знакові і комунікативні функції їжі й напоїв, про культурні й комунікативні функції частування.
- **Ольфакція** – наука про мову запахів, смисли, що передають за допомогою запахів, і про роль запахів у комунікації.
- **Проксемика** – наука про простір комунікації, його структуру та функції.
- **Хронемика** – наука про час комунікації, про його структурні, семіотичні та культурні функції.

¹⁹ Почепцов Г. Г. Семіотика. Москва : «Реал-бук», Київ : «Ваклер». 2002. С. 10.

- **Системологія** – наука про системи об’єктів, якими люди оточують світ, про функції та смисли, які ці об’єкти виражають у процесі комунікації.²⁰

Шляхи удосконалення академічного красномовства на сучасному етапі розвитку освіти і науки

Нові завдання освіти ХХІ століття вимагають використання в навчальному процесі інноваційних педагогічних технологій у нерозривному зв’язку з високою комунікативною культурою.

Сучасні дослідники, зокрема академік В. Кремень, пишуть, що «найперспективнішою інноваційною технологією сьогодні є «кейс-статі» – навчання з використанням конкретних ситуацій, тренінгові технології – тренінг ділової комунікації, особистісного розвитку, комунікативних умінь тощо».²¹ За таких умов викладач повинен навчити студентів ефективно, доцільно, творчо освоїти і осмислити, критично оцінити інформацію. У зв’язку з цим, змінюється парадигма педагогічних функцій, набуває звучання термін *facilitator* – той, хто сприяє, полегшує, допомагає вчитися.²² Академік В. Кремень наголошує, що «застосування найсучасніших комп’ютерних систем, високі комунікаційні технології, які, поза всяким сумнівом, стимулюють динаміку та ефективність навчального процесу, підвищують інтерактивність освітнього середовища, але ніхто і ніщо не зможе повністю витіснити мистецтво безпосереднього педагогічного діалогу «вчитель – учень». Тому особливо важливою є підготовка високопрофесійних педагогічних та науково-педагогічних працівників, які відповідають інтеграційному критерію «педагогічна майстерність – мистецтво комунікації – нові технології».²³

Риторика має забезпечити вирішення проблем формування комунікативної компетенції майбутнього педагога-науковця,

²⁰ Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. Москва, 2004. С. 22.

²¹ Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття. // Педагогіка і психологія. 2003. №1. С. 14.

²² Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття. // Педагогіка і психологія. 2003. №1. С. 15.

²³ Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття. // Педагогіка і психологія. 2003. №1. С. 15.

оскільки дозволяє конкретизувати основні положення науки красномовства, продемонструвати специфіку використання правил загальної риторики в реальній мовленнєвій практиці, визначити теоретичні і практичні аспекти оволодіння професійним мовленням.

У зв'язку з цим, провідною ідеєю викладання риторики є визнання кожним студентом необхідності самоосвіти, пізнання і засвоєння інформації про найновіші досягнення у різних галузях знань, використання їх з метою самовдосконалення.

Сучасна школа потребує учителів «особистісного типу, які вміють самостійно мислити, спонукати до дій в ім'я торжества істини, добра, краси»²⁴. Отже, запропонована нами модель становлення мовної особистості майбутнього вчителя-філолога на основі інтегрованих знань передбачає «переосмислення риторичної скарбниці людства й рідного народу щодо власних можливостей, конкретної ситуації спілкування, вироблення свого оригінального ораторського стилю», а також набуття глобального мислення, невтомної праці над собою: поповнення знань, розширення світогляду, активне спілкування з людьми, засвоєння кращих зразків мовної поведінки і постійне духовне зростання.

Запитання. Завдання.

1. *Яку науку називаємо риторикою?*
2. *Назвіть основні види риторики.*
3. *Назвіть наукові розвідки останнього часу, в яких актуалізується увага на проблемах становлення майбутнього спеціаліста на культурологічному рівні.*
4. *Дайте визначення академічної риторики.*
5. *Назвіть види академічного красномовства.*
6. *Окресліть зв'язки академічної риторики з іншими науками.*
7. *Поясніть зв'язки академічної риторики і філософії.*

²⁴ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 3.

8. *Поясніть зв'язки академічної риторики і логіки.*
9. *Поясніть зв'язки академічної риторики і лінгвістики.*
10. *Поясніть зв'язки академічної риторики і психології.*
11. *Поясніть зв'язки академічної риторики й етики.*
12. *Поясніть зв'язки академічної риторики і герменевтики.*
13. *Поясніть зв'язки академічної риторики й інформатики.*
14. *Поясніть зв'язки академічної риторики і соціології.*
15. *Поясніть зв'язки академічної риторики і літератури.*
16. *Поясніть зв'язки академічної риторики і медицини.*
17. *Поясніть зв'язки академічної риторики і семіотики.*
18. *Окресліть шляхи удосконалення академічного красномовства на сучасному етапі.*

Лекція № 2.

Історія академічної риторики

Основні питання:

1. Витоки академічної риторики.
2. Твори ораторського мистецтва доби середньовіччя.
3. Становлення академічної риторики на теренах Києво-Могилянської академії.
4. Розвиток академічної риторики в ХІХ ст..
5. Академічна риторика на сучасному етапі.

Література:

Основна

1. Колотілова Н. А. Риторика : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
2. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища школа, 2006. 311 с.
3. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
4. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Бевз О. Українська проповідь XVII століття як об'єкт дослідження // Рідний край. Полтава, 2004. № 2 (11). С. 90–93.
2. Герман В. Спецкурс «Академічна риторика» в системі фахової підготовки вчителя-філолога // Українська література в загальноосвітній школі. 2008. № 10. С. 49–56.
3. Голуб Н. Становлення риторики як науки і навчальної дисципліни // Українська мова і література в школі. Київ ; Ірпінь, 2010. № 3. С. 45–51.
4. Гончарова О. М. Давньогрецька риторика як теоретичний дискурс. Аристотель : від метатеорії до інструменталістської теорії риторики // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. Київ : Видавництво «Міленіум», 2008. № 4. С. 26–31.
5. Євдокименко Г. М. Історичні традиції вітчизняної риторики // Трансформаційні процеси в сучасній українській культурі. Київ, 2007. С. 105–108.
6. Кретьова О. І. Український риторичний ідеал : історія і сучасність // Вісник Черкаського університету. Серія : Психолого-педагогічні науки. Черкаси, 1998. Вип. 8. С. 107–110.
7. Коробченко Ю. Розвиток риторики від античних часів до сьогодення // Молодь, освіта, наука, культура і національна

самосвідомість. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2005. Т. 5. С. 49–52.

8. Кравець Л. Риторика : від джерел до сучасності // Українська мова і література в школі. 2000. № 5. С. 42–46.

9. Мацько Л. Вітчизняна риторика // Дивослово. 2002. № 5, № 12. С. 22–27 ; С. 20–25.

10. Мацько Л. Риторика Стародавньої Греції і Стародавнього Риму // Дивослово. 2002. № 1. С. 33–40.

11. Радзівіл Г. Риторика в контексті філологічної освіти // Українська мова та література. 2007. № 40 (жовтень). С. 8.

12. Риторика і поетика // Історія української культури. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 3. :Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. С. 652–668.

13. Сагач Г. М. В. О. Сухомлинський про мистецтво слова педагога // Слово животворяще (духовні засади педагогічної риторики). Київ : Пошук, 2000. С. 215–223.

14. Федоренко В. Відродження традицій українського красномовства // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2008. № 5. С. 4–6.

15. Шанін Ю. Еллада : зародження античного красномовства // Урок української. 2000. № 7. С. 36–40.

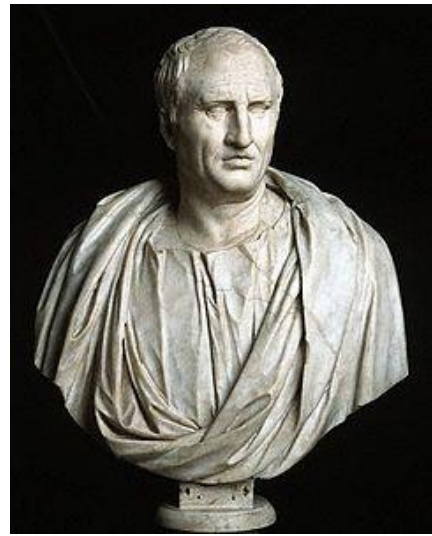
16. Шевчук В. Українські поетики та риторики як теоретична база літературного бароко // Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2 : Розвинене Бароко. Пізнє Бароко. С. 370–381.

Витоки академічної риторики, як відомо, закорінені в античну давнину, а розвинулася вона завдяки евристиці Сократа, практиці давньогрецьких софістів, потребам захисту потерпілого чи обвинувачуваного в суді. В цей час виникла необхідність диференціювати риторику на теорію науки та теорію слова як гносеологічного знаряддя. Такий поділ здійснив Аристотель у праці «Риторика». Його трактат охоплює три частини: аналіз принципів, на основі яких оратор може переконувати слухачів, опис навичок і

вмінь красномовця (за допомогою них він чинить вплив на аудиторію), специфіка засобів мовлення та побудова викладу.

Аристотель

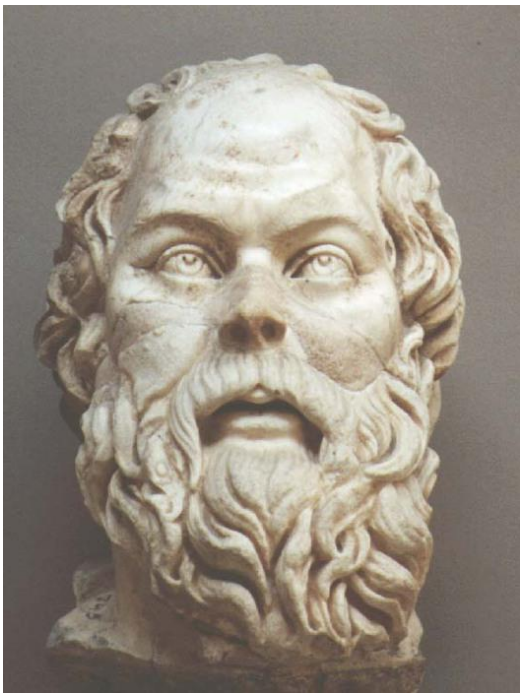
Цицерон

Проблемі риторики присвячено трактат «Про склад», який зберігся в рукописі під авторством Деметрія Фалерського (прибл. III ст. дон. е. – I ст. н. е.). Відомі також інші праці: «Про синтаксис» Аполлонія Дискола (III ст. до н. е.), «Про стиль листа» візантійця Прокла Літанія, «Мистецтво риторики» Юлія Віктора (IV ст. н. е.) тощо.

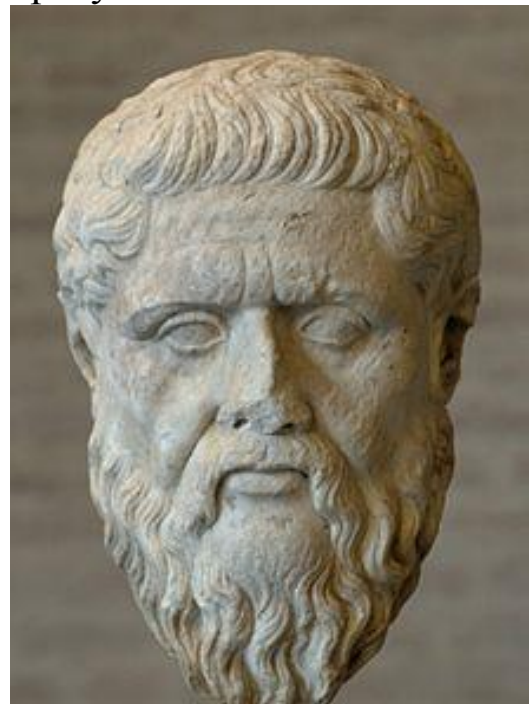
Розвиток риторики відбувався завдяки протистоянню аттикізму й азіанізму періоду другої софістики.

Риторика Давнього Риму спершу відкидала грецьку традицію, але згодом засвоїла її досвід, зразком чого були виступи оратора-практика Цицерона, а також епічні поеми на зразок «Енеїди» Вергілія, прозові романтичні форми, наприклад, «Ефіопіка» Геліодора. З часом з'явилася потреба з'ясування специфіки риторичних фігур, що позначилася на пізніших поетиках. Розквіт риторики представлений у працях Гортензія, Цицерона, Квінтіліана, Тацита, Гермогена.

Антична риторика визнавала три джерела красномовства – обдарування, навчання, вправи, обстоювала три його мети – потребу переконувати, втішати, бентежити слухачів, використовувала три різні види промов – урочисті, політичні, судові. Такою була традиція ораторського мистецтва, що розвивалася на засадах аттикізму. Їй протистояла практика популярного в малоазійських країнах ораторського азіанізму, виповнена орнаментальною стилістикою, з надміром стилістичних фігур, надуживанням тропів. Завдяки їй сформувалася підстава до сприйняття давньоєврейської риторики з притаманною їй експресивністю інверсованого мовлення, посиленням проповідницького та дидактичного дискурсів, що відображено у текстах Біблії, перекладеної в дохристиянські часи під назвою «Септуагінта». Це мало вплив на творчість патристів, на християнську ораторсько-повчальну прозу.

Сократ

Платон

Надбання риторики вплинули на апологетику та ораторсько-повчальну прозу середньовіччя, на вироблення системи «семи вільних мистецтв».

Уривок з риторики є у «Ізборнику» Святослава, про її особливості писали митрополит Іларіон, Клим Смолятич, Кирило

Туровський. Давньоруські тексти XI–XIII ст. засвідчили високу культуру усного мовлення, традиції якого віднайшли свій подальший розвиток у наступних століттях.

Витоки української академічної риторики в українській бароковій культурі і давній літературі, в яких ще відчутний гомін ораторсько-повчальної прози киеворуської доби. У цей час риториці надавалося пріоритетного значення. Вона була важливою дисципліною у братських школах, до її складу входила поетика, що викладалася як одна із дисциплін «семи вільних мистецтв».²⁵

Староукраїнське ораторське мистецтво представлене в основному творами церковно-релігійного змісту. Провідним жанром ораторської прози в Україні в XVI–XVII ст. була проповідь, масовий пропагандистський засіб, звернений до широких мас людей з церковної кафедри.

Українське ораторське мистецтво виникло на традиціях давньоруських. З періоду Київської Русі були успадковані збірники перекладних і оригінальних ораторських творів, які мали настановчі цілі. Вони передбачали насамперед популяризацію й поширення християнської ідеології і моральне виховання давніх русичів на її зразках. **Твори ораторського мистецтва доби середньовіччя** називають ще *учительною літературою*. Вона включала такий жанр як проповідь, що називали казаннями, словами, повчаннями і посланнями. Того, хто проголошував промови називали проповідником чи *казнодієм*. Проповіді були призначені для проголошення перед широкою та різноманітною за соціальним статусом аудиторією, а послання – звернені до конкретної людини чи групи і призначалися для читання. Вчені дослідили, що на практиці траплялося так: послання використовувалося повністю чи в уривках для проголошування їх на широку публіку, а проповіді переписувалися для індивідуального читання. Таким чином, чіткої межі між проповідями і посланням не було. Прикладом може бути творчість

²⁵ Літературознавча енциклопедія : У двох томах. Т. 2. / Авт.–уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 328.

І. Вишенського, який сподівався на те, що його твори (послання) будуть не тільки читатися, але й проголошуватися. Про це свідчить його передмова до «Книжки», де він радить при індивідуальному читанні «не минати скорогонцем, як пухте, вітряне коло, очима пробігаючи наперед написаного з місця на місце, але зупинитися... де мовиться про неправду і істину».²⁶

Ми вважаємо, що саме «учительна» література стала тим фундаментом, на якому зводилася стараннями великих майстрів струнка споруда українського академічного красномовства.

Особливо важливо виокремити **період становлення академічної риторики на теренах Києво-Могилянської академії**, в якій зміст освіти мав чітке гуманітарне спрямування. Курс навчання тут тривав 12 років і охоплював «сім вільних мистецтв» – граматику, риторику, піїтику, філософію, математику, астрономію, музику, а також мови – слов'янсько-руську (тодішню літературну українську мову), церковнослов'янську, грецьку, польську, латинську, давньоєврейську, німецьку, французьку. Навчальний план включав також історію й географію.²⁷

Пріоритетне значення в академії надавалося риториці, яка була обов'язковою дисципліною. Студентів учили виголошувати «орації» (промови) різного спрямування. Курси риторики мали п'ять складових, а саме:

- 1) винахід;
- 2) розташування;
- 3) словесне вираження;
- 4) запам'ятовування;
- 5) виголошення.²⁸

²⁶ Вишенський Іван. Твори : Переклад з книжної української мови Валерія Шевчука. Київ, 1986. С. 22.

²⁷ Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи й педагогіки : Навч. посіб. / за ред. О. О. Любара. Київ: «Знання», 2003. С. 134.

²⁸ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. Київ, 1982.

*Студенти Києво-Могилянської академії.
Гравюра І. Ширського, 1701 р.*

Г. Сагач пише, що риторика в академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування. Студентів навчали створювати промови (судові, панегіричні), писати вітальні, дякувальні, прохальні, прощальні листи, подавали різні готові зразки високомовних речень, порівнянь, сентенцій, прикладів з життя та історії. Риторика була живою наукою, яка готувала до життя, давала хліб.²⁹

На систему викладання риторики вирішальний вплив мали думки вчених античності та ренесансу про те, що основою загальної освіти оратора є філософія, а риторика – основа «семи вільних мистецтв».

Студенти в академії вивчали риторику впродовж одного року. Кожен викладач, який читав курс красномовства, повинен був

²⁹ Сагач Г. М. Золотослів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 27.

написати власний підручник. Вчені вважають, що, мабуть, був якийсь припис, який зобов'язував викладачів розробляти власний курс лекцій з риторики, оскільки «така традиція неухильно дотримувалась з року в рік, позитивно впливала на розвиток творчої думки викладачів і студентів, які, наслідуючи представлені викладачами зразки, імітували їх, вчилися складати власні промови, поздоровлення, панегірики, листи».³⁰

Курси риторики склалися з п'яти розділів: винахід, розташування, словесне вираження, запам'ятовування і виголошення. Приділялася увага теорії трьох стилів: високого, середнього і простого. Кожен студент повинен був уміти скласти промову до будь-якої нагоди в одному зі стилів.

Курс риторики мав практичне спрямування, кожен студент повинен був уміти скласти промову до будь-якої нагоди.

На той час годилося запрошувати оратора, як почесного гостя, на різноманітні урочистості, тому у суспільстві був постійний попит на майстрів красномовства. Під значним впливом ренесансу сформувався ідеал «універсальної людини», яка повинна не лише бути компетентною у багатьох галузях знань, але й уміти висловити їх у зразкових промовах. Дослідник історії Києво-Могилянської академії В. Литвинов пише про особливості викладання риторики: «І теоретичні настанови, і практичні поради спрямовували на виховання в найкоротший термін дійового, практичного оратора, який розумів би потреби і запити слухачів, був здатним виступити перед будь-якою аудиторією. Ця традиція виявилася і збереглася до початку ХІХ століття».³¹

Найдавнішим підручником з риторики у Києво-Могилянській академії був «Orator Mohileanus» – «Оратор Могилянський, прикрашений досконалыми ораторськими розділеннями Марка Тулія Цицерона», що читався *Йосипом Кононовичем-Горбацьким*. Видатний ритор народився приблизно у кінці ХVІ століття, дістав

³⁰ Сагач Г. М. Золотослів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 5.

³¹ Литвинов В. Д. Риторика і поетика // Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003. С. 662–663.

освіту в Замойській академії. На запрошення Петра Могили приїхав до Києва зі Львова, читав, крім риторики, філософію. Його риторика складалася з двох частин: власне риторики й діалектики, тобто з храму муз і храму Мудрості. Сам курс мав вступ і три трактати. У вступі йдеться про мистецьке призначення риторики і про вимоги до оратора. Перший трактат розповідає про силу красномовства, другий – про ораторську мову, а третій – про тему досліду. Завершується курс епілогом. У діалектиці також розглядається риторичні принципи, а саме: про судження універсальне і в який спосіб воно таким стає, про різновиди висловлювань, силогізми. Автор наголошує на існуванні трьох стилів. Ідея Цицерона про те, що «красномовний той, хто звичайні речі виражає просто, великі велично, а середні – помірковано», стала джерелом теорії про три ораторські стилі: високий середній і низький. Указується, що оратор повинен бути освіченим в історії та філософії. Тут також цитуються твори гуманістів, серед яких і С. Оріховський. Особливістю курсу є те, що автор наголошує на вмінні оратора відгукнутися на потреби дня й питання животрепетні, славить Петра Могилу та інших представників української культури за просвітню діяльність.³²

Про риторичне мистецтво Й. Кононович-Горбацький писав: «Ріка ораторського мистецтва бурхлива і повноводна, протікаючи через ліси, поля і пасовища, вона забирає з собою найспокійніші і щасливі сусідні та зустрічні потоки чи джерела і забирає їх у своє русло і свою течію, ріка, яку вони знайшли в мусейоні (*храмі муз – В. Ш.*) і храмі богині Мудрості».³³

Риторики Й. Крюковського, Й. Валецького, П. Колачинського, І. Поповського відрізняються квітчастими бароковими заголовками.

Найвідомішим вважається підручник *Іоанікія Галятовського* «Наука короткая, альбо способ зложення казання» (1659 р.), це

³² Стратий Я., Литвинов В., Андрушко В. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. Київ, 1982. С. 11.

³³ Цит. за : Шевчук Валерій. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : У 2 кн. Книга друга : Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 375.

додаток до його проповідей «Ключ до розуміння», збірки проповідей для «священиків законних і світських». Сюди увійшло 32 проповіді та похоронні казання. Мова праці – книжна українська, яка часом наближалася до народної, ритмізувалася у формі архаїчної поезії.

Іоаникій Галятовський

І. Галятовський був спочатку вихованцем, а потім ректором Києво-Могилянської академії, його підручники з мистецтва складання проповіді були відомі у всьому слов'янському світі. Він відкрив при академії класи риторики, викладав за власними підручниками красномовство староукраїнською мовою, а не латиною, як велося на той час.

Як викладач риторики, І. Галятовський надавав особливої уваги гомілетичі. Друга книга «Небо нове» теж призначалася для проповідницької діяльності. Створив І. Галятовський і декілька полемічних трактатів польською мовою, серед них такі, як: «Розмова білоцерківська» (запис диспуту 1663 р. з єзуїтом Пекарським про главенство папи), «Месія правдивий» (з приводу появи у Смирні в 1669 році псевдомесії), «Старий костел» (проти римо-католицизму), «Фундаменти» (про життя православних у Речі

Посполитій, про зіткнення православних та римо-католиків). Є у письменника і антимагометанські трактати «Лебідь» (присвячений гетьману І. Самойловичу) та «Алькоран» (у діалогічній формі заперечує догми магометанства). І. Галятовський був інтелектуалом XVII століття, «великим ерудитом свого часу, і головною вадою його писань стало те, що ерудиція цілком пригнічувала й поглинала його творчу індивідуальність, тож його твори переважно становили виписки й цитати з різних творів чужих, оригінальним при цьому був хіба концепт книги, тобто план, схема і розуміння предмета викладу».³⁴

Важливим є внесок І. Галятовського в риторику, про що свідчить його «Наука або спосіб складання казань», де автор радить, як треба будувати кожну частину проповіді, рекомендує розмежовувати проповідь на три частини: екзордіум (пропозиція), нарацію та конклюдію (висновок). При цьому, вважає він, можна подати якусь річ (зброю, панцир, щит, шишак, меч) і інтерпретувати ці поняття у символи, що «допомагало витворити вишукану, часом ускладнену образну структуру, цілком у дусі мистецтва бароко. Таким чином витворення концептів до малоцікавих, ба й часом банальних тем мусило зацікавлювати слухача й читача. І таким був один із способів естетизування тексту».³⁵

І. Галятовський був визначним науковцем, педагогом, організатором освіти, збагатив українську культуру першим підручником з риторики, написаним староукраїнською мовою. Його творчість привертала увагу таких дослідників, як М. Сумцов, М. Костомаров, Я. Чепіга, М. Кашуба, В. Нічик, В. Литвинов, Я. Стратій, З. Хижняк, О. Зелінська, Т. Кочубей та ін.. На риторичну спадщину І. Галятовського звернули увагу В. Шевчук, Г. Сагач, Т. Кочубей, Л. Мацько, Л. Спанатій.

³⁴ Шевчук Валерій. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : У 2 кн. Книга друга : Розвинене бароко. Пізне бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 167.

³⁵ Шевчук Валерій. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : У 2 кн. Книга друга : Розвинене бароко. Пізне бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 170.

Учнем І. Галятовського був Антоній Радивиловський, його ораторська проза була спрямована на барокові тенденції. Його перу належать дві збірки проповідей «Огородок Марії Богородиці», де вміщено 199 проповідей на релігійні свята і проблеми морально-етичного життя та «Вінець Христов з проповідей недільних, як цвітов рожаних, на украшеніє православно-католицької святої східної церкви сплетений», яка складається з 155 євангельських проповідей. Наслідуючи свого вчителя, Антоній Радивиловський будував власні проповіді згідно чітко установленого канону, де в ексордіумі (вступі) повідомлялася подія з Біблії, у нарації (основна частина) викладалася суть проповіді, у конклюдії (висновках) підводився підсумок сказаному і повчалася паства.

Л. Мацько дає високу оцінку внеску А. Радивиловського у вітчизняну риторичну, оскільки він «розробляв методичку і виголошення проповідей, визначав завдання ораторів, склад аудиторії. За теорією А. Радивиловського, проповідник, оратор є послом Бога, його вустами промовляє сам Бог. Тому проповідник повинен бути всезнаючим, глибоко порядним, чесним. А. Радивиловський радив (і сам так робив) проповіді будувати логічно, використовувати вставні оповіді з античної і середньовічної літератур, міфологій, прикрашати хитромудрими порівняннями та байками».³⁶ Дослідники вважають, що його проповіді були піднесено-патріотичними, написані «простою мовою з густою домішкою українізмів». А ще його перу належать більше трьохсот оповідань, в яких він українізував образи античної та середньовічної літератур. За висновками вчених, він є типовим представником українського бароко в ораторській прозі.³⁷ Про риторичні, що читалися у Києво-Могилянській академії у XVII столітті Валерій Шевчук висловився так: «Усі вони написані латинською мовою, і справа часу, щоб вони були перекладені і донесені до сучасного читача. Звертає на себе увагу, що навчальні

³⁶ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид., стер. Київ : Вища шк., 2006 р. С. 70.

³⁷ Там само. – С. 71.

виклади теорії риторики укладаються в цікаві композиційні структури, наповнені теоретичним і літературним матеріалом, є тут вірші, зразки промов, панегірики, листи, тощо».³⁸

Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Стефан Яворський – це фундатори барокової риторики в історії українського красномовства.

Поява нового напрямку в риториці України, класицизму, пов'язана з іменем видатного діяча нашої культури **Феофана Прокоповича** (1681–1736). Його праця «Про риторичне мистецтво» («De arte rhetorica»), написана латиною, – це якісно новий етап становлення національного українського красномовства та академічного зокрема.

Феофан Прокопович прожив складне життя, переповнене пошуків істини, невтомної праці самовдосконалення, творчості, боротьби, злетів і падінь. Він пройшов шлях від учня Києво-Могилянської академії (рік вступу – 1688) до її ректора.

Цей заклад мав складну структуру і організацію навчально-виховного процесу, що забезпечувало високий рівень освіти.

Навчальний курс тривав 12 років і складався з нижчої та вищої частини. Нижча частина становила 6 років навчання:

- перший рік – фара, або інфіма (читання, письмо, розмова, латинська, древньогрецька, старослов'янська мови);
- другий – аналогія (арифметика, природничі науки);
- третій – граматика;
- четвертий – синтаксис;
- п'ятий – піїтика;
- шостий – риторика.

У вищій частині навчального курсу студенти академії вивчали філософію та богослов'я.

³⁸ Шевчук Валерій. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : У 2кн. Книга друга : Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 379.

Феофан Прокопович

Рівень успішності учня визначав його робоче місце в аудиторії. На перших лавах сиділи найкращі студенти – сенатори. Вони допомагали вчителю вчити, а учням – учитися. Використовувалися різні прийоми стимулювання активізації пізнавальної діяльності, вироблення уваги. Значна увага приділялася творчим роботам різних жанрів і диспутам. Учні зазначали, що за добре виконану роботу вони хотіли б щось одержати, якщо вона отримає визнання. Це могли бути свічки, шапки, сорочка, хліб тощо. Отже, в навчальному процесі одночасно активізувалися і поєднувалися елементи стилів теоретика, мислителя, практика та прагматика, що давало добрі результати.³⁹

Юний Прокопович був одним із найкращих учнів академії, завжди перемагав у словесних полеміках, успішно склав екзамени, і далі життя повело його тернистими шляхами пізнання мудрості у

³⁹ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 75.

Західній Європі. Там його приймають до Базиліанського ордену, а в училищі Володимиро-Волинського кафедрального монастиря він знайомиться в єпископській бібліотеці з творами Спінози, Декарта, Ньютона. Працьовитість, талант та допитливість молодого українця оцінили єзуїти і запросили його на навчання до Римської католицької академії.

Перед Ф. Прокоповичем відкриваються нові нечувані горизонти: доступність багатої ватиканської бібліотеки, знайомство з видатними людьми того часу, лекції найшановніших професорів, відвідування Парижа, Мадрида, Лондона. Єлисея (Ф. Прокоповича) навіть приймає «сам Папа Римський Климентій, готуючи його до висвячення в єпископи, обрання кардиналом і, можливо, навіть на своє місце. Єлисей мав чарами слова навертати в майбутньому східних слов'ян до католицької віри. Це нечувана кар'єра»,⁴⁰ – пише Л. Мацько.

Однак, перемагає любов до України, вчений тікає з Італії, повертається на рідну землю, де зазнає нечуваних принижень. Через глибинні болісні покаєння він повертається у православ'я, відбуває спокуту і врешті одержує благословення митрополита у Києві, який дозволив йому взяти ім'я Феофана Прокоповича і призначив викладачем риторики, піітики і філософії Києво-Могилянської академії.

Врешті Феофан Прокопович стає ректором академії і на цій посаді використовує досвід західноєвропейських університетів, здійснює низку змін у навчальному плані закладу, що підвищують якість навчання. Значна увага приділяється математиці, геометрії, природознавству, географії, класичним мовам, філософії, а головне – мові українській.

Творчий доробок Феофана Прокоповича значний і вагомий, у ньому центральне місце належить риториці. Підручник Ф. Прокоповича «Про риторичне мистецтво» («De arte rhetorika») складається з десяти книг, а саме:

⁴⁰ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ: Вища шк., 2006. С. 74.

Книга I. Загальні вступні настанови.

Книга II. Про підбір доказів і про ампліфікацію.

Книга III. Про розташування матеріалу.

Книга IV. Про мовностилістичне оформлення.

Книга V. Про трактування почуттів.

Книга VI. Про метод писання історії і про листи.

Книга VII. Про судовий і дорадчий вид промов.

Книга VIII. Про епідейктичний або прикрашувальний рід промов.

Книга XI. Дещо про священне красномовство.

Книга X. Про пам'ять і виголошування.⁴¹

Про непересічне значення підручника свідчить зміст його першої частини:

➤ Про похвалу красномовству, насамперед про його переваги.

➤ Про корисність красномовства.

➤ Поняття риторики, визначення предмету, мети і завдання оратора.

➤ Що робить оратора знаменитим.

➤ Про вади зіпсованого красномовства, передусім про високопарність, невдале наслідування, байдужість, недоречність, бундючну патетичність.

➤ Про шкільне, поетичне, емоційно-насичене або алегоричне низьке, просте і т. ін. мистецтво.

➤ Про причини зіпсованого красномовства.

➤ Про троякий рід красномовства або про стиль високий, поважний, середній або квітчастий, низький або буденний.

➤ Про допоміжні засоби красномовства, насамперед про талант, науку і вправність.

➤ Про наслідування, кого і як наслідувати, де є похвали Цицеронові і Златоустові.

⁴¹ Прокопович Феофан. Про риторичне мистецтво // Філософські твори. Т. 1. Київ, 1979. С. 103.

➤ Перераховуються інші латинські оратори і святі отці тієї і тієї мов.

➤ Перед початком самостійної праці ораторові подаються загальні настанови.⁴²

Феофан Прокопович бачив призначення риторики у вихованні суспільства, формуванні могутньої патріотичної думки, уславленні видатних державних мужів, хоробрих воїнів, щоб їх мирна благородна праця і ратний подвиг не стали заручниками забуття, а служили зразком для нащадків. Таке бачення місії оратора має глибинне національне коріння, веде свою лінію від міфічного Бояна мандрівних співців-кобзарів, навіть поетів-ріші арійської доби. Ф. Прокопович пристрасно закликає своїх учнів і послідовників: «Українські юнаки! Батьківщина, а водночас і церква, щоб не обманути вашого довір'я, сумлінності, зусиль і праці для досягнення цих та інших незчисленних благ, просить вас: переможіть огиду, здолайте труднощі, не жалійте якусь хвилинку часу посвятити цій дуже приємній праці. Бо це мистецтво настільки почесне і корисне, що, якби воно було заховане за океаном, на самому кінці світу, то однак його треба б шукати. Адже воно своєю цінністю перевищує всякі труднощі і працю».⁴³

Саме Феофан Прокопович заклав основи української академічної риторики.

1. Завдання риторики він вбачав у тому, щоб навчити, як у промові за допомогою мистецтва слова дати відповіді на важливі запитання, уміти переконати, відстояти свою власну думку, стверджував, що риторика – це наука переконання словом, яка має неабияке суспільне і державне значення.

2. Вчений розвинув методику і теорію риторики, розробив стилі і жанри, композицію тексту.

⁴² Цит. за : Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 79.

⁴³ Цит. за : Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. К. : Вища шк., 2006. С. 80.

3. У дусі класицизму він обґрунтував способи словесного вираження тексту та риторичні фігури, художні засоби, удосконалив формування образного мислення через наслідування кращих зразків.

4. Ф. Прокопович розширив античну теорію трьох стилів: *високим* годиться говорити про важливі справи, сакральне, небесне, вічне, про мудреців і героїв, про перемоги і поразки, емоційно, захоплено, з використанням відповідних мовних засобів, рідкісних метафор, сильних фігур і особливої ритмічності; *середнім* говорять про речі земні, звичайні, про людське життя, помірно емоційно, однак гідно приємною мовою, правильними словами і реченнями, уживають метафори, дотепи; *низьким* рекомендує вести мову про справи малі, буденні, побутові, господарські чи сімейні з певною мірою гарних чи недобрих почуттів, без урочистостей, звичайно.

5. Особливого значення Ф. Прокопович надавав ритму промови, розвинув у цьому напрямку вчення великого Аристотеля про структуру періоду: протосис повинен викликати у слухачів стан очікування, а за допомогою аподосису логічно та інтонаційно завершити речення.

6. Він докладно описав усі види відношень між частинами періодів та мовні засоби вираження їх і граматичного оформлення: відношення причини, часу, умови, порівняння, роздільності, сумісності, градації, заперечення, виправдання.

7. Ф. Прокопович розвинув ідею риторичного ідеалу, в якому найбільше цінував знання риторичної науки і наполегливість оволодіння нею.

8. Вчений переконував, що риторика має неабияку національну користь, здатна захистити інтереси батьківщини на дипломатичній ниві, піднести авторитет держави, відстояти віру.

9. Риторика, за Ф. Прокоповичем, має великий педагогічний потенціал, оскільки славить вітчизну, її героїв, заохочує молодь до захисту інтересів України.

10. Користь ораторської майстерності дослідник вбачає в увічненні історії батьківщини, «бо так багато преславних подвигів

поминається глибокою мовчанкою». Він прагнув, щоб навіть вороги знали, наскільки багата на чесноти наша батьківщина.

11. Феофан Прокопович першим уводить до курсу риторики розділ про написання історії з метою увічнення своєї вітчизни.

12. Він розробив епістолярну риторичку, поділив її на роди і жанри, визначив основними ознаками епістолярію стислість і чіткість, чим змінив відповідно до запитів класицизму барокову традицію, згідно якої листи мали занадто розлогий і квітчастий вступ і коротенький виклад основної думки.

Просвітницька діяльність видатних діячів нашої культури Феофана Прокоповича, Іоанікія Галятовського, Григорія Сковороди, Петра Могили стала основою академічного красномовства.

Розвиток академічної риторики в Україні в XIX – на початку XX століття відбувається за складних умов, що пояснюється перебуванням України у складі Російської та Австро-Угорської імперій, коли заборонялася сама українська мова, не кажучи вже про розвиток україномовної риторики. У цей період мовою освіти, науки, церкви, судочинства були або німецька, або польська, або російська.

Однак, це не означає, що процес розвитку академічної риторики припинився, його активно рухали такі світочі нашої культури та науки, як В. Антонович, Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, К. Зеленецький, С. Петлюра, О. Пчілка, С. Русова, Л. Українка, К. Ушинський, І. Франко та ін..

У зв'язку з судовою реформою в Російській імперії 1864 року відбувається піднесення і судової риторики. Це пояснюється запровадженням суду присяжних, публічні змагання під час суду між прокурором та адвокатом. У цей час стали відомими такі судові оратори, як С. Андрієвський, М. Карабчевський, А. Коні, Ф. Плевако, П. Пороховщиков. А. Коні написав підручники з теорії риторики «Поради лекторам» та «Судові промови».

Дослідники, зокрема Н. Колотілова, виокремлює риторичну діяльність *Сергія Поваріна* (1870–1952) та його працю «Спір. Про теорію і практику спору», яка вийшла друком у 1918 році.

Поварін Сергій Інокентійович

Автор подає знання, що були накопичені в еристиці, логіці, риторичі та психології спілкування. По-справжньому творчий доробок автора в галузі мистецтва суперечки було оцінено тільки

наприкінці ХХ століття. Багато з тих прийомів, що розглянув автор, не втратили своєї актуальності і понині.⁴⁴

Активний наступ техноцивілізації, посилення національного гноблення українців, значні соціальні зрушення позначилися і на розвитку гуманітарного циклу наук, зокрема, риторики. Від 1850 р. до 1917 р. зі шкіл і вузів вилучаються ораторські види промов (ділові, наукові), що негативно позначилося і на якості освіти Російської імперії, і на національних зв'язках. Саме в цей час з'являється Валуєвський циркуляр 1863 року, який проголосив, що ні малоруського народу, ні його мови не існує.

Визначний сучасний український ритор, засновниця школи академічного красномовства *Галина Михайлівна Сагач* вважає, що останньою «риторичною хвилею» у 20-х роках було відкриття в 1919 році у Петрограді унікального навчального закладу – Інституту Живого Слова – на чолі з професором В. Воеводським-Гернгросом та його однодумцями М. Гумільовим, Ф. Зелінським, А. Коні, А. Луначарським, Л. Щербою та іншими. Тут готували педагогів загальноосвітньої школи, викладачів – спеціалістів з мистецтва мовлення, ораторів (судових, духовних, політичних, а також співаків, письменників тощо). До програми формування риторичної особистості входили унікальні предмети: теорія та історія ораторського мистецтва, теорія та історія канонічного (культового) мовлення, теорія поезії, прози, історія декламації, ритміка вірша, ритміка прози тощо.

Активно й плідно працювали усі три відділення Інституту Живого Слова – науковий, навчальний і просвітницький, сприяючи розробці, популяризації, впровадженню питань, пов'язаних з наукою про живе слово і споріднені дисципліни. Інститут сприяв об'єднанню усіх творчих і наукових сил цієї галузі, організовував конференції, з'їзди, конкурси, короткотермінові курси, клуби, гуртки, публічні лекції, диспути, мітинги, сприяючи запровадженню у програми навчальних закладів і позашкільних

⁴⁴ Колотілова Н. А. Риторика. Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 172.

загальноосвітніх установ спеціальних риторичних курсів. Відкриття Інституту Живого Слова було унікальним явищем не лише для історії Росії, а й за її межами. У той час лише в Оксфордському університеті існувала кафедра теорії поезії.⁴⁵

Дослідниця помічає, що саме академічне красномовство стало основою лекційної пропаганди, яка набула особливої популярності та масовості в 60–80 рр. ХХ століття. У 90-і роки воно переживає кризу: йшов пошук нових форм і методів роботи з масовою аудиторією, риторика позбувається догматизму, схоластичності, заідеологізованості.⁴⁶

*Засновниця сучасної риторичної школи України
професор Галина Сагач*

На розвиток академічного красномовства незалежної України вирішальний вплив мала педагогічна та риторична спадщина Ф. Бацевича, Н. Волкової, І. Зязюна, С. Іванової, Н. Колотілової,

⁴⁵ Сагач Г. М. Риторика : Монографія. Київ : ІСДОУ, 1993. С. 31.

⁴⁶ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 61.

А. Макаренка, Л. Мацько, Г. Онофрієнко, Г. Сагач, О. Семенов, Л. Спанатій, В. Сухомлинського, та ін..

Запитання. Завдання.

1. *Розкрийте витоки академічного красномовства.*
2. *Назвіть три джерела красномовства, визнані античною риторикою.*
3. *Де, на вашу думку, беруть початок витоки українського академічного красномовства?*
4. *Поясніть, що таке **учительна література**?*
5. *Поясніть значення слова «казнодій».*
6. *Вмотивуйте роль Києво-Могилянської академії у становленні академічного красномовства.*
7. *Розкажіть про перший підручник з риторики Києво-Могилянської академії.*
8. *Розкажіть про підручник з риторики Іоанікія Галятовського.*
9. *Розкажіть про внесок у вітчизняну академічну риторичну Феофана Прокоповича.*
10. *Розкрийте особливості розвитку академічної риторики в Україні у XIX – на початку XX ст.*
11. *Розкрийте значення Інституту Живого Слова для розвитку риторики загалом і академічної зокрема.*
12. *Розкажіть про роль професора Галини Михайлівни Сагач у розвитку академічного красномовства України.*

Лекція № 3.

Закони академічної риторики

Основні питання:

1. Поняття «закон» у риторичі.
2. Закони академічної риторики:
 - 1) закон ступеневої послідовності;

- 2) концептуальний закон;
- 3) закон моделювання аудиторії;
- 4) стратегічний закон;
- 5) тактичний закон;
- 6) мовленнєвий закон;
- 7) комунікативний закон;
- 8) системно-аналітичний закон.

Література:

Основна

1. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
2. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
3. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Бондарчук Л. Мистецтво публічного виступу // Українська мова та література. 2004. № 35. С. 28–29.
2. Герман В. Спецкурс «Академічна риторика» в системі фахової підготовки вчителя-філолога // Українська література в загальноосвітній школі. 2008. № 10. С. 49–56.
3. Косянчук С. Самооцінка як регуляторна функція у сфері риторичної діяльності // Українська мова і література в школі. 2009. № 4. С. 34–39.
4. Кучерук О. Формування комунікативної особистості у процесі вивчення риторики // Українська мова і література в школі. 2003. № 6. С. 7–11.

5. Пасинок В. Г. Мовленнєва культура майбутнього вчителя : проблеми, пошуки, перспективи // Соціалізація особистості. Київ : Логос, 2001. С. 98–107.

6. Равлюк С. Основні ознаки та мовно-структурна організація публічного виступу // Українська мова і література в школі. 2002. № 6. С. 11–14.

7. Сагач Г. М. Імідж учителя крізь призму риторики // Слово животворяще (духовні засади педагогічної риторики). Київ : Пошук, 2000. С. 112–119.

Г. Сагач стверджує, що риторика – це «наука про закони управління мисленно-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності».⁴⁷

Закон – внутрішній суттєвий зв'язок явищ, що зумовлює їх закономірний розвиток. Закон, винайдений через здогадку, необхідно потім логічно довести, лише в такому разі він визнається наукою. Для доведення закону наука використовує судження.

Академічна риторика має свої закони, а саме: закон ступеневої послідовності, концептуальний, моделювальний, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, комунікативний, системно-аналітичний.

Перший закон – це закон ступеневої послідовності, який передбачає системність і єдність мисленнєво-мовленнєвої діяльності у процесі підготовки оратора до промови за етапами, а саме:

- ✓ інвенція (задум промови, визначення її ідеї, мети);
- ✓ диспозиція (добір матеріалу та його розташування);
- ✓ елокуція і елоквенція (мовне оформлення);
- ✓ меморія (запам'ятовування);
- ✓ акція (виголошення промови);
- ✓ релаксація (самоаналіз).⁴⁸

⁴⁷ Сагач Г. М. Золотослів. Київ, 1998. Ч. I. С. 53–54.

⁴⁸ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 91.

Сучасні дослідники зауважують, що межі цих етапів «можуть бути нечіткими, розмитими, «забігати» в попередні чи наступні ступені... Етапи ніби переливаються один в одного, але в напрямку наступного ступеня».⁴⁹

Другий закон – концептуальний. Він передбачає формування і розвиток уміння аналізувати предмет дослідження і конструювати свою систему знань про нього.

Концепція – розгорнута система знань про предмет, позбавлена логічних суперечностей при тлумаченні складної проблеми чи явища. Поняття, розроблене в риториці, поширене у різних наукових дисциплінах, може базуватися на особистому досвіді інтерпретатора, оратора, на баченні суб'єктом відповідного предмета (теми), виборі проблеми для вивчення, зіставлення досвіду інших і власного, формування чіткої позиції у користуванні набором переконливих доказів. Обрання предмета аналітичного дослідження зумовлене науковим мотивом чи авторським інтересом, наявністю відповідних знань про принципи і правила таксономії (теорії класифікації та систематизації результатів дослідження). При формуванні концепції враховують стан вивчення проблеми, закони формальної або діалектологічної логіки з відповідною доцільністю та поясненнями, застосовують індуктивний чи дедуктивний методи, використовують різні принципи, наприклад, герменевтичні, формують теоретичні або загальні положення змісту, власне концепти, які обов'язково мають бути достовірними. **Концепція з позицій риторики – це система знань про предмет, виражена у стислій, короткій формі.**

Вчені вважають, що її виробленню передують такі осмислені послідовні дії, як-от:

- вибір теми дослідження, предмета розмови;
- вибір проблеми, зосередження на ній – робота з емпіричним та енциклопедичним матеріалами, складання плану;
- вивчення стану дослідження проблеми в науковій літературі;

⁴⁹ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 91

- заглиблення в проблему;
- осмислення і переосмислення свого і чужого досвіду, формування концепції.⁵⁰

Третій закон – закон моделювання аудиторії.

Для кожного оратора-науковця важливо встановити контакт з аудиторією, оскільки це зміцнює його впевненість у своїх силах, дає можливість тримати слухачів у полі уваги. Важливо вивчити склад аудиторії задовго до виступу перед нею. Для цього спочатку необхідно з'ясувати її ознаки, які можуть бути соціально-демографічними, суспільно-психологічними, індивідуально-особистісними.

Соціально-демографічні ознаки характеризують анкетні дані, а саме: стать, вік, національність, громадянство, професію, освіту, належність до соціального стану, склад родини, вид діяльності та ін..

Суспільно-психологічні ознаки передбачають ставлення до промовця, здатність сприймати його інформацію, зацікавленість чи незацікавленість темою його доповіді, наявність чи відсутність **потреб** (професійних, громадських, громадянських та ін.). Так, професійні потреби майбутнього вчителя чи викладача спонукають його до культурного, морального та інтелектуального зростання, що добре позначиться згодом на його учнях чи студентах.

Окрім потреб, важливо враховувати **мотиви** (дисциплінарні, емоційно-естетичні, пізнавально-інтелектуальні, морально-етичні). Наприклад, морально-етичний мотив свідчить про альтруїзм, людяність, милосердя, відданість морально-етичним нормам у щоденній поведінці.

Промовцю необхідно враховувати, що **рівень розуміння** аудиторією його мовлення залежить від інтелектуального, професійного розвитку та освіченості слухачів. Хтось може зрозуміти зміст вашої лекції одразу, а хтось лише після копіткої самостійної роботи з конспектом записаного чи підручником.

⁵⁰ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 92–94.

Індивідуально-особистісні ознаки аудиторії визначають характер, властивості слухачів, їх темперамент, особливості нервової системи, мислення, специфіку емоційної сфери, вольові якості і т. ін..

Отже, моделювання – це процес вивчення оратором соціально-демографічних, суспільно-політичних та індивідуально-особистісних ознак аудиторії з метою наступного забезпечення контакту з нею у процесі виступу.

Четвертий закон – стратегічний закон. Слово «стратегія» означає «мистецтво керівництва чим-небудь, що ґрунтується на правильних і довготривалих прогнозах».⁵¹

Стратегічний закон – це своєрідна система побудови програми впливу на конкретну аудиторію.

Стратегія оратору потрібна для того, щоб реалізувати концепцію, досягти мети мовлення. *Стратегія розробляється відповідно слухацької аудиторії, за роками навчання – на один семестр, на два семестри і т. ін.. Стратегія складається з таких компонентів:*

✓ завдання (що саме необхідно пояснити, як переконати, в чому переконати, за допомогою яких аргументів);

✓ формулювання тези – твердження, яке оратор, ритор, промовець, лектор повинен довести, захистити чи заперечити; теза повинна бути сформульована точно і зрозуміло без двозначностей, вона не повинна змінювати форми впродовж усього доведення.

Стратегія неможлива без тактики. Саме тактика деталізує і конкретизує стратегію.

П'ятий закон – тактичний закон. Слово тактика у риторичному вимірі означає «прийоми та засоби досягнення будь-якої мети, лінія поведінки».⁵² *Тактичний закон формує вміння працювати з фактами і аргументами, передбачає активізацію*

⁵¹ Словник іншомовних слів. Київ : Вища шк., 2000. С. 863.

⁵² Словник іншомовних слів. Київ : Вища шк., 2000. С. 876.

розумової діяльності слухачів, створює атмосферу інтелектуальної співтворчості між ритором і аудиторією.

Домінантою тактичного закону є обґрунтування або ***аргумент*** – ***логічне доведення, підстава, досвід, що використовується для підтвердження власної думки.***

Аргумент вживається у значенні логічного доведення думки, істинність якої перевірена і тому вважається підставою істинності чи хибності іншого твердження. Аргумент використовується в полеміці, стосується принципів еристики, за якої доведення спрямовані до істини, до публіки задля впливу на почуття аудиторії, аби та мала змогу скласти об'єктивне уявлення про предмет судження.

Аргументація – логічний процес, в якому істинність певного положення виводиться з істинності аргументів, сукупності доведень на користь чого-небудь. Точність, всупереч формулювань, послідовність викладу суджень та спостережень, сумлінне користування першоджерелами, розуміння динаміки художньої свідомості, дотримання принципів об'єктивного історизму сприяють формуванню оптимальної системи суджень. Наприклад, специфіка літературознавчих суджень, на відміну від аналітичного потенціалу природознавчих наук, в тому, що висновки, зроблені щодо студіювання предметів мистецтва, не завжди можна підтвердити. Передусім це стосується історичних періодів еволюції письменства, стильових тенденцій та напрямів (класицизм, бароко, сентименталізм, реалізм, символізм, сюрреалізм тощо), генези творчої лабораторії письменника. Дослідник не може увійти в уже історично завершене літературне середовище і витлумачити його з абсолютною відповідністю, тому він здійснює свою аналітичну роботу шляхом накладання творчого досвіду минувшини на власний через розуміння історичної перспективи, уникаючи втиснення її у схематичні матриці свого літературознавчого сьогодення чи жорстких ідеологем.

Аргументація – це логічне обґрунтування тези доповіді, використання законів логіки, доведення, факти, аксіоми,

судження. В академічній риторичі, як доказ, часто використовується прийом посилання на авторитет ученого, подаються дані про результати експерименту і т. ін..

Здатність оратора переконувати, ефективність його аргументації залежить від багатьох складових, а саме:

- його власного інтелектуального потенціалу;
- його компетентності в питанні, що обговорюється чи висвітлюється в лекції, науковій доповіді;
- його вміння логічно мислити;
- знання ним аудиторії, від його вміння нею керувати;
- його емоційності, чуттєвості та ін..

Тактичний закон академічної риторики передбачає активізацію уваги слухачів у певній послідовності. Спочатку необхідно зацікавити аудиторію, потім – спонукати до роздумів, врешті – викликати обговорення та прийняття рішення. Отже, тактичний закон передбачає віднайдення оратором ефективних засобів впливу на слухачів.

Всі закони, про які йшлося вище, були спрямовані на розвиток ефективного мислення людини.

Шостий закон – мовленнєвий. Мовлення – мова в її конкретному індивідуальному вираженні як засіб спілкування, висловлення думки. Вперше розмежування мови і мовлення здійснив Ф. де Соссюр, розглядаючи опозиції *langue* (код, об'єкт лінгвістики) та *parole* (використання словника). Поглиблення концепції вченого після її критичного переосмислення відбулося завдяки науковим студіям структуралізму, за якими мову і мовлення трактували як графічно зафіксовану систему знаків, правила користування ними в спілкуванні як загальне явище та форми його існування. Мовлення вважають частковим, окремим, індивідуальним явищем, втіленим у конкретних текстах.

Мовленнєвий закон академічної риторики передбачає правильність, виразність, ясність, точність, багатство, образність, стислість, доцільність мовлення.

Логічність мовлення – виявляє здатність оратора висловлювати свої думки у логічній послідовності, поступово розкривати суть питання, висувати тези і давати їм аргументоване обґрунтування, пояснювати факти, робити вмотивовані висновки. Тут неабияке значення має *логічний наголос* – «виділення при вимові підсилювальною інтонацією найголовнішого за змістом слова в реченні».⁵³

Правильність мовлення. Науковець зобов'язаний володіти нормами української літературної мови, ретельно працювати зі словниками, довідниками, багато читати художньої та фахової літератури, самому складати тексти промов, вітальних адрес, листів, постійно тренуватися.

Виразність мовлення. Засоби виразності мови можуть бути фонетичними, образними, синтаксичними. Фонетичні засоби виразності – це інтонація, тембр голосу, дикція, темп мовлення. До образних засобів мовлення належать епітети, метафори, порівняння і т. ін.. Синтаксичні засоби мовлення представляють приказки, прислів'я, крилаті вислови, афоризми, цитати, синтаксичні фігури (звертання, повтор, період, риторичне запитання, градація та ін.).

Виразність промови науковця виявляється в його здатності володіти різноманітними стилями мовлення. Так, у наукових текстах виразність мовлення досягається умінням логічно мислити, послідовно висловлювати думки, здатністю вільно оперувати професійною лексикою, науковою термінологією. Аудиторія завжди радо сприймає оратора, який має багатий лексичний запас, вільно послуговується тропами і стилістичними фігурами, багатозначними словами, фразеологізмами, синонімами, епітетами, мовними зворотами.

Ясність мовлення, за Г. Сагач, – це смислова прозорість виступу оратора, що забезпечує його зрозумілість, доступність, засвоєння слухачами. Ясність – одна з найважливіших комунікативних якостей наукового тексту, яка досягається на рівні

⁵³ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 337.

ясності думки, чіткої логіко-композиційної будови, визначеної мети публічної комунікації, а також високої культури мовлення оратора, зокрема орфоепічної культури.⁵⁴

За Л. Мацько, ясність забезпечується точністю та логічністю, яким вважається «усне мовлення адресатові, якщо його мислення встигатиме за мисленням мовця, а ще краще, як трохи випереджатиме його, тобто буде ефект несподіваного відкриття. Слухач в такій ситуації адекватно «прочитує» те, що чує, здогадується, що послідовно йтиме далі, і часто каже або думає: «Ясно, я все зрозумів». Ясності усного мовлення сприяє чітка дикція, логічне й фонетичне наголошування, правильне інтонування, чергування розміреного та уповільненого ритму, спокійний і ввічливий тон».⁵⁵

Точність мовлення спонукає до точності дій, тому так важливо для викладача, вчителя, оратора постійно удосконалювати її. Точність називають «однією з найважливіших ознак культури мови, оскільки вона уберігає нас від зайвого говоріння».⁵⁶

Точність передбачає грамотність мовлення, а у науковому тексті вона досягається за допомогою правильно вжитих термінів, умінням підібрати слова та вирази, вдало зіставляти слово і предмет.

Чистота мовлення науковця спонукає до дотримання літературно-нормативної вимови, орфографічних, орфоепічних, лексичних та граматичних норм. Сучасний викладач, учений повинен не допускати у своєму мовленні не освоєних наукою запозичень із інших мов, не властивих для української мови зворотів і форм, що нині у великій кількості з'являються в ЗМІ. Загалом свідченням чистоти мовлення оратора є:

– літературна вимова;

⁵⁴ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 359.

⁵⁵ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 105.

⁵⁶ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 105.

- грамотне письмо;
- відсутність суржику, вульгаризмів, невиправданих повторів;
- правильна будова речень;
- чітка дикція.

Стислість мовлення виховує уміння говорити по суті, відповідно до теми виступу та проблеми, що висвітлюється, наприклад, у науковій доповіді. Багатослів'я деформує процес спілкування, девальвує власне Слово. Вимога до кожного оратора-науковця – говорити так, «щоб думкам було просторо, а словам тісно».

Багатство мовлення передбачає вільне володіння оратором усіма мовними засобами, багату синонімію, тропіку, стилістичні фігури. Однак науковий стиль обмежує обшири використання цих засобів, оскільки надто барвисте мовлення відволікатиме увагу слухачів від основної теми, спонукатиме їх до захопленості зовнішньою формою промови чи лекції. Треба мати на увазі, що одноманітне мовлення втомлює слухачів, а різноманітне – активізує.

Сьомий закон – закон краю. За Г. Сагач, – це виведена з практики й експериментально підтверджена психологічна закономірність, сутність якої стосовно публічного виступу в тому, що слухачі краще запам'ятовують початкові й заключні фрази, фрагменти промови. Закон краю – одне з правил композиції виступу, що вимагає особливо ясно викладати тему, проблематику й завдання лекції (початковий фрагмент), а також чітко формулювати часткові й загальні висновки (заклучні фрагменти виступу). Оратору не рекомендується затягувати вступ, а в заключній частині слід нагадати основні положення виступу.

Восьмий закон – закон ефективної комунікації. Він означає встановлення контакту, взаєморозуміння оратора-науковця і аудиторії.

В арсеналі академічної риторики є багато засобів до налагодження контакту між промовцем і слухачами, наприклад: мовний етикет, вдале звертання до присутніх, використання

словесних формул етикетного мовлення, висловлення вдячності аудиторії, посмішка, візуальна та акустична орієнтація оратора.

Дев'ятий закон – закон рефлексії, який передбачає здатність промовця проаналізувати свій виступ, осмислити свої дії, відчуття. Не кожний лектор чи викладач здатен неупереджено оцінити свій виступ, оскільки не так легко позбутися власних амбіцій та самозакоханості. «Якщо після промови в душі автора – велике захоплення, можна сподіватися, що вдалося щось більше, ніж планувалося. Коли ж «щось муляє» або охоплює смутна тривога, треба негайно шукати помилки. Як правило, ці спочатку несвідомі відчуття при усвідомленому аналізі підказують, у чому полягає причина»,⁵⁷ – пише Л. Мацько про рефлексію. Зазвичай після стану рефлексії виникає почуття тривоги, занепокоєності, постають питання: де допущено помилку? що треба зробити, щоб уникнути помилок такого типу у майбутньому? Таким чином, рефлексія спонукає промовця до самовдосконалення, невтомної праці над собою.

Далі науковець чи викладач шукає відповідь на поставлені питання, а щоб їх знайти, він повинен здійснити системний аналіз власної поведінки і поведінки слухачів чи студентів. Здійснення такого аналізу – це царина *системно-аналітичного закону* (за Г. Сагач). Причини невдачі можуть бути різні, але тягар відповідальності завжди нести промовцю.

Закон виключення третього – одне із суджень є обов'язково істинним, тоді інше – неістинне, а третього не дано.⁵⁸

Закон достатньої підстави – жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження – справедливим без достатнього обґрунтування.⁵⁹

⁵⁷ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. / 2-ге вид. стер. Київ : Вища шк., 2006. С. 10.

⁵⁸ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.

⁵⁹ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.

Закон суперечності – жодне судження не може бути одночасно істинним і неістинним.⁶⁰

Закон тотожності – будь-яка завершена думка зберігає свою форму в межах певного визначеного контексту.⁶¹

Дотримання законів в академічній риторичі правильно орієнтують науковця чи викладача і забезпечують успішний результат.

Запитання. Завдання.

1. Поясніть зміст поняття «закон».
2. Назвіть закони академічної риторики.
3. Поясніть суть закону ступеневої послідовності.
4. Поясніть суть концептуального закону.
5. Поясніть суть закону моделювання аудиторії.
6. Поясніть суть стратегічного закону.
7. Поясніть суть тактичного закону.
8. Розкрийте суть мовленнєвого закону.
9. Поясніть суть закону краю.
10. Розкрийте суть закону ефективної комунікації.
11. Розкрийте суть закону рефлексії.
12. Поясніть суть системно-аналітичного закону.

Лекція № 4.

Жанри академічної риторики

Основні питання:

1. Поняття жанру в риторичі.
2. Жанри риторики.
3. Жанри академічної риторики

Література:

⁶⁰ Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.

⁶¹ Сагач Г. М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.

Основна

1. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
2. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
3. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Бондаренко Г. Риторичні прийоми підготовки відповіді на запитання опонентів // Рідна школа. Київ : Преса України. 2005. № 4. С. 53–54.
2. Бондарчук Л. Мистецтво публічного виступу // Українська мова та література. 2004. № 3. С. 28–29.
3. Герман В. Спецкурс «Академічна риторика» в системі фахової підготовки вчителя-філолога // Українська література в загальноосвітній школі. 2008. № 10. С. 49–56.
4. Захарова Н. А. Учим составляют план текста // Начальная школа. 2008. № 2. С. 25–28.
5. Зінченко В. Як не провалити публічний виступ // Відкритий урок : Розробки. Технології. Досвід. 2009 № 5. С. 84–85.
6. Коноваленко С. Особливості публічного виступу // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість. 2005. Т. 5. С. 47–49.
7. Мацько Л. Риторика : предмет, основні поняття, розділи // Дивослово. 2001. № 12. С. 28–32.
8. Науменко В. Мистецтво побудови виступу як складова культури мислення молодшого школяра // Початкова школа. 2007. № 7. С. 34–35.
9. Сагач Г. Ораторське мистецтво: роди, види, практика // Рідна школа. 1996. № 4. С. 57–60.
10. Цибка В. В. Тактика висміювання як засіб реалізації стратегії дискредитації опонента // Проблеми семантики слова, речення та тексту. Київ : КНЛУ. 2004. Вип. 11. С. 149–156.

*Жанр – рід, вид, жанр, стиль – 1) багатозначне поняття, що характеризує історично сформовані роди і види мистецьких творів у зв'язку з їхнім походженням і життєвим призначенням, способом і умовами творення, виконання і сприйняття, а також з особливостями змісту і форми; 2) побутове реалістичне малярство, що зображає картини звичайного, громадського чи приватного життя.*⁶²

Роди красномовства	Види та жанри красномовства
<i>Академічне красномовство</i>	Вузівське красномовство (лекція, цикл лекцій). Шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь учителя, бесіда). Власне академічне красномовство (наукова доповідь, огляд, реферат).
<i>Лекційне красномовство</i>	Лекція (науково-теоретична, науково-популярна, науково-методична). Кінолекція, лекція-екскурсія, лекція-концерт. Лекція-інформація, бесіда, репортаж, спогади, інструктаж, показ. Цикли лекцій.
<i>Судове красномовство</i>	Звинувачувальна (прокурорська) промова. Захисна (адвокатська) промова. Самозахисна промова.
<i>Соціально-побутове красномовство</i>	Ювілейна промова. Застільна промова. Усне побутове оповідання.
<i>Військове красномовство</i>	Промова на міжнародній конференції. Запалювальна промова.
<i>Дипломатичне красномовство</i>	Промова на міжнародних конференціях. Промова при здійсненні дипломатичного акту.
<i>Церковно-богословське красномовство</i>	Церковна проповідь. Промова на соборі тощо.

⁶² Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустановіт та ін. Київ : Довіра, 2000. С. 441.

Жанри ораторського мистецтва (за Г. Сагач) – це різновиди усних публічних виступів. Усе розмаїття жанрів може бути впорядковане у вигляді родо-видової класифікації. Розрізняються такі основні роди монологічного красномовства: соціально-політичне, академічне (наукове й навчальне), соціально-побутове, лекційно-пропагандистське (масові публічні лекції), судове, військове, дипломатичне, торгівельне, церковно-богословське (гомілетика), а також красномовство діалогічне. Кожний рід включає декілька видів та підвидів ораторського мистецтва.

Г. Сагач визначає такі види академічного красномовства: власне академічне (наукова доповідь, реферат, огляд, дискусія); вузівське красномовство (лекція, цикл лекцій); шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь, опис, бесіда).⁶³

Оскільки сьогодні за програмою «спеціаліст» вивчається курс «Педагогічна риторика» (складова академічної), нам залишається акцентувати увагу магістрантів на вивченні вузівського красномовства та власне академічного красномовства.

Лекцію з академічної риторики читає кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка Геннадій Бондаренко

⁶³ Сагач Г. М. Похвальне красномовство : Практичний посібник для вчителів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. Київ : ІЗМН, 1996. С. 60.

Вузівське красномовство представляють лекція та цикл лекцій.

*Лекція – лат. Lectio – читання < lego – читаю – 1) публічний виступ на яку-небудь тему; 2) виклад певної дисципліни у вузі та деяких інших навчальних закладах під час усної розповіді викладача.*⁶⁴

Лекція – це основний жанр академічного красномовства. Вузівська лекція є методологічною і організаційною основою усіх форм навчальних занять. Вона може бути основним джерелом інформації, якщо, наприклад, нові наукові дані ще не висвітлено у підручниках, або окрема тема занадто складна для самостійного вивчення.

В той же час сучасна вузівська лекція – це активна співтворчість лектора і аудиторії «двох суб'єктів, з яких кожен є носієм активності і передбачає її (активність) у свої партнерів»⁶⁵. Найпоширеніші такі види лекцій: вступні, настановчі, ординарні або тематичні (в яких послідовно викладається навчальний матеріал), заключні, оглядові. Відповідно до рівня активності студентів, їх поділяють на інформаційні і проблемні.

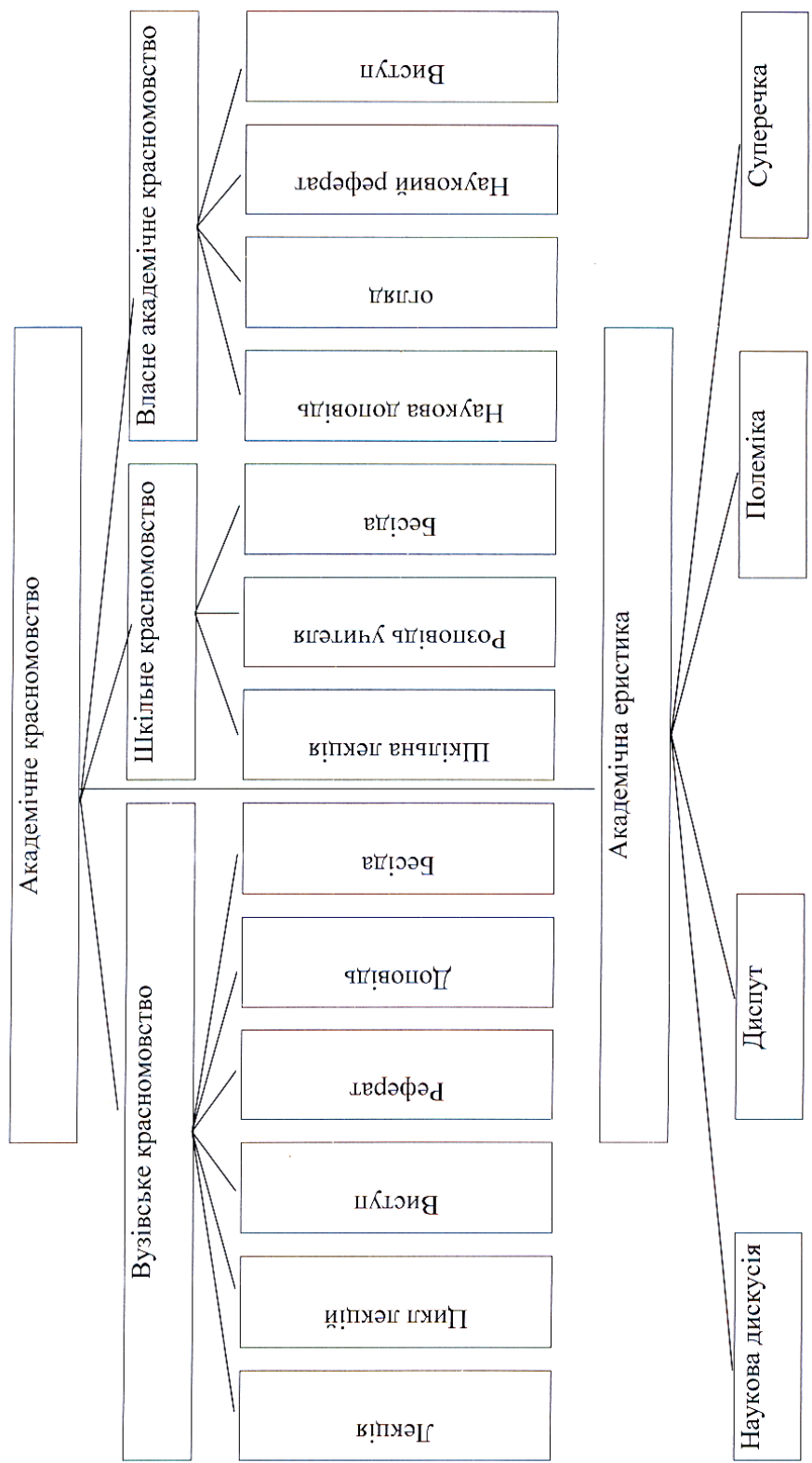
Лекція, як правило, включає такі складові:

I. Вступ. Лектор окреслює тему, характеризує основну проблему, розкриває ступінь її вивчення, дає список літератури.

II. Основна частина. В основній частині лекції характеризуються різні точки зору на дану проблему, підкреслюється наявність теорії, лектор висловлює власну позицію стосовно даного питання. Обов'язково необхідно підкреслити зв'язок теорії з практикою. Наприклад, розглядається тема «Колядки та щедрівки», і тут же викладач пояснює, яка увага приділяється цій темі на уроках української літератури в загальноосвітній школі.

⁶⁴ Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін.. Київ : Довіра, 2000. С. 588.

⁶⁵ Каган М. С. Человеческая деятельность. Москва : Наука, 1914. С. 83.

Види академічного красномовства

III. Заключна частина. У заклучній частині викладач підводить підсумки, дає відповіді на запитання, що виникли в студентів у процесі лекції, рекомендує літературу до самостійної роботи.

Сьогодні зменшилася кількість лекційних годин, хоча програма залишилася сталою, отож занадто важко викладачу забезпечити належний рівень знань студентів, що, безумовно, може спричинити погіршення якості підготовки майбутніх учителів-філологів.

Доповідь – жанр академічного красномовства, у якому викладаються певні питання, даються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного публічного прочитання та обговорення на конференції, симпозіумі. У доповіді йдеться про проведення експерименту та його результати.

Доповідь передбачає усний виклад матеріалу, а її структура і стиль розраховані на прямий контакт з аудиторією.

Цей жанр академічної риторики формувався упродовж віків. Доповідь може бути звітною, поточною, науковою.

У **звітній доповіді** йдеться про хід справ за певний період часу (місяць, півроку, рік). Так, наприклад, керівник гуртка може доповідати про роботу за I-й семестр.

У **поточній доповіді** висвітлюється інформація про хід роботи, наприклад, про підготовку до ювілею навчального закладу.

Наукова доповідь – це публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми, інформація про наукові спостереження, результати експериментів та дослідів, презентуються нові відкриття, узагальнюються наукові дані. Наукові доповіді читаються і заслуховуються в наукових установах, на конференціях, засіданнях, симпозіумах, з'їздах і т. ін..

За обсягом доповідь складається з 8–2 сторінок, які читаються впродовж 30 хвилин (приблизно 1 стор. упродовж 2–5 хв.).

Структура тексту доповіді така:

Вступ. Зазначають підстави, причини, проблемну ситуацію, що зумовили необхідність написання доповіді.

В основній частині аналізується нинішній стан досліджуваної проблеми, подається і обґрунтовується основна ідея.

Підсумкова частина містить висновки, рекомендації, пропозиції.

Напередодні необхідно проголосити промову наодинці, потренуватися, щоб набути впевненості в собі, скорегувати наголоси, уточнити правильну вимову слів, перевірити логічні акценти.

Наукова доповідь вимагає від мовця:

- точності формулювання назви доповіді;
- визначеного окреслення власного доробку в дослідженні даної проблеми;
- глибинного викладу змісту результатів дослідження;
- дотримання орфоепічних норм;
- володіння собою і т ін..

Важливо знати заздалегідь тему конференції чи засідання, склад аудиторії, дату її проведення. Зазвичай головуючий представляє доповідача, називає його прізвище, посаду, вчене звання. Якщо ж цього не сталося, то можна буде самому сказати про себе декілька слів. Необхідно упевнено стати за трибуну, спокійним поглядом обвести аудиторію, якусь мить помовчати (таким чином загострити увагу присутніх), зосередитися, заспокоїтися і почати говорити.

Реферат – з лат. *referre* – доповідати, повідомляти – 1) доповідь на певну тему, яка охоплює огляд відповідних літературних та інших джерел; 2) стислий виклад змісту наукової праці, статті.⁶⁶

Науковий реферат – це короткий виклад змісту наукової праці, вчення, змісту джерел із зазначенням методики,

⁶⁶ Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін.. Київ : Довіра, 2000. С. 803.

результатів дослідження певної теми перед аудиторією зі збереженням мовностилістичних засобів. При індивідуальній роботі з літературою реферат є коротким записом ідей із декількох джерел. Реферат готують для того, щоб передати ці ідеї іншим, оприлюднити на широкий загал.

У рефераті акцентується увага на новій інформації, яка є в першоджерелі.

Реферат може бути інформативним і розширеним.

Інформативний реферат розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. В такому рефераті визначається предмет дослідження і мета роботи; наведені основні результати; викладені дані про метод і умови дослідження; відбиті пропозиції автора щодо застосування результатів; наведені основні характеристики нових технологічних процесів, технічних виробів; подається нова інформація про відомі явища, предмети та ін.. Інформаційний реферат розміщують у первинних документах (книги, журнали, збірники наукових праць, звіти про науково-дослідницьку роботу та ін.) і у вторинних (реферативні журнали і збірники, інформаційні картки та ін.).⁶⁷

Розширений реферат (його ще називають багатоджерельним, оглядовим) містить інформацію про певну кількість опублікованих і неопублікованих праць з однієї теми, викладені у вигляді зв'язного тексту.

Науковий реферат має обсяг 20–24 сторінки.

Реферат має таку структуру:

Вступ.

Розділ I. Розглядається історія та теорія наукового питання.

Розділ II. Подається інформація про вирішення проблеми в сучасній науці.

Висновки.

Література.

⁶⁷ Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. Київ : Знання-Прес, 2003. С. 287.

У *вступі* йдеться про актуальність теми, що висвітлюється, акцентується увага на її значущості для суспільства.

У *I розділі* необхідно назвати основні теоретичні, експериментальні дослідження з даної теми, імена вчених минулого, які вивчали цю проблему. Акцентується увага на недостатності вивчення даного питання, з'ясовуються причини, що спричинили його слабкий розвиток.

У *розділі II* розглядається сучасний стан досліджуваної проблеми. Акцентується увага на нових ідеях та концепціях, методиках дослідження, експериментальних даних. Висловлюється власна думка щодо перспективи розвитку даної наукової проблеми.

Висновки передбачають узагальнені умовиводи, оцінки і обов'язково пропозиції автора.

*Науковий реферат з українознавства читає
кандидат педагогічних наук, доцент Оксана Циганок*

Важливо, щоб література містила назви публікацій, що вийшли друком упродовж останніх 5–10 років, а надто – останнього року.

Матеріал у рефераті викладають стисло, використовують синтаксичні конструкції, що властиві науковій мові, уникають складних граматичних зворотів, послуговуються належною термінологією. В тексті реферату дозволяється заміна термінів аббревіатурами.

На відміну від статті чи доповіді, реферат не має ґрунтового викладу, розгорнутих доведень, аналізу результатів, оскільки це – дієвий засіб переконати слухача, а призначення реферату – стисло передати інформацію, повідомити.

Запитання. Завдання.

- 1. Назвіть види красномовства.*
- 2. Назвіть види академічного красномовства.*
- 3. Поясніть особливості вузівського красномовства.*
- 4. Розкрийте особливості власне академічного красномовства.*
- 5. Дайте характеристику шкільному красномовству.*
- 6. Розкрийте жанрові особливості лекції.*
- 7. Розкрийте жанрові особливості наукової доповіді.*
- 8. Розкрийте жанрові особливості наукового реферату.*

Лекція № 5.

Лекція – жанр академічної риторики

Основні питання:

1. Лекція як форма та метод організації навчання.
2. Психолого-педагогічні основи лекції.
3. Вимоги до лектора-викладача.
4. Лекція – жанр академічного красномовства.
5. Технічний аспект підготовки до лекції.

Література:

Основна

1. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 256 с.
2. Кравець Л. І., Мацько Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 300 с.
3. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
4. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
5. Семенов О. М. Культура наукової української мови. Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 216 с.
6. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Герман В. Спецкурс «Академічна риторика» в системі фахової підготовки вчителя-філолога // Українська література в загальноосвітній школі. 2008. № 10. С. 49–56.
2. Зінченко В. Як не провалити публічний виступ // Відкритий урок : Розробки. Технології, Досвід. Київ : Плеяди. 2009. № 5. С. 84–85.
3. Крутій К. Основи успішного публічного виступу // Директор школи. Шкільний світ. Київ : Шкільний світ. 2010. № 19. С. 30–31.
4. Сагач Г. Ораторське мистецтво: роди, види, практика // Рідна школа. 1996. № 4. С. 57–60.
5. Сагач Г. М. В. О. Сухомлинський про мистецтво слова педагога // Слово животворяще (духовні засади педагогічної риторики). Київ : Пошук, 2000. С. 215–223.

Слово «лекція» (*lectio*) у перекладі з латини означає **читання**. Цей термін виник у середньовіччі, коли книги були занадто дорогими, оскільки на виготовлення кожної йшло забагато часу та

зусиль. Купити їх могли тільки багаті люди, тому викладачі університетів буквально диктували тексти книг (хоча з деякими коментарями), а студенти конспектували. Власне лекція за тих часів – це читання і конспектування книг.

Упродовж віків вузівська лекція, як форма і метод організації навчання, зазнала суттєвих змін, однак і дотепер посідає важливе місце в організації навчально-виховного процесу університету.

Історія педагогіки вищої школи зберігає імена видатних лекторів, а саме: Т. Грановського, Г. Захар'їна, Д. Менделєєва, К. Тимирязєва. Визначними лекторами вищої школи нашого часу є О. Забужко, І. Зязюн, С. Кримський, Л. Мацько, С. Павлюк, Г. Сагач, К. Фролова та ін..

Вчені визнають низку переваг лекції порівняно з іншими формами навчальної роботи студентів. Серед них такі:

- ✓ лекція, на відміну від підручників, оперує значно більшими можливостями щодо врахування специфіки аудиторії, новітніх наукових досягнень;

- ✓ за відсутності підручників вона – основне джерело інформації;

- ✓ якщо новий навчальний матеріал не знайшов свого відображення в підручнику, лекція – основне джерело інформації;

- ✓ вона озброює студента не тільки знаннями, а й переконаннями, уміннями давати критичну оцінку матеріалу, що розглядається;

- ✓ в процесі лекції враження від матеріалу, що вивчається, значно зростає завдяки живому слову, інтонації, міміці й жестам викладача;

- ✓ вона відкриває можливості прямого контакту лектора зі слухачами, що значно активізує їхню увагу. До того ж, залежно від сприйняття аудиторією матеріалу, що подається, лектор може вносити необхідні корективи у свій виклад;

- ✓ лекційне викладання дуже економне в часі: за дві академічні години висококваліфікованої лекції студент отримує інформацію, на яку під час самостійної роботи йому б довелося витратити набагато більше часу;

✓ лекція має особливе професійно-педагогічне значення для тих студентів, які готуються до педагогічної діяльності;⁶⁸

✓ лекція забезпечує особливе спілкування викладача з аудиторією, сприяє створенню атмосфери співтворчості, емоційної взаємодії;

✓ лекція стимулює творчу уяву студента, викликає рух думки слідом за думкою викладача;

✓ хороший лектор-викладач може сформувати на власному прикладі риторичний ідеал;

✓ людина XXI століття дистанціювалася від емоцій взагалі, а надто позитивних, тому майстерність викладача-оратора, його духовне та емоційне багатство, життєвий оптимізм заряджатимуть позитивом усіх присутніх, множитимуть енергію добра.

Час вносить корективи в освіту, сучасність вимагає значного підвищення якості читання лекцій, кваліфікованих викладачів, які могли б успішно розвивати творчі здібності майбутніх учителів, спонукали до пошуку, самостійної роботи. Сучасна лекція повинна допомогти студенту зорієнтуватися в наукових проблемах, озброїти його знаннями фундаментальних і прикладних наук, вона не тільки виконує функцію повідомлення знань, але й спонукає добувати їх самостійно, а потім застосовувати на практиці. Лекція в сучасному педагогічному університеті виконує інформаційно-орієнтовну, ідейно-виховну, методологічну і спонукальну функції.

Досвід свідчить, що лекція як форма організації навчання має також певні недоліки, а саме:

– у її змісті не завжди знаходить своє належне місце інформація про останні досягнення психолого-педагогічної науки;

– не забезпечується зв'язок з іншими формами організації навчання, особливо самостійною роботою студентів;

– не набуло поширення проблемне навчання;

– з деяких курсів відсутні навчальні посібники та підручники;

⁶⁸ Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : Підручник. Київ : Либідь, 1998. С. 457.

- не досить налагоджено співробітництво кафедр, що спричиняє дублювання навчального матеріалу;
- лекції читаються в непристосованих для цього аудиторіях і т. ін..

Однак ці недоліки в навчальному процесі компенсуються іншими формами навчання студентів.

Загалом основні функції лекції такі: методологічна, виховна, інформаційно-освітня, розвивальна, організуюча, орієнтувальна.

Методологічна функція передбачає формування наукового підходу до предмета, що вивчається, в його динаміці.

Суть виховної функції у формуванні особистості майбутнього вчителя.

Інформаційно-освітня функція передбачає передачу знань, їх аналіз відповідно схеми «викладач – студент».

Розвивальна функція забезпечує формування пізнавальної активності студента, залучення його до наукового пошуку.

Організуюча функція лекції в тому, що вона об'єднує всі елементи процесу пізнання, спрямовує його на досягнення педагогічної мети.

Орієнтувальна функція допомагає виділити з потоку інформації головне, вибудувати чітку систему даних про навчальну, наукову, методичну літературу з даної теми.

Орієнтувально-професійна функція особливо значима, оскільки вказує на необхідність виділити з інформаційного потоку те, що особливо знадобиться у майбутній професійній діяльності.

Зміст наукової дисципліни, що вивчається, визначає особливості її викладання, методичну концепцію. Лекція – це фундамент, основа для подальшого засвоєння навчального матеріалу.

Вчені визначають декілька видів лекцій, зокрема **вступну, тематичну, оглядову, заключну**.

Непересічне значення має **вступна лекція**, оскільки в процесі її читання формується уявлення студентів (особливо першокурсників) про особливості навчального курсу, його зміст,

завдання, взаємозв'язок із іншими дисциплінами. Основне завдання вступної лекції – стимулювати інтерес студентів до навчальної дисципліни, бажання засвоїти її і творчо осмислити.

Оглядова лекція читається незадовго до державних екзаменів, перед практиками (фольклорною, етнографічною, діалектологічною, педагогічною), а також перед іспитами студентам-заочникам (тоді вона може мати назву настановчої). Головне її завдання у забезпеченні взаємозв'язку між знаннями і практичними вміннями.

Важливе місце належить **заклучній лекції**, в змісті якої підводяться підсумки вивченого, виокремлюється найбільш суттєве, акцентується увага на важливості застосування одержаних теоретичних знань на практиці, у майбутній професійній діяльності. Заклучна лекція повинна стимулювати бажання студентів займатися самоосвітою, прагнути до самовдосконалення.

В академічній риторичі вищої школи України сформувалася низка **вимог до лекції**, а саме:

- **Науковість.** Лектор-викладач повинен відобразити в лекційному курсі і донести до студентів сучасні наукові концепції, перспективи розвитку науково-теоретичної сфери, що вивчається. Вимоги стосовно науковості лекційного курсу передбачають урахування особливостей самостійного вивчення студентами навчального предмета, рівень їх підготовки до засвоєння інформації.

- Продумана **толерантна система взаємин викладача і студентів** на лекції.

- **Чіткість і доступність викладання матеріалу.**
- **Атмосфера доброзичливості і вимогливості.**
- **Поступове посилення рівня науковості.**
- **Удосконалення методів теоретичного аналізу.**
- **Інтенсифікація пізнавальної діяльності студентів, підвищення їх інтересу до матеріалу, що вивчається.**

• **Активізація діяльності студентів** на основі принципу проблемності на різних етапах навчального процесу:

– на етапі здобування студентами нових знань (проблемні лекції);

– на етапі закріплення знань (дослідницька пошукова діяльність, семінарські, практичні, лабораторні заняття);

– на етапі творчого застосування знань, у процесі виконання курсових, дипломних робіт.⁶⁹

В процесі читання лекції проблемного типу викладач може ставити перед слухачами проблему і сам демонструвати її розв'язання. Студенти стежать за ходом його думок й таким чином вчаться поступово долати проблему. Також лектор-викладач може задавати різного роду запитання з метою активізації мислення студентів.

Вчені визначили основні типи лекційного навчання, а саме: *репродуктивно-пошуковий, частково-пошуковий та спонукальний.*

Репродуктивно-пошуковий тип лекцій побудований так, що викладач розглядає проблемні питання, які допомагають студентам усвідомити інформацію в процесі спостереження за плином думок лектора-викладача.

Частково-пошуковий тип лекцій передбачає ознайомлення студентів з окремими проблемами, пізнавальними завданнями, співставлення різних точок зору, що сприяє засвоєнню глибоких теоретичних положень. Викладач пропонує низку допоміжних завдань, корегує хід їх вирішення і врешті підводить підсумки.

В процесі пошукового типу лекції студенти самостійно вивчають цикл учбово-пізнавальних завдань, що допомагає їм побачити невирішені наукові проблеми.

Специфіка організації лекцій у педагогічному університеті

Провідна роль в організації лекційних занять належить кафедрі. До читання лекцій залучають професорів та доцентів, які мають великий досвід, відповідну підготовку, володіють

⁶⁹ Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : Підручник. Київ : Либідь, 1998. С. 457.

ораторською майстерністю. Викладачі та асистенти мають право читати лекційний курс лише за умови, якщо мають дозвіл ректора.

Кожен професор чи доцент подає на розгляд кафедри робочий календарно-тематичний план з обґрунтуванням його змісту та методичної специфіки. Курс лекцій, розроблений професором чи доцентом, обов'язково має бути обговорений членами кафедри на засіданні. Автори лекційних курсів вказують, які технічні засоби вони будуть використовувати, який оберуть наочно-ілюстративний матеріал, що логічно доповнював би заняття, сприяв би кращому засвоєнню інформації.

Лекційні заняття повинні проходити в аудиторіях, пристосованих до цього, з урахуванням наступного:

- відповідність аудиторії кількості студентів, її місткість;
- належна освітленість;
- естетичне оформлення;
- можливість використання ТЗН;
- провітрюваність приміщення.

Кожна кафедра повинна забезпечити належну кількість ілюстративного матеріалу до курсу лекцій. У фондах університетської бібліотеки кількість підручників з даної навчальної дисципліни повинна відповідати розрахунку 1:3 (один підручник на трьох студентів). Якщо викладач у лекції подає нову інформацію, яка не відображена в підручнику, тоді рекомендується видавати друком конспекти лекцій, а також методичні вказівки до них.

Важливо час від часу здійснювати контроль якості засвоєння лекційного матеріалу студентами, проводити колоквиуми, контрольні роботи, анкетування, перевіряти тексти лекцій.

Психолого-педагогічні основи лекції

Викладачу необхідно враховувати психологічний аспект у процесі підготовки до лекції. Важливо знати, що оптимальна працездатність студентів припадає на середні години дня і середні дні тижня. Стійка увага слухачів зберігається впродовж 15–18 хвилин, після чого повинна бути емоційна розрядка.

Тривалість лекції відповідає двом академічним годинам. Лекції вичитують на початку семестру, а їх загальна кількість упродовж дня не повинна перевищувати чотири академічні години.

Відомо, що лектор-викладач вимовляє приблизно 80–100 слів за хвилину, але студент може записати за цей час десь 20 слів. Отже тільки за умов дотримання оптимального темпу читання лекції студент встигає зрозуміти зміст почутого і записати головне в скороченому вигляді.

Треба наголосити, що конспектування лекцій – важливий процес, оскільки активізує моторну, образну та інші види пам'яті, розвиває волю, уміння слухати, увагу, здатність виділити головне з об'ємної інформації.

Серед психолого-педагогічних передумов підготовки до лекції важливе місце належить мотивації, ставленню студентів до проблеми, що висвітлюється на лекції, умінню викладача донести до свідомості слухачів цінності теоретичних знань з даної теми для майбутньої професійної діяльності.

Читання лекції – це трудомісткий процес. Як свідчать дослідження вчених, він підвищує енергообмін на 94%. Лектор перебуває у напрузі, оскільки думку необхідно висловлювати в суворій логічній послідовності, завершеними фразами, без огріхів і виправлень, невиправданих пауз, які послаблюють увагу та інтелектуальну активність студентів.

Лектору-викладачу важливо знати про деякі особливості запам'ятовування інформації слухачами. Відомо, що краще запам'ятовується фраза з 10–13 слів, з 15–18 – добре, з 20–25 – складно, із 30 – не сприймається.

Магістральне завдання викладача – тримати під контролем увагу студентів, що спочатку дається легко, а потім підтримується певними зусиллями та прийомами активізації пізнавальної діяльності, зокрема:

- протиставленням думок учених стосовно проблеми, що розглядається на лекції;

- надання студентам можливості робити самим висновки і узагальнення;
- переказом епізодів із життя видатних учених;
- ілюстрацією розповіді фрагментами з творів художньої літератури;
- ілюстрацією лекції історичними фактами.

Викладач повинен постійно підтримувати контакт і взаєморозуміння зі студентською аудиторією. Цього можна досягти шляхом забезпечення синхронності своїх дій і слухачів, здатності перебудуватися в процесі лекції, щоб посилити позитивні елементи, викликати емоції, які сприяють кращому засвоєнню інформації.

Успіх лекції повною мірою залежить від урахування викладачем усіх психолого-педагогічних факторів у процесі підготовки і майстерності виголошення тексту лекції.

Вимоги до лектора-викладача

Викладач повинен бути особливо вимогливим до себе, адже успіх лекції залежить від його вміння налагодити психологічний контакт з аудиторією, здатності зосередитися, налаштуватися на спокійний, розмірений тон. Заклопотаність, поганий настрій, незібраність, зовнішня неохайність мають негативний вплив на студентську аудиторію.

Іноді лектор буває занадто заклопотаним, зловживає емоціями, оскільки намагається приховати за ними свою неспроможність чи некомпетентність. Однак показний пафос не може замінити високу культуру, тактовність, інтелект та ерудицію.

Вчені класифікували тип лекторів відповідно до трикомпонентної типології їх індивідуальності: *когнітивний, емоційно-комунікативний, практичний*.

Головна особливість лектора когнітивного типу – це дистанційованість від матеріалу, що подається. Він констатує, повідомляє відомі факти, а ставлення слухачів до його особи для нього є другорядним, їх реакція на сказане не впливає на послідовність повідомлення матеріалу. Він сам собі опонує і байдужий до реакції аудиторії.

Емоційно-комунікативний тип лектора – це співбесідник, який презентує стосунки рівня «лектор-слухачі» у формі спільного обговорення питань. Викладач, що максимально зорієнтований на студентську аудиторію, враховує її інтерес до теми, звертає увагу на емоційну наповненість процесу навчання. Він надає перевагу невеликим аудиторіям, оскільки ця умова дає можливість скоротити дистанцію між ним і слухачами, а також відчутти реакцію на свої слова. Такий промовець ілюструє лекцію яскравими прикладами, але не надто переймається стрункністю викладу думки і логікою аргументів.

Практичний тип індивідуальності лектора передбачає агітаторський стиль поведінки, він переконує слухачів у непорушності сказаного, максимально включається у виклад матеріалу, в процес спілкування з аудиторією. Мета лектора-агітатора – переконати і схилити на свій бік якомога більше слухачів.

Відомий ритор Й. Стернін надає значення зовнішньому вигляду оратора, який, на його думку, повинен бути привабливим до певної межі, щоб не відволікати слухачів від змісту лекції і не порушувати довіри до промовця. Він рекомендує одягатися в міру модно, інакше це оцінюватиметься аудиторією негативно. Костюм чи сукня не повинні щільно охоплювати фігуру. Жінці-лектору краще відмовитися від прикрас, а чоловіку – позбавитися всього зайвого (записники, олівці, ручки, що виглядають з кишень). Одяг лектора-викладача повинен відповідати його віку, адже будь-яка невідповідність дратує студентську аудиторію. Дещо занижують довір'я до оратора одяг яскравих тонів, різноманітні прикраси, мережива, блискітки, а підвищують – окуляри в темному обрамленні.⁷⁰

Для викладача важливо чітко визначити власну риторичну позицію в процесі читання лекції, інакше кажучи, змодельювати свій образ. Викладач може виступати в ролі інформатора, коментатора,

⁷⁰ Стернин И. А. Практическая риторика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. С. 121.

співбесідника, порадника, емоційного лідера. Вчені рекомендують у процесі читання лекції змінювати роль, займати по чергово різні позиції. Щоб навчитися це робити майстерно, необхідно заздалегідь продумувати кожен етап лекції.

Лекція – це вид публічного виступу, в процесі якого промовець вступає у живу взаємодію з аудиторією, розкриває систему уявлень про той чи інший предмет, явище, допомагаючи слухачам осмислити проблему й дійти до певного висновку, спонукати їх до цілеспрямованої практичної діяльності. В основі лекції має бути впорядкована системна інформація, яка стимулює самостійне мислення і допомагає усвідомити об'єктивні закономірності.

Лекція – це зв'язний, розгорнутий науковий чи науково-популярний виклад якого-небудь питання фахівцем. Лекція читається впродовж 1 год. 20 хв. Вона повинна бути зрозумілою для слухачів, тому всі терміни й маловідомі слова необхідно пояснювати.

Провідними рисами лекції, як академічного жанру риторики, є *науковість, дієвість, зв'язок із життям, ефективність, впливовість, ясність аргументації, наукова доказовість висновків, емоційність, образність форми викладу.*⁷¹

За Л. Мацько, лекційне красномовство має в своєму складі три види лекцій:

- 1) власне наукові, теоретичні: лекції, наукові доповіді, повідомлення;
- 2) науково-методичні: навчальні лекції;
- 3) науково-популярні: лекція-огляд, лекція-екскурсія, кіно-чи телелекція.

Наукові доповіді і наукові повідомлення, а також наукові лекції містять теоретичні положення якоїсь актуальної проблеми, докази й факти, ілюстративний матеріал. Виклад повинен бути об'єктивним, незалежним від суб'єктивних уподобань доповідача,

⁷¹ Сагач Г. М. Золотослів : Навч. посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. С. 337.

добре аргументованим. Тут діють не емоції, а сила доказу, логічність міркувань і закономірність результатів. Сам промовець також повинен бути стриманим. Такі лекції, як правило, є монологічними.

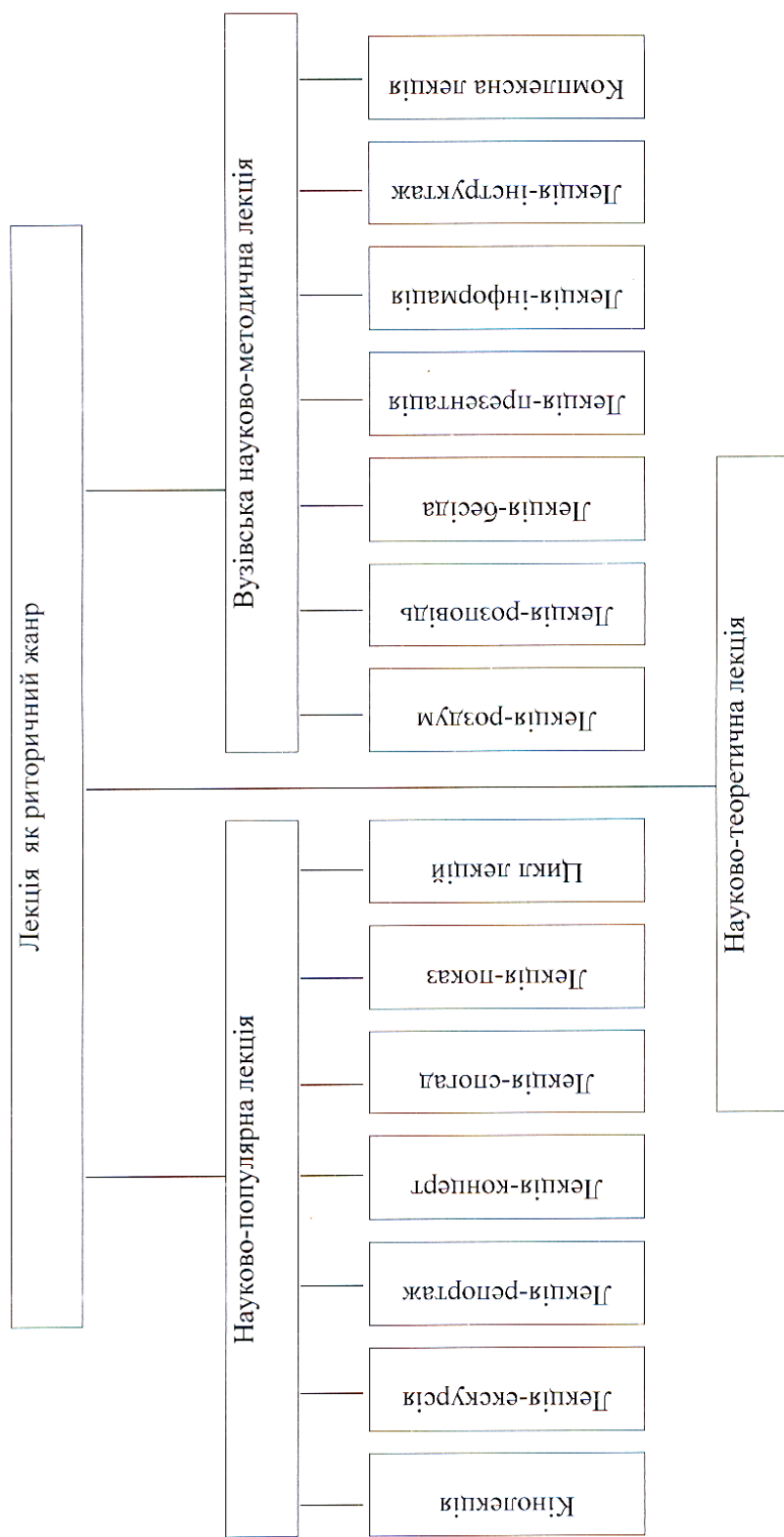
Ми знаємо, що лекція – одна з основних форм занять у виші і присвячується висвітленню конкретного питання, виклад матеріалу має навчальний чи пізнавальний характер. Зазвичай лекція пов'язана з конкретними формами навчальної діяльності і формується відповідно до теми.

Як зазначалося вище, лекція повинна мати такі ознаки:

- чітку структуру;
- тверду логіку викладу;
- повноту наукової інформації;
- системний характер викладу матеріалу.

Лекція у виші потребує ретельної *поетапної підготовки*:

- I етап – знайомство з темою лекції;
- II етап – пошук необхідної інформації, підбір літератури;
- III етап – формулювання мети виступу і складання плану;
- IV етап – формування тексту лекції;
- V етап – робота над мовним оформленням виступу;
- VI етап – редагування та запам'ятовування тексту;
- VII етап – психологічна підготовка;
- VIII етап – репетиція.

Як же готуватися до лекції? Є чотири способи підготовки до лекції – експромт, план-конспект лекції, текст лекції, відтворення напам'ять. Однак можливі їх комбінації. Вибір способу підготовки до лекції визначається досвідом і відповідальністю викладача. Початківці готують текст виступу, намагаються вивчити його напам'ять, а досвідчені лектори користуються різноманітними планами-конспектами. Спочатку необхідно чітко сформулювати тему лекції, щоб у її змісті звучала проблема, яку необхідно висвітлити, потім виокремити її складові, що стануть елементами плану і її основою, означити мету.

Лекція повинна мати чітку трикомпонентну (вступ, основна частина, висновки) структуру, що визначає певну послідовність її складових частин.

Складовими вступу є зачин і зав'язка. У зачині лектор намагається підготувати аудиторію до сприйняття інформації, захопити увагу слухачів. Від того, як починається лекція, значною мірою залежить її успіх. Лектор налаштовує студентів на роботу вже тоді, коли заходить в аудиторію, стає за кафедру і звертається до присутніх з привітанням. Мета зачину – заволодіти увагою аудиторії. Ось такими можуть бути варіанти зачинів:

– *Доброго дня! Мені приємно знову зустрітися з вами у цій аудиторії. Сьогодні наша тема...*

– *Отже, ми прослухали низку лекцій, і я з великим задоволенням пропоную вашій увазі ще одну тему. Попрошу всіх зосередитися на проблемі...*

– *Доброго дня! Я рада, що доля подарувала нам ще одну зустріч...*

– *Доброго дня! О, яка велика аудиторія зібралася сьогодні! Дуже приємно вас усіх бачити! Ми продовжуємо ознайомлення з...*

Зачин – це короткий словесний підхід, який може не бути зв'язаний з темою виступу, наприклад, стосуватися підготовки аудиторії, часу виступу, попередньої теми лекції.

Мета **зав'язки** – окреслити проблему, що буде висвітлюватися в лекції. Зав'язка повинна захопити увагу слухачів, бути

суголосною їхнім інтересам. Тут необхідно сформулювати тему лекції, мету, повідомити план, який допоможе краще запам'ятати інформацію. До того ж, оголошення основних пунктів плану лекції мобілізує увагу студентів, стимулює інтерес до теми і передбачає відповідь на поставлені питання. Досвідчені оратори надають значної ваги вступній частині лекції, намагаються говорити чітко, впевнено, переконливо.

Основна частина містить аргументацію тези. Важливо, щоб лекція мала логічну послідовність, була зрозумілою слухачам. Для цього її частини виділяються словами (*почну з ..., тепер про ..., наприкінці підкреслю ..., по-перше, по-друге, по-третє*) чи логічними паузами та інтонацією. Вчені дослідили, що числівники (*перше, друге, третє*), як показники логічної структури лекції, добре сприймаються аудиторією. В той же час вони рекомендують не використовувати більше чотирьох прикладів, чотирьох пунктів чи чотирьох аргументів, оскільки більше число для слухача означає «багато» і сприймається гірше.⁷²

Рекомендується максимально використати перші 15–20 хвилин лекції, період так званої «глибокої» уваги, оскільки далі вона послаблюється, а на 40-ій хвилині сягає мінімуму. Саме в цей момент досвідчені викладачі мають у своєму запасі низку прийомів активізації уваги, як-от: питання до аудиторії, жартівливий тон, цитату з художньої літератури, гімнастику для пальців рук, прислів'я і т. ін.. Далі необхідно уміло повернути слухачів до належного ритму роботи.

Студенти стежать за логікою міркувань викладача, який розгортає їх від причини до наслідку і навпаки. Викладач визначає не тільки логіку побудови лекції, але й метод викладу матеріалу – індуктивний, дедуктивний чи метод аналогії.

Індуктивний метод передбачає рух думки від часткового до загального. Індукція може бути повною і неповною. Перевага частіше надається другій, оскільки вона передбачає узагальнення

⁷² Стернин И. А. Практическая риторика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. С. 100.

на основі аналізу усіх, без винятку, характеристик явищ чи предметів, що вивчаються.

Дедуктивний метод викладу матеріалу лекції – це виклад думки від загального до окремого. Його застосовують, якщо відомою є загальна закономірність і на її основі аналізують окремі її прояви.

Суть *методу аналогії* у тому, що висновки про явище, яке розглядається в лекції, робляться на основі подібності.

Активізувати пізнавальну діяльність студентів допоможе проблемна лекція, яка є особливо актуальною, якщо колектив кафедри впродовж багатьох років досліджує проблему, що вивчається студентами. Вчені визначають таку структуру проблемної лекції:

1. *Вступ.* Оволодіння увагою аудиторії, стимуляція інтересу до теми. Лекцію краще почати з неочікуваної репліки, якогось цікавого факту.

2. *Постановка проблеми.* Показати актуальність, протиріччя у висвітленні проблеми, сформулювати загальну проблему. Звернення до інтересів слухачів, їх потреб, посилення на факти, документи, авторитетні вислови, аналіз сталих, але неправильних точок зору тощо.

3. *Поділ проблеми на підпроблеми, задачі, питання.* Чітке визначення і виокремлення проблеми, завдань, питань, розкриття їх суті. Обґрунтування логіки вирішення проблеми, струнка побудова загальної схеми її вирішення, ідеї, гіпотези, способи їх вирішення.

4. *Виклад своєї позиції, концепції, підходу до способів вирішення проблеми.*

5. *Узагальнення, висновки.*

Висновки складаються із нагадування, узагальнення і заклику. Так акцентується основна теза, підкреслюється основна проблема, формулюється висновок.

Заклучна частина повинна сприйматися слухачами як очевидний факт, плавно виходити з основної частини.

Можуть бути такі варіанти заключної частини лекції:

– *Я дякую вам за те, що так уважно слухали мене і задавали цікаві питання.*

– *Мені було дуже приємно спілкуватися з вами.*

– *Дякую за увагу. Мені було дуже приємно читати лекцію для такої уважної і доброзичливої аудиторії.*

– *Дякую за увагу. І окрема дяка за змістовні запитання, що засвідчили ваш інтерес до проблеми, яку ми сьогодні розглядали.*

Побутує думка, що найкращою є та лекція, після якої студенти твердо знають, де саме застосувати одержану інформацію. Отож, заключна частина покликана нагадати головну думку лекції.

Технічний аспект підготовки до лекції

Чіткість викладу думки, логічна послідовність зумовлюється попередньою копіткою роботою в процесі підготовки тексту лекції. Досвідчені викладачі рекомендують вести записи відповідно до тематики курсу. Краще записувати цитати, думки провідних учених, висловлювання видатних людей не в зошитах і блокнотах, а на окремих карточках, у верхній частині яких записувати олівцем назву теми, якої стосується запис. Потім ці карточки складаються в течку з матеріалами до теми. Таким чином створюється особистий архів викладача.

Варто скористатися рекомендаціями Й. Стерніна щодо технічного боку підготовки до лекції. Він радить:

1. Скласти перелік фактів, які, на вашу думку, стосуються даної теми. Додати сюди навіть те, що стосується дотично, оскільки воно може знадобитися в майбутньому.

2. Виділити головне і підкреслити другорядне. Залишити між ними місце, а після запису головних пунктів занотувати другорядні.

3. Закреслити все зайве з первинного переліку фактів, що не стосується теми.

4. Нарешті з'ясуйте, чого не вистачає вашій лекції, позначте стрілочкою на полях, де необхідно додати належний матеріал.

5. Розбийте план на вступ, основну частину і висновки. Це необхідно зробити для того, щоб вступ і висновки були найкраще

сформульованими. До того ж, вступні й заключні фрази краще записати дослівно, без скорочень.

6. В процесі підготовки плану основної частини лекції прослідкуйте, щоб перехід від однієї думки до наступної був логічним. Використовуйте нумерацію питань (... *наразі переходимо до наступного питання*) чи задавайте питання на зразок: *Що ж є причиною такого стану справ у цій галузі?*

7. Намагайтеся, щоб кожна теза була підкріплена фактами; бажано, щоб їх було декілька.⁷³

Запитаннями завершуються публічні виступи, тому загальне враження про оратора створюється саме в процесі відповіді на питання. За структурою питання складається з двох частин: базис (передумова), який містить початкову інформацію, і другу частину, що вказує на недостатність обізнаності.

Питання розрізняють відповідно до:

- логічної структури – уточнюючі (закриті, однозначні) і доповнюючі (відкриті, спеціальні);
- складу – прості і складні (такі, що складаються з декількох питань);
- форми – коректні (в основі яких правильні судження) і некоректні (в основі яких неправильні судження, тому правильні відповіді на такі питання неможливі);
- характеру – нейтральні (доброзичливі) і недоброзичливі (провокаційні).

В свою чергу відповіді бувають *правильними, такими, що становлять собою істинне судження, неправильними і не по суті.*

Щодо об'єму відповіді можуть бути *стислими і розгорнутими.*

Існують різноманітні прийоми ухилення від відповіді, наприклад:

1. Пропуск використовується, якщо задають складне питання чи декілька підряд, або питання поставлене у письмовій формі.

⁷³ Стернин И. А. Практическая риторика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. С. 101.

2. Відповідь зустрічним питанням дозволяє відволікти увагу, спокусити іншою проблемою чи іншим її аспектом. Наприклад:

- *Як ви ставитеся до нашого президента?*
- *А ви?..*

3. Відкладення питання – найбільш ефективний спосіб при систематичному спілкуванні з аудиторією, коли існує щаслива можливість наступної зустрічі. Це допустима форма відхилення від питання у викладацькій роботі.

4. Індивідуальна відповідь не під час публічного спілкування, а після завершення зустрічі, лекції, уроку.

Поруч з цим існують *недопустимі* прийоми ухилення від відповідей. До них належать:

- іронія над питанням чи особою, що його задає;
- відповідь не по суті справи.

Такі відповіді компрометують того, хто відповідає на питання, в очах аудиторії.

Видатний філософ І. Ільїн стосовно відповідальності людини за сказане писав: «Почуття відповідальності викликає в людини прагнення до предметного й правильного міркування і відповідно рішення застосовувати свою силу думки обережно й обґрунтовано. Звідси виникає готовність утриматися від міркування всюди, де немає достатньої компетентності, чесно і сміливо говорити «не знаю», «не бачу», «не досліджував», «не продумав», «не розумію», «не можу». Необхідно привчити себе до того, що моя сила міркування чи роздумів має свої межі, що я не в змозі судити там, де не бачу і не розумію; що краще виглядати в очах когось неуком чи дурнем, ніж нахабним базікою. Треба вчитися бути покірливим. Важливіше і дорогоцінніше бути смиренным аскетом у судженнях та міркуваннях, ніж самовпевненим всезнайком. Необхідно відучити себе від усякого недоречного апломбу, цієї першої ознаки обмеженості чи навіть дурості».⁷⁴

⁷⁴ Ильин И. А. Религиозный смысл философии. Москва : АСТ МОСКВА, 2006. С. 402.

Запитання. Завдання.

1. Поясніть значення слова «лекція».
2. Назвіть імена видатних лекторів-педагогів вищої школи.
3. Назвіть переваги лекції порівняно з іншими формами навчальної роботи студентів.
4. Вкажіть основні недоліки лекції як форми організації навчання у вузі.
5. Назвіть основні функції лекції.
6. Назвіть основні види лекцій.
7. Вкажіть різницю між оглядовою та заключною лекціями.
8. Назвіть основні вимоги до лекції в вузі.
9. Назвіть основні типи лекційного навчання.
10. Поясніть специфіку організації лекції в педагогічному університеті.
11. Окресліть психолого-педагогічні основи лекції.
12. Назвіть основні вимоги до лектора.
13. Назвіть основні види лекційного красномовства (за Л. І. Мацько).
14. Поясніть особливості архітекτονіки лекції.
15. Назвіть основні методи подачі лекційного матеріалу.

Лекція № 6 – 7.

Наукова доповідь

Основні питання:

1. Наукова доповідь як жанр академічної риторики.
2. Інвенція – перший етап підготовки наукової доповіді.
3. Диспозиція – другий етап підготовки наукової доповіді.
4. Елокуція – третій етап підготовки наукової доповіді.
5. Меморія – четвертий етап підготовки наукової доповіді.
6. Акція – п'ятий етап підготовки наукової доповіді.

7. Релаксація.

Література:

Основна

1. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
2. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : «Райдуга», 1993. 378 с.
3. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 256 с.
2. Данильченко Н. И. Коммуникативная стратегия убеждения: тактики лидера // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Ізмаїл, 2002. Вип.12: Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки. С. 110–113.
3. Зінченко В. Як не провалити публічний виступ // Відкритий урок : Розробки. Технології. 2009. № 5. С. 84–85.
4. Ильченко В. И., Шелюто В. М. Феномен сакрального в историко-культурном пространстве. Киев : АО «ИТН», 2002.
5. Коноваленко С. Особливості публічного виступу // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2005. №. 5. С. 47–49.
6. Криворотенко О. Риторика. Система аргументів // Українська мова та література. 2011. № 19/20. С. 30–33.
7. Крутій К. Основи успішного публічного виступу // Директор школи. Шкільний світ. Київ : Шкільний світ, 2010. № 19. С. 30–31.
8. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 360 с.

9. Радзівіл Г. Риторика в контексті філологічної освіти // Українська мова та література. 2007. № 40 (жовтень) С. 8.
10. Рапацевич Е. С. Педагогика : большая современная энциклопедия. Минск : «Соврем. Слово», 2005.
11. Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 216 с.
12. Шкловцова Л. О. Риторика – теорія аргументації у публічній аудиторії // Країна знань. Київ, 2007. № 6. С. 20–21.

Наукова доповідь – жанр академічної риторики, розгорнуте тематичне повідомлення, що призначається для усного публічного прочитання та обговорення. Виголошується на конференціях, симпозіумах, семінарах і т. ін..

Зазвичай наукова доповідь виголошується на пленарному засіданні досвідченими вченими-фахівцями певної галузі знань.

Наукова доповідь може бути тематичною, інформаційною та звітною. Тематична наукова доповідь – це розгорнутий виклад певної наукової проблеми. Інформаційна доповідь знайомить присутніх зі станом справ у відповідній галузі наукової діяльності. Звітна доповідь узагальнює результати роботи науково-дослідних колективів.⁷⁵ Вона подає інформацію про хід справ за певний період часу. Наприклад, керівник наукового студентського товариства може доповісти про роботу за семестр.

Підготовка доповіді відбувається поетапно.

Перший етап у класичній риториці має назву ***інвенція*** (віднайдення). Спочатку обирається *тема* наукової доповіді, вона повинна бути чітко сформульованою, відображати зміст. Потім визначається *мета* особисто для себе і для слухачів. Важливо вивчити якомога більше *літератури* з даної теми, використати енциклопедії, словники, статті збірників наукових праць, матеріали конференцій, Internet. Необхідно критично проаналізувати зміст наукових праць учених в даній галузі знань, з'ясувати, чи

⁷⁵ Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 216 с.

збігаються їхні погляди на проблему з поглядами автора; систематизувати прочитане, занотувати особливо важливий і цікавий матеріал на окремі карточки чи внести його в окремий файл на комп'ютері. Вчені вважають, що «підготовка доповіді – це не стільки збір інформації, скільки виношування власних думок з певної теми, глибоке осмислення її».⁷⁶ Саме тому вони не радять залишати опрацювання літератури на останні два-три дні, а робити це заздалегідь, завчасно, щоб «визріла» думка.

Корисно записувати спочатку чужі думки, а потім – свої, порівнювати їх. Для цього радимо поділити аркуш паперу на дві частини: ліворуч фіксувати думки різних дослідників, а праворуч – власні роздуми.

Другий етап підготовки – *диспозиція* – передбачає компонування майбутньої промови, складання її плану, окреслення моделі викладу матеріалу, яка може бути або лінійною, або інтриго-фабульною.

Вдало складений план – одна з передумов успіху наукової доповіді. Він може бути робочим і основним.

Робочий план складається після підбору літератури та фактичного матеріалу, обдумування теми. Під час цього процесу не тільки відбираємо питання обраної теми, але й виокремлюємо найбільш суттєві з них, визначаємо їх послідовність. До робочого плану можна вносити формулювання окремих положень, наводити факти, цифри, які необхідно використати у промові. Складання робочого плану допомагає краще осмислити структуру виступу, з'ясувати, які частини промови виявилися перевантаженими фактичним матеріалом, які навпаки, не мають ніяких прикладів; які питання необхідно опустити через їх другорядність та несуттєвість, а які варто включити до промови. Робочий план дає можливість позбавитися недоліків у побудові промови, він може мати декілька варіантів, а в процесі роботи зазнавати уточнення, скорочення чи розширення. Він є цінним для самого оратора, його пунктами

⁷⁶ Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 360 с.

можуть бути не тільки закінчені, але і незакінчені речення, чи навіть словосполучення та окремі слова.

На основі робочого плану складається основний план, він називає питання, які будуть висвітлюватися в промові. Його пишуть не стільки для оратора, скільки для слухачів, щоб полегшити процес сприйняття.

Формулювання пунктів основного плану повинне бути чітким і зрозумілим. План повідомляють слухачам після оголошення теми промови чи виступу. Слухачі ведуть записи, а план допомагає їм слідкувати за викладом матеріалу. В процесі виголошення вітальних, закличних, стислих інформаційних промов повідомлення плану є недоречним.

План може бути простим і складним. Перший складається з кількох пунктів, стосовно основної частини його можна перетворити в складний, розбивши пункти на підпункти. Складний план має вступ, головну частину, висновки, він мусить бути логічно послідовним, мати перехідні місточки від одного пункту до іншого.

Як було сказано раніше, важливою частиною цього етапу є визначення моделі викладу матеріалу (лінійної чи інтриго-фабульної).

Лінійна модель передбачає подачу матеріалу «за логікою реального життя», нагадуючи природний плин подій, які йдуть одна за одною. Сюжет розгортається ланцюжком, поступово, в логічній послідовності. Тут «вся увага спрямована на сам виклад предмета, а мовець виконує роль реєстратора фактів, літописця чи хронікера подій, не втручаючись у їх хід», – пише Л. Мацько. Історичний метод – виклад матеріалу в історичній послідовності, опис та аналіз змін, що відбулися з особою, предметом упродовж певного часу. Така модель викладу зручна і для мовця, і для слухача, проте ця комфортність може завдати шкоди, «приспати» аудиторію, послабити інтерес до теми. Щоб запобігти втраті уваги слухачів, дослідники радять краще обрати другу модель викладу матеріалу.

Використання різноманітних методів викладу матеріалу в одній промові дозволяє зробити структуру її головної частини оригінальною, нестандартною.

Друга модель – *фабульно-інтригуюча*. Вона потребує більш ґрунтовної підготовки і від автора, і від слухачів, які повинні весь час стежити за промовцем, ходом та маневрами його думки, оскільки у «фабульно-інтригуючому тексті попередня й наступна події можуть мінятися місцями, щось пропускатися, членуватися на епізоди або, навпаки, об'єднуватися, розвиватися в обох напрямках – до фіналу і до початку. Текст може починатися з висновку, конфлікту, якоїсь незначної деталі».⁷⁷

Друга модель викладу предмета використовує такі методи викладу матеріалу, як *дедуктивний, індуктивний, аналогічний, стадійний та концентричний*.

Дедуктивний метод (від лат. *deduction* – виведення) послідовний виклад матеріалу від загального до часткового. Оратор на початку промови висуває певні положення, а потім з'ясовує їх зміст на конкретних прикладах, фактах. Цей метод широко використовується в навчальному процесі середньої та вищої освітніх ланок, він веде слухачів від наслідку до причини, провокує на її пошуки. Аудиторія запам'ятовує причину, бо вона має образ конкретного факту, а загальне положення треба зрозуміти силою міркування і завчити напам'ять, спираючись на факти. Дедуктивний метод поширений в риторичі як такий, що відповідає за побудову правильних умовисновків: задаються правила типу чи класу одиниць (посилання), якщо факт відповідає цим правилам, він підлягає закономірностям цього типу чи класу.⁷⁸

Індуктивний метод (*inductio* – збудження) викладення матеріалу від часткового до загального. Оратор у промові відштовхується від часткового, а потім поступово підводить слухачів до загальних висновків. Ритори вважають, що цей метод легший, оскільки «думка «визріває» на конкретних фактах», він

⁷⁷ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 113.

⁷⁸ Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 113.

спочатку вимагає інтелектуальної роботи і від промовця, і від слухачів, а потім – конкретно-чуттєвого сприймання та емоційного переживання. Індуктивний метод активно використовується в початковій освітній ланці, оскільки будується на конкретно-чуттєвій основі.

Метод аналогії (гр. *analogia* – відповідність, схожість, подібність) – співставлення, порівняння різних явищ, подій, фактів; є варіантом індуктивного, оскільки теж веде слухача від конкретного до загального, а також допомагає «залучати в обіг на основі подібності і відповідності новий, ще невідомий матеріал, закріплюючи його на фоні відомого, отже, розширює межі нашого пізнання світу поза можливостями конкретного бачення. За відомими зразками, аналогами».⁷⁹ Зазвичай аналогія проводиться до того, що добре відоме слухачам. Це сприяє кращому розумінню матеріалу, що викладається, допомагає сприймати основну ідею, посилює емоційний вплив на аудиторію.

Концентричний метод (лат. *kon* – префікс, що означає об'єднання, поєднання, сумісність і *centrum* – центр, зосередження) – розташування матеріалу промови навколо головної проблеми, що порушується автором. Науковець переходить від загального розгляду центрального питання до конкретного і поглибленого аналізу. Цей метод використовується тоді, коли виникає потреба вивчити проблему. «Структура викладу матеріалу промови нагадує серію кілець, в центрі якої головна точка – ідея, до якої колами сходяться ближчі, а потім дальші питання».⁸⁰

Ступінчатий, або стадійний метод (гр. *stadia* – сходинка, рівень) – послідовний виклад питань одне за одним, що використовується в лінійній побудові повідомлення, вимагає завершеності думки на кожній стадії, інакше наступна не буде мати міцної опори. Вчені вважають, що цей метод схожий на кладку цегли, тут відбувається градування теми за сходинками або вгору,

⁷⁹Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 114.

⁸⁰Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. С. 116.

або вниз, або від більшого до меншого (і навпаки), або від конкретного до загального (і навпаки). Вони зауважують, що «всі спокуси повернутися до попередньої стадії, щоб щось уточнити, спростувати, мають бути передбачені оратором у підготовчому періоді і зняті до процесу викладу матеріалу. Якщо ж це зробити неможливо, то не треба вдаватися до стадійного методу, бо він вимагає суворого дотримання лінійності в розгортанні думки».⁸¹

Окрім моделі та методів викладу предмета, важливо правильно дібрати аргументацію.

Аргументація – це процес виведення доказів, пояснень, прикладів для обґрунтування якої-небудь думки перед слухачами чи співбесідниками.

Для науковця важливо володіти уміннями доводити свої судження і спростовувати докази опонентів на основі законів логіки. Цього можна досягти в процесі постійного тренінгу та опанування законів риторики.

Аргументи – це доведення на користь тези: факти, приклади, пояснення, все, що може підтвердити тезу; твердження, за допомогою яких оратор обґрунтовує тезу.

Теза (від давньогрецької thesis – положення) – це головна думка тексту чи виступу, що виражається словами, головне твердження оратора, яке він намагається обґрунтувати, довести; твердження, в якому він намагається переконати аудиторію.

Теза потребує доказу, а часто і додаткового розгортання. Теза – це база до наступних міркувань, вона повинна бути стислою, чіткою, змістовною, полемічно загостреною. За античних часів оратори повинні були уміти аргументувати будь-яку тезу. Аристотель, наприклад, вимагав, щоб промовець умів аргументувати і позитивну, і негативну тези під різними кутами зору, шукати істинність і неістинність, корисність і некорисність, доцільність і недоцільність. Такі зумисне дискусійні ситуації були

⁸¹ Там само. – С. 115.

тренувальними. За реальних умов теза аргументується в напрямку істинності чи неістинності.

Аргументація досягає мети, якщо чітко і ясно сформульовано предмет доказу, тезу, якщо правильно визначено аргументи.

Від тези до аргументу ставиться питання «чому?», а аргументи відповідають «тому, що...». Наприклад, теза нашого виступу – «Телевізор дивитися шкідливо». Чому?

Аргументи – тому, що:

- 1) *телевізор шкодить здоров'ю, негативно впливає на зір, психіку, є джерелом випромінювання;*
- 2) *наше телебачення є носієм фальшивої інформації, інструментом інформаційної війни проти українського народу;*
- 3) *телепередачі культивують секс, насилля, культ насолод;*
- 4) *телепередачі нав'язують чужі моральні та духовні цінності і девальвують наші і т. ін..*

Аргументи бувають двох типів: аргументи «за» (на користь власної тези) і «проти» (проти чужої тези).

Аргументи «за» повинні бути:

- ✓ правдивими, апелювати до авторитетних джерел;
- ✓ зрозумілими, простими, доступними;
- ✓ максимально близькими до усталеної думки слухачів;
- ✓ відображати об'єктивну реальність, що відповідає здоровому глузду;
- ✓ істинними, доведеними, ні в кого не викликати сумніву;
- ✓ аргументи слід доводити незалежно від тези, тобто дотримуватися правила їх автономного обґрунтування;
- ✓ не суперечливими;
- ✓ достатніми.⁸²

Аргументи повинні бути переконливими, необхідно дотримуватися логічного зв'язку між тезою та аргументами.

Н. А. Колотілова, сучасна дослідниця риторики, визначила такі види аргументів:

⁸² Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. Київ : Знання-Прес, 2003. С. 78.

- аргументи до логосу;
- аргументи до етосу;
- аргументи до пафосу.⁸³

Аргументами до логосу називають твердження, що стосуються предмета промови, тези, яка захищається оратором. Вони вважаються найбільш коректними і отримали назву «по суті справи» (*argumentum ad rem*).

Аргументи до етосу і аргументи до пафосу – це твердження, які апелюють не до суті справи, а до учасників спілкування (як самого оратора, так і аудиторії).⁸⁴

Аргументи до етосу поділяють на:

- аргументи до авторитету;
- аргументи до особи.

Аргументи до авторитету оратор використовує тоді, коли необхідно посилити обґрунтування своєї тези думками відомих в науці авторитетів.

Аргументи до особи – це твердження, що підкреслюють особистісні якості іншої людини. Аргументи до особи використовують з метою критики тверджень інших людей. Оратор у своїй промові намагається продемонструвати, що певні думки не є переконливими, оскільки людям, які їх наводили, не можна довіряти.

Аргументи до пафосу – це твердження, які спрямовані на те, щоб викликати в аудиторії такі почуття, які б стимулювали сприйняття слухачами тез оратора.

Аргументи до пафосу Н. Колотілова поділяє на:

- аргументи до вигоди;
- аргументи до пихи;
- аргументи до жалю;
- аргументи до сили;
- аргументи до публіки.

⁸³ Колотілова Н. А. Риторика. Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 43.

⁸⁴ Колотілова Н. А. Риторика. Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 43.

Аргументи до вигоди – це твердження, що стимулюють усвідомлення аудиторією своїх особистих інтересів в межах проблеми, яка обговорюється.

Аргумент до нихи – це твердження, що підкреслюють певні якості співрозмовників, розхвалюють їх. Відомо, що люди дуже чутливі до компліментів. Оратор виголошує компліменти на адресу аудиторії й цим програмує її на прихильне ставлення до своєї промови. Майстерні і досвідчені оратори здебільшого застосовують компліменти у вступі та в заключній частині.

Аргументи до жалю – це твердження, які викликають співчуття до того, що виголошує оратор. Він намагається розжалобити аудиторію і таким чином досягти мети – сприйняття слухачами його слів. Цим прийомом вдало користуються студенти на екзаменах (посилаються на важкі обставини життя, скрутне матеріальне становище, брак часу).

Аргумент до публіки – це звернення до почуттів аудиторії з метою відвернення слухачів від об'єктивного розгляду певної проблеми та схиляння їх до рішення у потрібному напрямі. Оратор може підкреслювати всіляко, що він є «своєю» людиною, яка розуміє проблеми слухачів. Такі аргументи часто використовують наші політики у публічних промовах. Цей прийом називають демагогією.⁸⁵

Основні правила обґрунтування положень. Для оратора важливо знати правила аргументації та критики і вміти їх застосовувати на практиці.

Вони поділяються на:

- 1) *правила щодо тези;*
- 2) *правила щодо аргументів;*
- 3) *правила щодо форми.*

Правила щодо тези. Теза повинна залишатися незмінною впродовж усієї аргументації або критики.

⁸⁵ Колотілова Н. А. Риторика. Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 44–49.

Аргументи повинні бути обґрунтованими твердженнями, достатніми для обґрунтування тези.

Відношення між аргументами і тезою мають характер підтвердження.

Переконливість аргументів. Оратор у промові висуває тезу, а потім – аргументи на її користь. Слухачі чи співбесідники аналізують аргументи оратора; якщо вважають їх переконливими, то погоджуються з ними, а якщо ні – не погоджуються і не визнають його тезу.

Переконливість аргументів – це поняття відносне. Багато що залежить від ситуації, емоційного стану слухачів, їх професії, віку і т. ін..

Вважають сильними такі аргументи:

- наукові аксіоми;
- закони та офіційні документи;
- закони природи, висновки, підтверджені документально;
- висновки експертів;
- посилання на визнані авторитети;
- цитати з авторитетних джерел;
- свідчення очевидців;
- статистичні дані.

Досвідчені оратори вважають, що оптимальне число аргументів – три, оскільки один аргумент – це просто факт, два аргументи ще можна заперечити, а з трьома це здійснити важко. Третій аргумент – це третій удар. Якщо використовувати більшу кількість аргументів, то в слухачів складеться враження, що на них чиниться тиск, їх намагаються вмовити. Тут слушно згадати приказку «Хто багато доводить, той нічого не доводить». «Багато» аргументів починаються з четвертого.

Залежно від посилення чи послаблення аргументації до кінця виступу, за видатним російським вченим Й. Стерніним, існують такі її види:

Нисхідна аргументація передбачає використання спочатку сильних аргументів, а потім – слабших. Завершується виступ

емоційним проханням, спонуканням до дії, висновком. *Наприклад, студент просить надати йому гуртожиток, аргументує це скрутним матеріальним станом родини (Мої батьки... У мене... Прошу надати мені гуртожиток.)...*

Висхідна аргументація передбачає посилення і нагнітання аргументів під кінець виступу:

У нашому місті багато малозабезпечених людей... Ми повинні допомогти цим людям. Вони одержують малу заробітну платню... Гроші постійно затримують... Ціни постійно зростають... і т. д..

Одностороння аргументація передбачає виклад оратором аргументів тільки «за» чи тільки «проти».

Двостороння аргументація передбачає виклад оратором протилежних точок зору, надання можливості вибрати одну з них. Різновидом двосторонньої аргументації є спосіб контраргументації. Оратор наводить свої аргументи як заперечення доказів опонента. Наприклад: *Кажуть, що сучасні студенти не люблять читати... Що ж, давайте проаналізуємо факти...* – і далі ця теза заперечується.

Заперечна аргументація передбачає руйнування оратором реальних чи можливих контраргументів реального чи віртуального опонента.

Підтримувальна аргументація. Оратор висуває лише позитивні аргументи, а контраргументи ігнорує.

Дедуктивна аргументація спрямована від висновку до аргументів. Спочатку висловлюється теза, а потім вона пояснюється аргументами: *Нам треба оволодіти риторичною майстерністю. По-перше... По-друге... По-третьє...*

Індуктивна аргументація. Висловлюються спочатку аргументи, а потім – висновки.⁸⁶ Наприклад: *Розглянемо стан української мови. У нас низький рівень грамотності школярів; у нас погано володіють українською мовою представники влади та*

⁸⁶ Стернин И. А. Практическая риторика : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. С. 154.

журналісти. Таким чином, ми повинні переглянути систему викладання української мови, її статус у державі...

В різних аудиторіях виявляються ефективними різні типи аргументів. Аргументація повинна бути орієнтована на конкретну аудиторію, конкретну тему, а відповідно давати конкретну рекомендацію щодо аргументації складно.

Третій етап. Етап елокуції – це словесне оформлення думки. На цьому етапі складається текст наукової доповіді.

Серед **принципів побудови наукової доповіді** сучасна українська дослідниця Любов Спанатій виділяє такі:

1. **Принцип стислості, компактності.** Аудиторія не любить довгих виступів. Короткий виступ оцінюється завжди краще, ніж тривалий (якщо мати на увазі один і той самий зміст). Аудиторія, як правило, оцінює короткі виступи як виступи по суті.

2. **Принцип послідовності.** Не переходьте від однієї теми до другої, викладайте матеріал послідовно.

3. **Принцип цілеспрямованості.** Виступ композиційно потрібно будувати так, щоб слухачі сприймали його в такій послідовності: проблема – тема – теза – аргумент – мета виступу.

4. **Принцип нарощування зусилля.** Темп мовленнєвої дії на слухачів повинен зростати від початку до кінця. Це можна здійснювати за допомогою розміщення матеріалу за значимістю, зусиллям емоційного напруження, розміщенням аргументів, фактів.

5. **Принцип результативності.** Виступ обов'язково повинен мати висновок: заклик до якоїсь дії, певні рекомендації.⁸⁷

Структура композиції наукової доповіді. Після написання плану ораторові необхідно попрацювати над побудовою окремих частин промови. Популярною вважається трискладова композиція доповіді: вступ, головна частина, висновки. Кожна частина доповіді має свої специфічні особливості, які необхідно враховувати під час підготовки до неї. Початок і кінець вимагають особливої уваги,

⁸⁷ Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. С. 49.

оскільки це зумовлено специфікою сприйняття мовного повідомлення.

О. Семенов вважає, що **вступ** виконує кілька функцій: *психологічну* – закріплення контакту, уваги і зацікавленості, які були викликані зачином, створення необхідного настрою; *змістову* – опис цільової настанови промови, повідомлення теми, перелік і коротка характеристика проблем, які аналізуються в основній частині; *концептуальну* – наголошення на специфіці теми, визначення її актуальності і наукової значущості.

Внаслідок невдалого початку втрачається інтерес слухачів до теми, розпорошується їхня увага. Вступ підкреслює актуальність теми доповіді, акцентує її значення для аудиторії, в ньому коротко висвітлюється історія питання. Перед оратором ставиться психологічне завдання – підготувати слухачів до сприйняття змісту. Кожна частина наукової доповіді має свої особливості, які зумовлені специфікою її сприйняття, тому її початок і кінець, вступ і закінчення, повинні бути в центрі уваги.

Досвідчені оратори рекомендують починати свій виступ цікавим прикладом, прислів'ям, приказкою, крилатим висловом, гумористичним зауваженням. У *вступі* також може бути використано цитату, яка примушує слухачів задуматися над словами оратора, глибоко осмислити висловлене. Викликає інтерес до виступу, повертає увагу також розповідь про якісь особливі події, що мають стосунок до теми та даної аудиторії. Ефективним засобом, що повертає увагу слухачів, активізує їхню розумову діяльність є питання до аудиторії.

Приєм парадоксального цитування використовується з метою створення певного емоційного настрою слухачів та підготовки аудиторії до сприйняття своїх ідей. Щоб знайти цікавий та оригінальний початок, необхідно багато працювати, думати, шукати. Це творчий процес, він вимагає значних зусиль і попередньої системної підготовки. Необхідно враховувати, що кожна тема вимагає певного, особливого початку. Тут також потрібно враховувати склад аудиторії, ступінь її підготовленості,

інтелектуальний рівень, емоційний стан, соціальний статус, вік, життєвий досвід.

В **основній частині** послідовно висвітлюється тема промови, розтлумачуються основні положення, переконливо доводиться їх правильність, вмотивованість, логічність висновків. Тут необхідно дотримуватися правила композиції, а саме: логічної послідовності, стрункості викладу матеріалу та ін.. Промовець використовує аргументацію, аналізує теоретичні положення, приклади. Основна частина наукової доповіді містить виклад матеріалу, докази та спростування.

У змісті викладу матеріалу можуть використовуватися такі функціональні типи мовлення, як **розповідь, опис і роздум**.

Розповідь – це тип мовлення, який виражає повідомлення про послідовний розвиток подій (історія питання, суть проблеми, факти, події); ним послуговуються, коли необхідно проілюструвати сказане конкретними прикладами чи проаналізувати якийсь факт, ситуацію.

Опис – це систематизований виклад предмета наукової промови, його частин, особливостей. За його допомогою доповідач готує слухачів до доказу.

Роздум – це тип мовлення, за допомогою якого доводять або спростовують якісь тези, розкривають зв'язки між явищами дійсності. У роздумі переважають причинно-наслідкові зв'язки. Роздуми дають змогу активізувати увагу слухачів.⁸⁸

В основній частині активно використовуються різноманітні докази істинності тези.

Докази – це міркування за визначеними правилами, що обґрунтовують яке-небудь твердження. У різних галузях науки цей термін має різні значення. Це логічне доведення чогось, вони є домінантою аргументації, за їх допомогою переконують слухачів.

Основна частина передбачає також *спростування доказів*.

⁸⁸ Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 177.

В науці особливо важливо довести помилковість чи хибність суджень інших дослідників, тому так актуально засвоїти мистецтво спростування.

Спростування – це доказ від протилежного, аргумент від опонента, який бачить істину інакше. Спростування може викликати полеміку. Воно здійснюється трьома способами:

- критикою тези;
- критикою аргументів;
- критикою демонстрацій.

Спростування або критика тези – це доказ необґрунтованості, помилковості висловленої опонентом тези.

Спростування тези може бути прямим або опосередкованим.

Пряме спростування – це міркування, в якому аргументація будується таким чином: спочатку умовно припускається істинність висунутого положення і з нього логічно виводяться наслідки. Якщо теза є істинною, то з неї випливають наслідки.

Якщо при порівнянні наслідків з фактами виявиться, що вони суперечать об'єктивним даним, то аргументи визнають необґрунтованими. На цій основі робиться висновок про хибність самої тези, оскільки хибні наслідки завжди свідчать про хибність основи. За допомогою прямого спростування доводять необґрунтованість тези, не висуваючи ніякої ідеї на заміну.

Опосередковане спростування. Опонент може не аналізувати тезу протилежної сторони, не перевіряти ні аргументів, ні доказів. Зосереджується увага на докладному і всебічному обґрунтуванні власної тези. Якщо аргументація ґрунтовна, робиться висновок про хибність тези опонента. Таке спростування можливе, якщо теза і антитеза регулюються принципом «третього не дано», тобто істинним може бути лише одне з двох тверджень.

Критика аргументів – передбачає використання таких доказів, істинність яких не викликає сумнівів. Якщо опоненту вдається довести хибність аргументів, то звідси випливає необґрунтованість тези. Критика аргументів може виявлятися в тому, що опонент вказує на неточний виклад фактів. Двозначність

узагальнення статистичних даних висловлює сумнів у авторитетності експерта, на висновок якого посилається опонент.

Критика демонстрації – третій спосіб спростування. Він зводиться до того, що в міркуваннях опонента немає логічного зв'язку між аргументом і тезою. Коли теза не впливає з аргументів, вона вважається необґрунтованою і потребує нової аргументації.

Важливою композиційною частиною промови є **висновки**. Переконливі і яскраві, вони запам'ятовуються слухачам, залишають приємне враження, а невдалі – навпаки, можуть загубити справу. Досвідчені оратори рекомендують у висновках повторити основну думку, підвести підсумки сказаного.

В процесі осмислення висновків необхідно особливо продумати останню фразу. Якщо перші слова оратора повинні привернути увагу слухачів, то останні – посилити ефект промови, мобілізувати, надихнути, закликати до активної діяльності.

Кінцівка – це остання частина наукової доповіді. Її характер визначає мета та зміст промови, наприклад, вплинути на інтелектуальну сферу слухачів. Вона містить етикетні формули мовлення на зразок: *наразі це все, час вичерпано, дякую за увагу, щасливий був знову зустрітися з вами, зичу вам творчих успіхів, сподіваюся на подальшу співпрацю, сподіваюся на порозуміння і т. ін..*

Четвертий етап – меморія. **Меморія** – розділ класичної риторики, призначення якого – запам'ятовування, вивчення промови напам'ять. Меморія передбачає тренування, а саме:

- читання тексту наукової доповіді вголос;
- вимірювання затрат часу на читання наукової доповіді;
- внесення уточнень і виправлень;
- позначення ключових слів;
- написання цифр буквами;
- перебудова (за потреби) складних синтаксичних конструкцій на прості речення;

– введення у текст доповіді дієслів з функцією контакту, а саме: *з'ясуємо, простежимо, розглянемо, охарактеризуємо, уточнимо, пояснимо, відзначимо, порівняємо, розмежуємо, продемонструємо* і т. ін..⁸⁹

Н. Колотілова визначає такі способи запам'ятовування тексту промови, які цілком доречні стосовно наукової доповіді: *механічний, логічний, мнемотехнічний*. Дослідниця дає їм таке пояснення:

– **механічний спосіб запам'ятовування**: в його основі багатократне повторення того, що треба запам'ятати (дослідниця називає його зубрінням і підкреслює, що він не досить ефективний, але інколи необхідний);

– **логічний спосіб запам'ятовування**: передбачає усвідомлення смислового зв'язку між елементами матеріалу. Логічне запам'ятовування передбачає виконання таких умов:

1) усвідомлення того, для чого потрібно запам'ятати матеріал;

2) розуміння смислу того, що треба запам'ятати;

– **мнемотехнічний спосіб запам'ятовування** ґрунтується на тому, що матеріал переводиться в іншу знакову систему, в інші образи, які людині легше зберегти в пам'яті. Н. А. Колотілова називає його *асоціативним способом запам'ятовування*. Суть його в тому, щоб створити асоціації, які є ключем до гарної пам'яті. Сам Цицерон користувався цим методом, який називається «римська кімната». Таку кімнату можна уявити і розмістити у ній предмети, кожен з яких розташований в чітко визначеному місці «раз і назавжди». Оратор ключові думки промови пов'язує з певними предметами у тому порядку, в якому він рухається в своєму приміщенні. Вчені вважають, що ефективність «римської кімнати» визначаються функціями лівої та правої півкуль головного мозку й принципами запам'ятовування. Кожен самостійно розробляє для

⁸⁹ Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. С. 117.

себе оптимальну методику запам'ятовування, щоб його спілкування було успішним, а не суцільним читанням промови.⁹⁰

Досвідчені науковці рекомендують певним чином позначити текст промови, підкреслити її основні положення, пронумерувати питання, виділити прізвища, назви, статистичні дані, початок і кінець цитат, позначити ілюстративні приклади. Система позначень може бути різноманітною, наприклад: пряма чи хвиляста лінії; римські та арабські цифри; використання фломастера; обведення слів у рамку чи коло і т. ін.. Таким текстом легко користуватися під час виступу. Досить кинути погляд на сторінку, щоб відновити в пам'яті хід думок, знайти потрібний матеріал. Виступ з опорою на текст створює враження вільного володіння матеріалом, дає можливість впевнено спілкуватися зі слухачами.

П'ятий етап – акція. Це – завершальний етап ораторської дії, виголошення промови. Акція спрямована на те, щоб налагодити контакт із аудиторією, привернути увагу за допомогою певних прийомів. Серед найважливіших О. Семенов називає такі:

- прийом співучасті (використання дієслів 1-ї особи множини – *зазначимо, зупинимося на таких аспектах тощо*);
- прийом навіювання (апелювання до спільності професійних, соціальних, наукових інтересів);
- прийом текстового очікування (подається спочатку факт, а відтак і його пояснення);
- прийом психічної паузи між блоками наукової інформації (її тривалість – 7 секунд);
- прийом парадоксальної ситуації (розгляд однієї події у різних аспектах);
- прийом постановки проблемного питання (формулювання на початку доповіді проблемного запитання і пошук відповіді на нього впродовж виступу спільними зі слухачами зусиллями);

⁹⁰ Колотілова Н. А. Риторика : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 107.

– прийом використання фактичного матеріалу, засобів наочності, прикладів (залучення до доповіді статистичних даних, таблиць, графіків, наведення прикладів-ілюстрацій з метою поглиблення уяви слухачів і глядачів про предмет наукового діалогу).⁹¹

Особливо небезпечними вважаються помилки на початку доповіді. Спочатку оратора сприймають візуально, тому відомий дослідник П. Сопер говорив, що хороше мовлення на добру чверть сприймається виключно зоровим шляхом, а приблизно 50% інформації у процесі публічного виступу передаються невербально. Врешті все це свідчить про непересічне значення зорового сприйняття елементів мовлення. Тому результат наукової доповіді залежить не тільки від її змісту, але й від враження, яке справляє на слухачів оповідач. Зовнішній вигляд оратора-доповідача повинен відповідати важливості моменту. Й. Стернін щодо цього рекомендує: «Чоловікові краще читати доповідь в костюмі, який повинен бути в міру модним. Жінка теж повинна бути одягненою помірковано, оскільки занадто модно одягнені жінки сприймаються аудиторією негативно. Костюм чи сукня не повинні щільно облягати фігуру. Жінці краще виступати без прикрас, чоловікові прибрати все з кишень (записи, олівці і ручки, газети). Одяг доповідача повинен відповідати його віку, будь-яка невідповідність в той чи інший бік дратує аудиторію. Знижують довір'я до оратора: одяг яскравих тонів та занадто модний; чисельні прикраси; деякі елементи жіночого одягу (мережива, «воланчики» та ін.). Підвищують довіру окуляри з темною оправою...»⁹².

Погляд доповідача має велике значення для впливу на аудиторію. Досвідчені оратори радять підтримувати зоровий контакт з аудиторією впродовж усієї доповіді. Необхідно дивитися на слухачів таким чином, щоб не виділяти когось персонально. Велику аудиторію радять розбити на сектори і в процесі доповіді

⁹¹ Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. С. 118.

⁹² Стернін И. А. Практическая риторика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. С. 121.

повільно переводити погляд від одного сектора до наступного. Не рекомендується дивитися повз слухачів (у простір), на підлогу, ноги, стелю, вікно, розглядати предмети, оскільки саме ці об'єкти будуть поглинати промову. Якщо оратор не дивиться в аудиторію, то можна вважати, що він і не звертається до неї. З іншого боку, довгий пильний погляд в очі може викликати в слухача відчуття тиску, неспокою. Тому впродовж тривалого часу краще дивитися в обличчя, а не прямо в очі. Як вираз зацікавленості погляд в очі сприймається тоді, коли він є короткочасним.⁹³

Відомо, що монотонна **інтонація** стомлює слухачів, тому її час від часу необхідно змінювати відповідно до змісту доповіді. Інтонація, що не відповідає такій вимозі, дратує слухачів і викликає недовіру до слів, девальвує значення Слова, а іноді навіть надає ситуації певної комічності.

Гучність голосу доповідача повинна бути голоснішою за щоденну, відповідати розмірам аудиторії. Сила голосу – важлива складова спілкування, вона залежить від емоційного стану доповідача, його здатності володіти собою. Занадто підвищена сила голосу може бути свідченням агресивності мовлення, а слабка свідчить про невпевненість доповідача. На думку вчених, вона також залежить від характеру, виховання, ситуації мовлення.⁹⁴

Темп мовлення повинен складати 120 слів за хвилину. Досвідчені оратори надають великої ваги **паузі**. Паузи тут можуть бути логічні та психологічні. На особливе значення психологічної паузи вказував К. Станіславський. Він писав: «Психологічна пауза дає життя думці, фразі й такту, намагаючись передати підтекст. Якщо без логічної паузи мова бездумна, то без психологічної вона позбавлена життя... Психологічна пауза говорить без слів. Вона замінює їх поглядами, мімікою, випромінюванням, натяками, ледь вловимими рухами і багатьма іншими свідомими й підсвідомими засобами спілкування. У паузі передають ту частину підтексту, що

⁹³ Колотілова Н. А. Риторика : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 112.

⁹⁴ Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 185.

йде не тільки від свідомості, а й від самої підсвідомості, яка не піддається конкретному словесному виразу. Вона не підлягає жодним законам, а їй підкорюються всі закони мовлення. Психологічна пауза спроможна замінити собою логічну, не знищуючи її...».⁹⁵

Важливою складовою успіху доповідача вважають *дикцію* – чітку, виразну вимову звуків. Вона передбачає не тільки точність мовлення, але й активізацію процесу спілкування. Доповідач з поганою дикцією дратує слухачів, дистанціює їх увагу від змісту доповіді. Кожен промовець, викладач, лектор, учений повинен дбати про свою дикцію й удосконалювати її за допомогою спеціальних вправ.

Доповідач повинен контролювати свою *позу* і *жести*. У зв'язку з цим, Й. Стернін рекомендує дотримуватися таких вимог:

1. Жестикуляція повинна бути природною, відповідати звичним імпульсам людини.
2. Жестикуляція повинна бути помірною, жести не повинні бути неперервними.
3. Жести необхідно урізноманітнювати, не можна повторювати один і той же жест. Це дратує аудиторію.
4. Жестикулюйте обома руками.
5. Не можна пальцями теребити одяг, прикраси, торкатися годинника та ін.. Це розглядається слухачами як вияв вашої невпевненості. Такі жести називаються нав'язливими: вони дуже відволікають слухачів, а мову доповідача роблять монотонною і невиразною.
6. Не робіть різких поривчастих рухів ліктями.
7. Не переривайте початі жести, доведіть їх до кінця.
8. Не рухайте відкрито пальцями.
9. Робіть жести тільки вище пояса; жести нижче пояса сприймаються слухачами як ознака невпевненості, розгубленості.⁹⁶

⁹⁵ Станиславский К. С. Собр. соч. Т.3. С. 440.

⁹⁶ Стернин И. А. Практическая риторика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. С. 126.

Кажуть, «кінець – ділу вінець». Відповідно до закону краю, останнє запам'ятовується краще, надійніше залишається в пам'яті. Обов'язково необхідно пояснити, навіщо потрібна слухачам інформація, яку містила наукова доповідь. Така заключна частина виконує дві важливі функції: нагадати основну думку і пояснити, що з нею робити.

Після виголошення наукової доповіді настає етап *релаксації*, аналізу своєї роботи.

Успіх наукової доповіді залежить від багатьох факторів, серед яких: рівень підготовленості доповідача, його комунікативні вміння, його здатність переконувати, гармонійно поєднувати всі складники академічного мовлення.

Запитання. Завдання.

1. Дайте визначення поняття «наукова доповідь».
2. Назвіть основні етапи підготовки до наукової доповіді.
3. Розкрийте особливості першого етапу підготовки до наукової доповіді.
4. Розкрийте загальні особливості підготовки до наукової доповіді.
5. Назвіть моделі викладу матеріалу наукової доповіді.
6. Поясніть особливості лінійної моделі подачі матеріалу наукової доповіді.
7. Розкрийте суть методів викладу матеріалу в контексті *фабульно-інтригуючої моделі*.
8. Поясніть, що таке *теза*.
9. Поясніть, що таке *аргументи*.
10. Назвіть види аргументів за Н. Колотіловою.
11. Розкрийте правила обґрунтування положень.
12. Розкрийте способи аргументації за Й. Стерніним.
13. Розкрийте принципи наукової доповіді.
14. Поясніть особливості структури наукової доповіді.
15. Поясніть, що таке *спростування*.

16. Розкрийте суть четвертого етапу підготовки до наукової доповіді.

17. Розкрийте суть п'ятого етапу підготовки до наукової доповіді.

Лекція № 8.

Академічна еристика

1. Історія академічної еристики.
2. Природа наукової суперечки.
3. Різновиди наукової суперечки.
4. Учасники наукової суперечки.
5. Етика наукової суперечки.

Література:

Основна

1. Мацько Л. І. Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
2. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. К. : «Райдуга», 1993. 378 с.
3. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене. Рівне : Волинські обереги, 2011. С. 254.
2. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 210.
2. Микитась В. Давньоукраїнські студенти й професори. Київ : Абрис, 1994. С. 214.

3. Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. С. 130.
4. Стец В. А., Стец І. І., Костючик М. Ю. Основи ораторського мистецтва : Навчальний посібник. Тернопіль : Економічна думка, 1998. 60 с.
5. Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки : Навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 9.

Історія академічної еристики

Мистецтво суперечки закорінене в глибини історії, воно має свої багаті традиції. У Стародавній Греції його охороняли дві богині Ериди (Ириди), кількість яких пояснюється тим, що греки розрізняли два види суперечки, а саме: *конструктивну*, спрямовану на досягнення істини, і *конфліктну*, яка передбачала боротьбу і перемогу в ній (агоне). Ці дві моделі позначили спеціальними термінами, з яких перший – це діалектична суперечка, а другий – еристична. Майстром діалектичної суперечки був Сократ, який особливої ваги надавав мистецтву ставити запитання. Згодом він назвав його *маєвтикою*. Кожен учасник, відповідаючи на запитання, висловлював свою думку стосовно обговорюваної проблеми. Сократ повинен був продемонструвати суперечливість думок опонентів з тими, що були висловлені ними раніше, і на основі цього спростувати їх.

Модель суперечки заради перемоги пропагували софісти, платні учителі мудрості, які навчали своїх учнів різноманітним прийомам обдурювання співрозмовників. Відомо, що софісти любили ставити такі запитання, на які практично не можливо було дати відповідь.

Мистецтво суперечки досліджував Аристотель і розрізняв три її види: *діалектичну, софічну та еристичну*. Мислитель виступав проти останніх двох, а також розробив прийоми протистояння хитрощам, що застосовували софісти. Під впливом критики Платона, Сократа, Аристотеля софістичні школи занепадають,

однак прийоми, спрямовані на перемогу в суперечці за будь-яку ціну, залишилися до цього часу.

В середні віки мистецтво суперечки вдосконалювалося, розвивалися прийоми аргументації, впроваджувалася нова стратегія та тактика ведення наукової дискусії.

У період Відродження риторика постала на вищий щабель розвитку завдяки працям з теорії та практики наукової суперечки Ніколо Макіавеллі, Еразма Роттердамського, Рудольфа Агріколи та ін..

Риторика, поряд з іншими гуманітарними дисциплінами, посідала важливе місце у братських школах України. Тут вивчали також латину, греку, слов'янські мови, діалектику, поетику. Оскільки діяльність братських шкіл проходила в умовах посиленого національно-релігійного гніту, то у процесі вивчення красномовства вихованців тренували вести дискусії та полемічні бої з єзуїтами і уніатами. Диспутам надавалася особлива увага, і вони часто присвячувалися різним проблемним питанням тогочасного життя.

Мистецтво еристики розвивалося і в єзуїтських колегіумах, особливо в другій половині XVI століття. Його пристосовували до місцевих умов, мови, звичаїв. На той час у Речі Посполитій вміння дискутувати, виступати з промовою значно сприяло політичній кар'єрі, а риторична невправність викидала людину на узбіччя суспільного життя.

Еристика активно розвивалася у Києво-Могилянській академії, вчені якої культивували бароковий стиль у риторичі. Видатні педагоги та політичні діячі – Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський – були майстрами еристики. Предметом наукової суперечки викладачі риторичи Києво-Могилянської академії обирали проблеми державного будівництва, національної самосвідомості, філософії, права, літератури, мистецтва, моральних принципів та ін..

Проведення диспутів входило у навчальну програму студентів старших курсів усіх європейських університетів. Вони проводилися

в єзуїтських школах з метою навчитися вільно вести полеміку зі «схизматами», тобто православними. Цю традицію запозичив у Західній Європі Петро Могила і запровадив її в Києво-Могилянській академії, щоб навчити студентів вести боротьбу з ворогами православ'я. З часом диспути набули нового звучання і навіть замінили екзамени у класах філософії та богослов'я. Про те, що відбудеться диспут, сповіщали заздалегідь: вивішували оголошення з темою, конкретними іменами студентів-учасників полеміки. До диспуту також готувався студентський хор та оркестр. Вони не тільки розважали гостей, але й звітували про свою майстерність. На диспут запрошували знатних киян, меценатів, батьків студентів, митрополита. Всі церкви і монастирі били у дзвони, коли митрополит їхав на диспут до академії, а припиняли калатати, коли він виходив з карети. Його зустрічав студентський хор, який співав гімн біля воріт Братського монастиря. Один з кращих студентів-риторів читав панегірик на честь високого гостя, а оркестр грав марш. Вже у залі студенти вітали митрополита ораціями латиною, грекою, польською та давньоукраїнською мовами. Врешті до зали заходили інші гості та студенти, призначені брати участь у диспуті, а префект вручав розмальовані «конклюдії» – тези. У перерві між диспутами півчі співали канти, створені композиторами академії. Диспути на той час були справжнім академічним святом мудрості.⁹⁷

Значна роль у розвитку мистецтва суперечки належить славетному випускнику Києво-Могилянської академії Григорію Савичу Сковороді. Видатними українськими майстрами-полемістами були Т. Шевченко, П. Куліш, М. Максимович, М. Драгоманов, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, М. Костомаров.

У Київському університеті імені Святого Володимира в ХІХ столітті важливою сторінкою наукового життя були диспути –

⁹⁷ Микитась Василь. Давньоукраїнські студенти й професори. Київ : Абрис, 1994. С. 214.

захисти дисертацій, у процесі яких виявлялася жива думка, майстерність аргументації та переконання.

Найбільш ваговою вважається праця С. Поваріна «Суперечка. Про теорію та практику суперечки». Вчений вважав, що саме суперечка відображає природний плюралізм думок, наполягав на формуванні її культури не тільки в академічному середовищі, але й у буденному житті.

Другу половину XIX століття вчені називають часом поступового занепаду риторики, еристики зокрема. Причини цього явища вчені вбачають у бурхливому розвитку методики, яка акцентувала увагу на розвитку усної і письмової мови учнів, витісняючи з учбових програм різних навчальних закладів риторичну, яка на той час втратила свою універсальність. Натомість провідною дисципліною стає мова.

В радянські часи еристика переживає складний неоднозначний період. Розвивається здебільшого партійна риторика, як засіб виховання і переконання народних мас у перевагах нового суспільного ладу. Теорію радянської еристики розвивали Г. Апресян, Є. Ножин. Розвиток академічної еристики в цей період був складним і незначним.

Злети в історії розвитку мистецтва суперечки та її падіння завжди залежали від проблеми свободи слова у суспільстві. Цілком зрозуміло, що тоталітарні режими забороняли риторичну, еристичну зокрема, оскільки вони вчили вільно висловлювати свої думки, демонструючи суспільні настрої.

За радянських часів мистецтво академічної суперечки мало тенденційний характер: можна було висловлювати тільки «правильні» думки, які звучали в унісон політиці комуністичної партії. Вчених, що дозволяли собі вільнодумство, чекала страшна доля.

Відродження академічної еристики припадає на початок 80-х років XX століття, коли активізувалися демократичні процеси не тільки в суспільстві загалом, але й у науковій сфері зокрема. Виникає потреба ефективного спілкування, вирішення актуальних

проблем. Сьогодні питання академічної еристики досліджують Г. Сагач, Л. Мацько, О. Семенов, Л. Кравець та ін.. Особливої уваги заслуговує праця І. Хоменко «Еристика: мистецтво полеміки», яка стала помітним явищем в історії академічної риторики незалежної України.

Природа наукової суперечки

Академічна еристика – це інтегральне мистецтво слова, яке має зв'язок з психологією, логікою, риторикою, мовою, етикою. Наукова суперечка – процес комунікативний, що передбачає різні точки зору опонентів, які обмінюються науковими ідеями, з'ясовують свої позиції, поповнюються знання, розширюють кругозір.

Мета наукової суперечки – досягнення істини, публічний захист чи спростування якоїсь думки. Її структура має такий вигляд:

I – перший опонент висуває тезу, захищає її, аргументує;

II – другий опонент спростовує чи заперечує тезу першого опонента, знаходить у ній слабкі місця, вказує на них, застосовує метод логічного спростування, висуває антитезу (положення, яке, на його думку, є істинним).

Складовими суперечки є: теза, антитеза, аргументованість тези і антитези, критика позиції протилежної думки.

В академічній риторичі зазвичай важливою є тема наукової суперечки, а вміння доводити – обов'язковий компонент професійної майстерності. Розмірковування науковця не можуть складатися лише з логічних абстракцій, тут важлива змістова складова процесу доведення та використання фактичного матеріалу, як-от: фактів, прикладів, цифр, посилянь на авторитети та джерела, засоби наочності. Факти, підібрані системно, правдиво, достовірно, відповідно до теми, можуть спонукати аудиторію до самостійних висновків, апелювати до почуттів. Вони мають відповідати не лише темі наукової суперечки, але й інтересам аудиторії та її освітньому рівню.

Зазвичай учасники наукової суперечки ознайомлюються з її темою заздалегідь, мають можливість продумати власну позицію, дібрати необхідні аргументи.

Відповідно до кількості учасників вирізняють такі форми суперечки: *суперечку-діалог, суперечку-полілог, суперечку-монолог.*

Суперечка-діалог передбачає двох учасників, суперечка-полілог – декількох, а в суперечці-монологі людина сперечається сама із собою.

Учасники наукової суперечки, на думку професора О. Семеног, повинні:

- повідомляти про що-небудь;
- описувати, коментувати явища і факти;
- спростовувати аргументи співрозмовника;
- ставити питання;
- зіставляти і порівнювати факти;
- оцінювати події;
- робити висновки;
- приєднуватися до висловленої позиції;
- припиняти розмову чи змінювати її напрям;
- висловлювати прохання, згоду, незгоду;
- встановлювати контакт із співрозмовником;
- підтримувати увагу співрозмовника.⁹⁸

Наукова суперечка передбачає високий рівень загальної та мовної культури, ерудиції.

⁹⁸ Семеног О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. С. 130.

Різновиди наукової суперечки

Різновидами академічної еристики вважають дискусію, диспут, полеміку.

В українському педагогічному енциклопедичному словнику дискусію визначено як «широке прилюдне обговорення якогось спірного питання».⁹⁹

За І. Хоменко, «дискусія (від лат. *discussio* – дослідження, розгляд) – це публічна суперечка, мета якої полягає у з'ясуванні й порівнянні різних точок зору, у знаходженні правильного рішення спірного питання».¹⁰⁰ Дослідниця кваліфікує дискусію як своєрідний спосіб пізнання, який дозволяє краще зрозуміти те, що не є достатньо чітким і зрозумілим. Навіть якщо учасники дискусії не приходять до спільного висновку, все ж взаєморозуміння між протилежними сторонами посилюється. І. Хоменко визначила, що мета дискусії – «це досягнення консенсусу між учасниками суперечки стосовно проблеми, що обговорюється. У зв'язку з цим застосування некоректних прийомів, спрямованих на обдурювання співрозмовника, в такій суперечці заборонене. У протилежному випадку дискусія може припинитися і виникне конфліктна ситуація».¹⁰¹

Дане визначення стосується дискусії взагалі. Академічна дискусія має свої особливості, які окреслені в працях Л. Кравець, Л. Мацько, Г. Сагач, О. Семенов та інших вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Академічна дискусія передбачає фахове обговорення наукової проблеми, її ознакою є наявність однієї теми, яка формулюється задалегідь, що дає можливість її учасникам добре підготуватися. У процесі наукової дискусії чітко окреслюється шлях вирішення проблеми, вилучається суб'єктивна складова, а переконання однієї

⁹⁹ Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене. Рівне : Волинські обереги, 2011. С. 254.

¹⁰⁰ Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 9.

¹⁰¹ Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки : Навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 9.

людини підтримуються іншими і об'єктивізуються, оскільки вони вибудовуються на вагомих аргументах та обґрунтуваннях. У процесі наукової дискусії істина становить собою синтез різних точок зору, висловлених присутніми учасниками.

Професор О. Семенов кваліфікує виступи учасників дискусії як *виступи-запитання* і *виступи-відгуки*. Дослідниця визначає *виступ-запитання* як розгорнуте міркування полемічного характеру, що містить відповідь на одне або кілька запитань, у формулюванні яких використовуються синтаксичні конструкції на зразок: *що ви маєте на увазі, коли говорите..., якими методами ви користувалися у процесі..., чим ви можете обґрунтувати вашу думку* тощо.¹⁰²

У *виступі-відгуку* в контексті наукової дискусії висловлюється думка автора стосовно проблеми, що розглядається, використовуються синтаксичні формули: *цікаво було почути..., доповідач переконливо довів, що..., хочу зауважити, що...* тощо.

В процесі наукової дискусії опоненти дотримуються принципу «комунікативної співпраці», шанобливо ставляться до думки іншого, коректно висловлюють критичні зауваження не тільки стосовно результатів роботи інших, але й до власних наукових доробків, а негативну оцінку намагаються максимально пом'якшити.

Наукова дискусія – це спосіб обговорення та пошуку істини в процесі дослідження наукових проблем, які постійно виникають. Вона допомагає виявити різні точки зору на якусь важливу проблему, зрозуміти труднощі у її вирішенні, а також досягти компромісу між опонентами.

Полеміка (грец. *polemikos* – ворожий, войовничий) – зіткнення різних поглядів при обговоренні будь-яких наукових, політичних, літературних чи інших питань.¹⁰³

¹⁰² Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. С. 133.

¹⁰³ Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 210.

Полеміка – це тип суперечки, в межах якої зусилля учасників спрямовані на перемогу своєї позиції. Якщо мета дискусії – з’ясувати різні погляди на проблему і досягти згоди між опонентами стосовно теми дискусії, то у полеміці важливо спростувати думку супротивника і таким чином захистити власну концепцію. Учасники дискусії – опоненти, а в полеміці – конкуренти. Тема дискусії формулюється заздалегідь, полеміка передбачає ситуативність, стихійність виникнення. Засоби і прийоми дискусії позначені коректністю, толерантністю, в полеміці допускається експресивність, емоційність, а її учасники можуть вільно обирати засоби і тактику суперечки, використовувати такі прийоми, як: перехоплення ініціативи, раптове використання психологічних засобів впливу на співрозмовника, нав’язування свого сценарію суперечки і т. ін.. У дискусії опоненти шукають істину, компроміс, узгоджують погляди, в полеміці ж утверджують власні погляди, свої позиції.

Диспут (лат. *disputo* – досліджую, сперечаюсь) – заздалегідь підготовлена публічна суперечка (наукова, політична та ін.).¹⁰⁴

Практика проведення диспуту має глибоке коріння в історії української академічної еристики і відповідно чітко організовану структуру. Деякий час диспутом називали публічний захист наукової праці на здобуття наукового ступеня. В наш час диспут використовують як одну з форм навчання.

І. Хоменко окреслює відмітні ознаки диспуту, а саме:

- 1) диспут – це завжди публічна суперечка;
- 2) предметом диспуту як публічного спору виступає наукове або суспільно важливе питання;
- 3) організаційні форми диспуту можуть бути різноманітними: обговорення дисертації, публічний захист тез тощо;

¹⁰⁴ Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 210.

4) на відміну від дискусії, диспут не тільки з'ясовує підстави, а й виявляє позиції сперечальників, нерідко останнє в диспуті стає головним.¹⁰⁵

Учасники наукової суперечки

Обов'язковими учасниками наукової суперечки є опоненти і аудиторія. Той, хто висуває і обстоює тему наукової проблеми, яка виноситься на обговорення, називається пропонентом.

Пропонент – перший учасник наукової дискусії, який висловлює свою думку чи презентує думку наукового колективу, наприклад, науково-дослідного інституту чи лабораторії.

Опонент – другий і обов'язковий учасник наукової суперечки. Той, хто заперечує, піддає сумніву тему, що виніс на обговорення пропонент. Перед захистом наукової роботи пропонентом опонент уважно вивчає її, дає на неї відгук, який може у процесі захисту зачитувати чи виступати близько до тексту, вказує на зауваження і висловлює побажання.

Аудиторія – третій учасник наукової суперечки, колективний суб'єкт. Це не пасивна маса людей, а колектив, який має свої переконання стосовно питання, що обговорюється. Вона є важливим об'єктом аргументованого впливу в процесі професійної наукової дискусії.¹⁰⁶

Прилюдний захист дисертаційного дослідження відбувається на засіданні спеціалізованої вченої ради, члени якої становлять ту фахову аудиторію, на суд якої і виноситься робота здобувача наукового ступеня.

Голова спеціалізованої вченої ради веде засідання, керує науковою суперечкою (дискусією) відповідно чинного законодавства України та законів риторики. Він повинен бути хорошим режисером, уміти так організувати роботу, щоб кожен чітко виконував свої обов'язки, а рада працювала так, як добре налаштований механізм. Зазвичай він знає імена всіх членів ради,

¹⁰⁵Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки : Навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 11.

¹⁰⁶Хоменко І. В. Еристика : мистецтво полеміки : Навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 11.

представляє тих, хто бере участь у дискусії. Головуючий володіє матеріалом, який виноситься на обговорення, однак не нав'язує власної думки, але спонукає до активної дискусії присутніх. Час від часу голова частково підсумовує дискусію, слідкує за дотриманням регламенту, робить загальні висновки та підсумки.

Етика академічної дискусії

В науковому товаристві не можна бути професійним комунікатором, не знаючи законів та етичних норм мистецтва суперечки.

Організатори чи головуючі повинні дотримуватися етики ведення наукової дискусії, а саме:

- ✓ уникати демонстрації власних переваг перед учасниками дискусії;
- ✓ не використовувати повчальний тон, зверхні інтонації;
- ✓ намагатися уникати категоричності суджень;
- ✓ тактовно переривати учасників дискусії, якщо ті відійшли від теми;
- ✓ щоб повернути дискусію в належне русло, задати питання опоненту;
- ✓ якщо виступ опонента затягнувся в часі, тактовно звернути його увагу на регламент, порекомендувати зупинитися лише на головному;
- ✓ слідкувати, щоб невідповідність точок зору опонентів не переросла у конфлікт;
- ✓ якщо в процесі обговорення наукової проблеми виникла пауза, почекати (іноді це корисно);
- ✓ підводити підсумки обговорення проблеми.

Л. Мацько формулює загальні вимоги до суперечки, які значною мірою стосуються академічної еристики. Особливо такі:

- Ніколи не треба дискутувати чи сперечатися з приводу тем, понять, що є аксіомами і не потребують доведення. Такі теми не дають простору, перспективи для розгортання думки, дискусія «захлинеться», опоненти не зможуть себе показати.

- Пам'ятайте, що основною і найкращою метою всіх без винятку суперечок є змусити супротивника думати так, як ви, прийняти вашу позицію. Ця висока і, на наш погляд, благородна мета потребує стратегії і тактики...

- Вгамуйте хвилювання, страх, бо вони пригальмують вашу думку. Переляканого пожаліють, але не пошанують. Потім, коли повернеться спокій, відчуєте незадоволення собою.

- Не підмінюйте тему суперечки і не дозволяйте опонентові цього робити, якщо сперечаєтеся чесно. Перескакуючи з однієї теми на іншу, жодної не розглянете вичерпно, й не буде з чого робити висновок.

- Не намагайтеся все заперечувати. Використовуйте прийом умовного схвалення, при якому можна погодитися з певними положеннями опонента. Станьте ніби на його позицію, але потім заперечте йому у найсуттєвішому. Так ви пом'якшите йому біль за втраченою позицією.

- Уникайте суперечок про те, чого добре не знаєте. Вчіться вчасно переводити розмову в інше русло. Майте для цього якісь заготовки, свіжі новини, події, факти, сенсації, приказки, дотепи тощо. Але не смійтеся зі своїх жартів, хай інші з них сміються.

- Будьте завжди готовими не тільки до кроку вперед, але й до кроку назад, не соромтеся вибачитися, перепросити.

- Якщо дискусія чи полеміка публічна, не забувайте про аудиторію, шанобливо залучайте її до паритету (*колеги знають...*, *слухачі підтвердять...*, *студенти пам'ятають...*), не висловлюйте негативних оцінок.

- Завжди починайте розмову якомога приємнішим, спокійним і тихим тоном, щоб був простір для наростання суперечки, і щоб ми завжди відчували, що є можливість підвищення тону, але ніколи не підходьте до межі підвищення тону, не зривайтеся на крик, бо смішно виглядатимете в очах присутніх. Зробіть очевидну паузу і, якщо не можете приємним, то хоча б байдужим тоном обов'язково завершіть промову (*на жаль,*

Ви мене не зрозуміли; шкода, що ми не домовилися; продовжимо розмову наступного разу; шкода, що ніхто з нас не переконав іншого і т. д.).

- У процесі дискусії не забувайте звернутися до опонента на ім'я і по батькові, додаючи *шановний, друже, шановний опоненте* тощо.

Досвідчені оратори радять диспутантам-початківцям послуговуватися стандартними мовними формулами, що допоможуть висловити своє ставлення до суджень опонента, як-от:

- **згоду:**

Я поділяю вашу точку зору.

Хочу підтримати думку колеги.

Мені зрозуміла Ваша позиція.

Я, мабуть, додам ще ось таку думку.

- **часткову згоду:**

Я погоджуюся з Вами, однак...

Я поділяю Вашу точку зору, але...

З цим не можна не погодитися, однак...

Мені зрозуміла Ваша позиція, хоча...

- **незгоду:**

Я не погоджуюсь...

Це не узгоджується з моїм баченням цього питання...

Я маю іншу думку стосовно цієї проблеми...

Я маю іншу точку зору на це питання...

Я дозволю собі не погодитися з Вами щодо...

- **сумнів:**

Сумніваюся, що це так, хоча...

Дозволю собі піддати сумніву Вашу думку...

Можливо, що я помиляюся, однак...

Дозвольте піддати сумніву Вашу думку...

- **уточнення:**

А що Ви думаєте про...

А що Ви мали на увазі...

Цікаво було б знати Вашу думку про...

Можливо, Ви маєте рацію, але я хочу дізнатися про...

Якщо я правильно зрозумів, то ...

На початку дискусії доцільно було б з'ясувати...

• **доповнення:**

До речі, можу доповнити Ваші слова...

На підтвердження ваших слів я маю...

Необхідно звернути увагу на таку деталь...

Запитання. Завдання.

- 1. Які дві моделі суперечки розрізняли в Стародавній Греції?*
- 2. Яке мистецтво одержало назву «маєвтика»?*
- 3. Розкажіть про розвиток академічної еристики в Києво-Могилянській академії.*
- 4. Назвіть імена видатних українських полемістів.*
- 5. Поясніть причини занепаду риторики, еристики зокрема.*
- 6. Розкрийте природу суперечки.*
- 7. Назвіть різновиди наукової суперечки.*
- 8. Назвіть учасників наукової дискусії.*
- 9. Назвіть етичні правила наукової дискусії.*
- 10. Доведіть необхідність еристики в науковому житті.*

Лекція № 9.

Академічна риторика в контексті процедури захисту дисертаційного дослідження

Основні питання:

- 1. Перший етап захисту дисертаційного дослідження.*
- 2. Другий етап захисту дисертаційного дослідження: промова здобувача наукового ступеня.*

3. Третій етап захисту дисертаційного дослідження: відповіді на запитання.
4. Четвертий етап захисту дисертаційного дослідження: виступи-відгуки опонентів.
5. П'ятий етап захисту дисертаційного дослідження: наукова дискусія.
6. Шостий етап захисту дисертаційного дослідження: заключний.

Література:

Основна

1. Колотілова Н. А. Риторика : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
2. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
3. Сагач Г. М. Золотослів : Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : Райдуга, 1993. 378 с.
4. Спанатій Л. С. Риторика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 144 с.

Додаткова

1. Бондаренко Г. Риторичні прийоми підготовки відповіді на запитання опонентів // Рідна школа. Київ : Преса України. 2005. № 4. С. 53–54.
2. Бондарчук Л. Мистецтво публічного виступу // Українська мова та література. 2004. № 35. С. 28–29.
3. Здобувачу наукового ступеня: Метод. рекомендації. Київ : МАУП, 2002.
4. Зінченко В. Як не провалити публічний виступ // Відкритий урок : Розробки. Технології. Досвід. 2009. № 5. С. 84–85.

5. Климентовська Л. Риторика. Виступ // Українська мова та література. 2004. № 20. С. 3–11.
6. Ковальчук В. В., Моїсєєв Л. М. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Одеса : ПНЦ АПН України ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. 2001. 218 с.
7. Коноваленко С. Особливості публічного виступу // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість. 2005. Т. 5. С. 47–49.
8. Косянчук С. Самооцінка як регуляторна функція у сфері риторичної діяльності // Українська мова і література в школі. 2009. № 4. С. 34–39.
9. Крутій К. Основи успішного публічного виступу // Директор школи. Шкільний світ. – Київ : Шкільний світ. 2010. № 19. С. 30–31.
10. Кузь В. Г. Організація педагогічного дослідження. Київ : Знання України, 2006. 48 с.
11. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови: Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 360 с.
12. Науменко В. Мистецтво побудови виступу як складова культури мислення молодшого школяра // Початкова школа. 2007. № 7. С. 34–35.
13. Равлюк С. Основні ознаки та мовно-структурна організація публічного виступу // Українська мова та література в школі. 2002. № 6. С. 11–14.
14. Романенко Ю. Підготовка виступу на зборах та семінарських заняттях // Дивослово. 2007. № 4. С. 6–8.
15. Семенов О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 216 с.
16. Фаренік С. А. Логіка і методологія наукового дослідження : Наук.-метод. посіб. Київ : Вид-во УАДУ, 2000. 340 с.
17. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. Київ : Знання-Прес, 2003. 295 с.

Захист дисертаційного дослідження зазвичай має характер наукової суперечки, в якій беруть участь всі члени спеціалізованої вченої ради.

*Суперечка – зіткнення різних поглядів чи позицій щодо певної проблеми, в процесі якого кожен учасник наводить аргументи на підтримку своїх переконань і критикує несумісні з ними твердження протилежної сторони.*¹⁰⁷

Наукова суперечка – це словесне змагання між двома або кількома особами щодо наукового питання, стосовно якого кожна сторона доводить істинність своєї думки.

В класичній суперечці беруть участь проponent і опонент, арбітр і слухачі, які мають чітко окреслені функції.

В процесі захисту дисертації – це дисертант, опоненти, арбітри та члени ради.

*Опонент – (від лат. *opponeo* – той, що протиставляє, заперечує) – 1) особа, яка заперечує чи спростовує думки доповідача, оцінює працю дисертанта під час захисту дисертації на здобуття наукового ступеня. 2) Супротивник у науковій дискусії.*¹⁰⁸

I етап процедури захисту. Засідання починає голова спеціалізованої вченої ради, який інформує присутніх про правомочність зібрання і відкриває його (за умов наявності кворуму – дві третини складу).

Він оголошує порядок денний, озвучує назву дисертації, прізвище, ім'я та по батькові автора, прізвища офіційних опонентів і назву провідної установи.

Далі головуючий передає слово вченому секретареві, який доповідає про відповідність документів, що подав дисертант, установленим вимогам, знайомить присутніх з його біографією, повідомляє про впровадження результатів дисертаційного дослідження.

¹⁰⁷ Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови : Навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 360 с.

¹⁰⁸ Гончаренко С. Український енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене. Рівне : Волинські обереги, 2011. С. 329.

II етап процедури захисту. Далі слово надається *здобувачеві* наукового звання для ознайомлення присутніх з основними положеннями дисертаційного дослідження.

Промова під час захисту дисертації повинна засвідчити ерудицію автора, уміння дохідливо і переконливо донести до членів спеціалізованої вченої ради результати свого наукового дослідження, суть проблеми, зміст роботи.

При цьому дисертант повинен враховувати, що члени спеціалізованої вченої ради вже ознайомилися з авторефератом, тому варто зосередитися на викладі головної концепції дисертації, науковій новизні роботи, теоретичних і практичних положеннях, результатах експерименту. Конкретний, чіткий виклад свідчить про належний науково-методичний рівень дослідження, допомагає об'єктивно оцінити доробок автора, його особистий внесок у науку.

На присутніх справляє враження не тільки зміст доповіді, але й риторична майстерність дисертанта. Доповідь починається зі звертання: *«Шановний пане голову! Шановні члени спеціалізованої вченої ради! Панове присутні!»*, або: *«Високочтимий голову! Високочтимі члени спеціалізованої вченої ради! Шановні присутні!»*...

Доповідач викладає суть досліджуваної ним наукової проблеми, називає завдання, які необхідно було вирішити, стан дослідження проблеми, обґрунтовує її актуальність, вказує на її зв'язок з іншими роботами, окреслює мету.

Важливо висвітлити, що саме було досліджено автором, які методи при цьому застосовано, як обґрунтовано достовірність результатів експерименту, в чому полягає новизна дослідження, яке його практичне значення.

Серед основних порад, які допоможуть здобувачам виголосити свою доповідь, вчені називають такі:

- ✓ усі цифри в тексті записуйте тільки словами, щоб не довелося підраховувати кількість нулів;
- ✓ підкреслюйте ключові слова, що виділяються наголосом;

- ✓ залишайте великі поля при друкуванні, щоб можна було доповнити текст своїми зауваженнями;
- ✓ краще повторіть іменник, уникаючи надлишку займенників;
- ✓ використовуйте прості слова і прості розповідні речення;
- ✓ не переобтяжуйте текст складнопідрядними реченнями.¹⁰⁹

За композицією доповідь поділяється на три частини. Перша повторює вступ дисертації. Тут визначаються актуальність дослідження, тема, мета, об'єкт, предмет, гіпотеза, теоретична основа, методи дослідження наукової проблеми, експериментальна база, наукова новизна, практична значущість, апробація результатів, публікації, структура та обсяг.

Друга частина вимагає характеристики кожного розділу в логічній послідовності.

Окремо слід сказати про мову здобувача. Вона повинна бути чіткою, зрозумілою, виразною, впевненою, грамотною, з дотриманням правил орфоепії.

Врівноважена манера промови працює на користь здобувача, викликає симпатію слухачів. Знижує ефект від промови порушення техніки мовлення (дихання, голос, дикція, орфоепія).

Дехто рекомендує розписувати партитуру тексту промови, де позначаються логічні наголоси, паузи, наголоси, підвищення чи пониження голосу, прискорення чи уповільнення темпу. Досвід підготовки здобувачів засвідчує ефективність цієї методики.

В заключній частині доповіді здобувач зачитує основні результати та висновки, етапи їх реалізації, перспективи подальшого використання.

Важливо також звернути увагу на одяг, оскільки тут недопустимими є неохайність, екстравагантність, гламурність. Вдало підібраний одяг сприяє прихильному ставленню членів спеціалізованої вченої ради до здобувача.

¹⁰⁹ Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : Підручник. Київ : Знання-Прес, 2003. С. 254.

Дуже доречним було б напередодні прослідкувати перед дзеркалом за мімікою, жестами, манерою говорити, щоб попередити недоречні під час захисту моменти.

Є ціла низка порад спеціалістів щодо того, як досягти успіху під час виступу:

1. *Виробляйте правильне ставлення до своїх страхів. Упевнено знайте: аудиторія лише в окремих випадках може бути налаштована вороже до вас; вам не обов'язково бути красномовним досконалим оратором, щоб досягти успіху; ви не так часто буваєте таким знервованим, як сьогодні, тому невелика кількість адреналіну принесе вам лише користь. Пам'ятайте, що навіть досвідчені і знані оратори відчувають хвилювання перед тим, як піднятися на трибуну.*

2. *Уявіть собі власний успіх. За два тижні до свого виступу щоночі перед сном подумки малюйте його картину: аудиторію, що вибухає оплесками після кожного вашого слова, впевнену посмішку на своєму обличчі, себе в момент проголошення промови тощо.*

3. *Тренуйтеся, тренуйтеся, тренуйтеся! Потренуйтеся 3–4 рази до свого виступу, робіть це доти, доки не будете задоволені своєю промовою. Категорично не рекомендується тренуватися в день захисту.*

4. *Заздалегідь познайомтеся з кімнатою, в якій вам доведеться виголошувати промову. Це найкраще місце для того, щоб потренуватися у виголошенні промови.*

5. *Розслабтеся і уникайте будь-якого збудження. Якомога краще відпочиньте напередодні захисту; відмовтесь від кави.*

6. *Відчувайте себе особливо впевнено під час виголошення вступу та висновків.*

7. *Одягніться так, щоб ваш одяг сприяв успіху: це має бути те, що особливо вам личить і цілком відповідає ситуації.*

8. *Встановіть контакт очей з декількома доброзичливими обличчями. Захистіть себе теплими поглядами людей, яких ви знаєте, або тих, хто невербально висловлює вам свою підтримку.*

9. *Говоріть голосно, щоб відігнати тривогу. Це допоможе вам врятуватися від зайвого хвилювання.*

10. *Намагайтеся уникнути помилок. Не лякайтеся, якщо ви їх уже допустили, переважна більшість присутніх, мабуть, не помітила їх. А невпевнене «пробачте» на свої помилки лише послабить ваші позиції перед спеціалізованою вченою радою.¹¹⁰*

Існує також декілька порад, спрямованих на покращення вашого голосу:

1. *Запишіть свій голос на магнітофон чи диктофон. Проекспериментуйте з різними тонами, висотами, наголосами, швидкістю, силою та дикцією. Сила звуку є особливо важливим компонентом, з яким варто попрацювати; порухуйте від одного до п'яти, при цьому підвищуйте і понижуєте гучність голосу доти, доки не набудете здатності до варіацій.*

2. *Намагайтеся говорити зі швидкістю 120 слів за хвилину. Це середня швидкість мовлення. Попросіть друзів проконтролювати вас.*

3. *Вимовляйте чітко слова. Вивчіть скоромовки. Сконцентруйте увагу на тому, щоб чітко вимовляти кожен кінцевий приголосний.*

4. *Підкреслюйте голосом ключові слова та ідеї. Позначте це у партитурі спеціальними позначками. «Забивайте» ті ідеї, які, на вашу думку, повинна добре запам'ятати аудиторія.*

5. *Використовуйте голос з метою створення контрасту: високий і низький, гучний і тихий, піднесений і пониклий.*

6. *Практикуйте говоріння з глибини діафрагми. Не говоріть у ніс. Намагайтеся створити вібрацію голосових зв'язок.*

7. *Попросіть своїх друзів-аспірантів позначити вокальні моменти вашого мовлення, що викликають роздратування.*

8. *Прослухайте аудіозапис власної промови. Ви будете здивовані тим, що почувете у власному голосі; буде добре, якщо це*

¹¹⁰ Настольная книга преподавателя. Минск : «Совр. слово», 2005. С. 518.

примусить вас замислитися над проблемою удосконалення власної ораторської майстерності.

9. Піклуйтеся про свій голос. Хворий чи стомлений потребує відпочинку і догляду, тому випийте дуже теплої води маленькими ковточками або пожуйте родзинки.¹¹¹

У процесі написання самого тексту виступу перед членами спеціалізованої вченої ради здобувач повинен пам'ятати про скромність в оцінці своїх наукових досягнень. До того ж коректним вважається використання займенника *ми* в процесі промови, оскільки дисертація виконувалася не тільки вами особисто, але й керівником, який спонукав вас до пошуку, пропонував ідеї, способи й шляхи їх втілення в життя, методи дослідження і т. ін..

III етап процедури захисту. Важливою частиною захисту є ***відповіді на запитання членів спеціалізованої вченої ради.*** Ці запитання можуть стосуватися всіх аспектів дисертаційного дослідження, їх можуть задавати всі присутні на захисті, у тому числі й гості.

Рекомендується відповідати на запитання по суті справи. Насамперед необхідно уважно вислухати запитання, записати його, подякувати (сказати: «Дякую за запитання!»). Краще не вислуховувати всі запитання, а відповідати на кожне відразу.

IV етап процедури захисту. Відгуки на дисертацію.

Голова ради надає слово науковому керівнику, який у своєму виступі розповідає про ставлення дисертанта до роботи над дисертаційним дослідженням, вказує на якості його як молодого науковця, підкреслює такі риси, як чесність, наполегливість, принциповість, працьовитість. Зазвичай науковий керівник обов'язково характеризує громадянські якості здобувача наукового ступеня. Учений секретар знайомить присутніх із висновком організації, де виконувалася дисертація, відгуком провідної установи та з відгуками на автореферат.

¹¹¹ Настольная книга преподавателя. Минск : «Совр. слово», 2005. С. 518.

За О. Семеног, «у *виступі-відгуку* представлена авторська позиція стосовно проблеми, що розглядається учасниками дискусії. Він може мати такі синтаксичні формули: *цікаво було почути...; без сумніву, доповідач переконливо виклав суть проблеми; хочу зауважити, що...; практика показує, що... тощо*».¹¹²

Дисертант поступово відповідає на всі зауваження, висловлені у відгуках на автореферат.

Далі надається слово *офіційним опонентам*.

По тому головуючий надає слово здобувачеві для відповіді. Дисертант дякує опонентам за високу оцінку його роботи і відповідає на кожне висловлене ними зауваження. Відповіді здобувача мають бути чіткими, стислими, грамотними, зрозумілими. Дисертант спочатку відповідає на запитання першого опонента, потім – другого. Головуючий після відповіді дисертанта на зауваження перепитує, чи задоволений опонент відповіддю.

Запитання-зауваження опонентів і відповіді на них здобувача – це свого роду *науковий діалог* – «тип наукового мовлення, що складається з обміну репліками-висловлюваннями між кількома вченими-учасниками розмови (бесіди, дискусії, суперечки) і наслідком якого є нові наукові знання».¹¹³ В процесі наукового діалогу послуговуються словесними формулами на зразок: *згоден з вами, що...; цілком підтримую вашу думку щодо...; дозвольте вам заперечити; дозвольте з вами не погодитися; як ви вважаєте, ...; як на вашу думку, ...; чи поділяєте ви нашу думку стосовно...; чи згодні ви з тим, що...; уточніть, будь ласка, ... і т. ін..*

Після відповіді здобувача на запитання і зауваження розпочинається *V етап процедури захисту – дискусія. Наукова дискусія – публічне обговорення наукової проблеми з метою з'ясування істини.*

Наукова дискусія вимагає від учасників уміння аргументовано викладати свої думки, вислуховувати і розуміти думку

¹¹² Семеног О. М. Культура наукової української мови : Навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2010. С. 133.

¹¹³ Семеног О. М. Культура наукової української мови: Навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2010. С. 127.

співрозмовника, відповідно неї корегувати власну позицію, знаходити нові аргументи для переконання, врешті – доходити до суті. В науковій сфері етика ведення суперечки суворо регламентована і процесуально закріплена (захист дисертаційного дослідження, бакалаврських, дипломних та магістерських робіт; захист різноманітних практик та проектів).

Етика наукової дискусії висуває такі вимоги до її учасників:

- необхідно запам'ятати ім'я та по батькові опонента, уважно його вислухати;

- початок розмови повинен бути приємним, спокійним, урівноваженим;

- необхідно завжди бути готовим відступити, попросити пробачення;

- використовуйте прийом умовного схвалення, який передбачає ніби прийняття позиції опонента, однак заперечення йому в найсуттєвішому;

- наголошуйте постійно на основних положеннях вашого дослідження, аби вашу позицію чітко запам'ятали;

- ваші аргументи повинні бути чіткими, короткими, точними;

- не дозволяється підмінювати аргументи емоціями чи з'ясуванням особистісних стосунків;

- не годиться ставити під сумнів компетентність, щирість суперника;

- рекомендується в разі невдачі поводитися чемно, використовувати словесні формули на зразок: *Ви людина компетентна, тому я прислухаюся до Вашої думки; я переконався, що Ви маєте рацію; я схильний до Вашої думки; вважайте, що Ви мене переконали...*

Варто пам'ятати, що виступ опонента під час дискусії – це роздум проблемного спрямування, в якому яскраво виражено намагання знайти вирішення наукової проблеми. У ХХІ столітті кількість інформації зростає в геометричній прогресії і однозначного вирішення тієї чи іншої проблеми не передбачається.

Інформація з кожної галузі знань є об'ємною і потужною, отже годі сподіватися на однозначне вирішення проблеми. Така розгалуженість і розмаїття думок породжує наукову дискусію.

Виступ під час наукової дискусії повинен бути цікавим, стислим, чітким, логічним, свідчити про те, що його автор прекрасно володіє проблемою, уміє використовувати теоретичні знання на практиці.

Виступ у контексті наукової дискусії повинен мати чітку композицію: *вступ, основну частину, висновки*. У вступі промовець акцентує увагу на тому, про що говоритиме, вмотивовує, чому саме це питання він порушує; в основній частині – висвітлює власне бачення проблеми, що розглядається, наводить вагомні аргументи на захист суб'єктивної точки зору (тези); у висновках висуває свої пропозиції.

Важливе значення у веденні наукової дискусії має логічність висловлення думки, аргументація та культура мовлення.

В процесі наукової дискусії її учасники (доктори наук зі спеціальності) ведуть мову про кваліфікаційний рівень здобувача, оцінюють його уміння проводити теоретичну та експериментальну роботу, підкреслюють сильні та слабкі сторони дослідження, висловлюють побажання щодо використання розробок автора у практиці та теорії. Важливо, що роботі можуть давати як позитивну, так і негативну оцінку. Іноді зауваження можуть бути гострими, іноді навіть різкими, однак здобувач повинен бути коректним, чемним, продемонструвати свою здатність бути стриманим за будь-яких обставин.

VI етап захисту дисертаційного дослідження – заключний (заключне слово здобувача, робота лічильної комісії, висновок спеціалізованої вченої ради).

В заключному слові здобувач пропонує свої висновки стосовно обговорення його дослідження, дає (у разі необхідності) відповіді на запитання (якщо такі виникли в процесі дискусії), обов'язково висловлює подяку голові ради, її членам, науковому

керівнику, всім, хто допомагав у написанні та під час захисту наукової роботи.

Голова ради пропонує обрати лічильну комісію для таємного голосування. Далі відкритим голосуванням більшістю голосів затверджується протокол лічильної комісії.

Голова спеціалізованої вченої ради читає текст висновку (він ухвалюється більшістю голосів присутніх), повідомляє про те, що здобувачеві присуджено ступінь кандидата наук і закриває засідання.

Запитання. Завдання.

1. *Який характер має захист дисертаційного дослідження?*
2. *Назвіть учасників класичної суперечки.*
3. *Поясніть, кого називають опонентом, пропонентом.*
4. *Перерахуйте вимоги до промови дисертанта.*
5. *Поясніть, як можна досягти успіху під час виступу в процесі процедури захисту дисертаційного дослідження.*
6. *Назвіть відомі Вам поради щодо покращення голосу.*
7. *Як рекомендується відповідати на запитання членів спеціалізованої вченої ради?*
8. *Як варто відповідати дисертанту на запитання опонентів?*
9. *Поясніть, що таке науковий діалог.*
10. *Розкрийте суть етики наукової дискусії.*

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

До практичного заняття № 1

**Проаналізуйте чесноти оратора, які обстоював Ф. Прокопович, дайте їм оцінку в сучасному контексті.*

...Не надобно проповіднику шататися вельми, будто в судне гребет. Не надобно руками всплескивать, в боки упираться, подскакивать, смеяться да не надобно и ридать; но хотя би и возмутился дух, надобно елико мощно унимать слизи.

...проповідник должен показать на себе, что ему слушать то стыдно, и всячески отводит от похвал и заводит иную беседу.

** Висловіть свою думку щодо слів Ф. Прокоповича: «Риторика – цариця душ, княгиня мистецтв».*

** З'ясуйте, про які обов'язкові вимоги до ораторського мистецтва йдеться у праці Іоанікія Галятовського «Наука, альбо спосіб зложення казання», визначте ознаки академічного красномовства.*

** Прочитайте працю Ф. Прокоповича, поясніть його розуміння творчого акту словесної дії.*

Про похвали красномовству і, передусім, про його переваги

Кожне мистецтво, що посідає гідне місце в громадянському житті, треба оцінювати, беручи до уваги такі два чинники: поперше, чи воно почесне, а далі – чи корисне. Якщо немає одного з цих чинників, то таке мистецтво можна визнати, якщо немає жодного – не можна.

Справді, його достойність можна вибачати в тому, що воно приносить людині дивну приємність, тому що трактує про найвеличніші справи, і воно надзвичайно могутнє й має велику силу, адже всі сприймають його оплесками, і його завжди будуть наділяти найвищими почестями.

Бо що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж те, що саме тільки красномовство, немов би забуваючи про себе, притягує й захоплює людські душі.

Усі інші справи, що навіть найбільше радують почуття людей, дуже скоро приносять перенасиченість і перестають подобатись: чарівні краєвиди, повз які, розглядаючись у задумі, ми проходимо; найвишуканіші страви викликають у нас відразу, коли ми переситилися або страждаємо морською хворобою; звук музичного інструмента, хоч би який був найприємніший, коли триває довго, надокучає нас швидше, ніж перестаємо його слухати. Одна лише промова, прикрашена словами й думками, завжди з приємністю сприймається слухачами. І якою б довгою не була, здається, не може наситити нас.

Мужа, обдарованого хистом красномовства (якщо лише немає заздрості), усі мимоволі приймають, захоплюються ним, люблять, добровільно зав'язують із ним дружбу, часто до нього звертаються, залюбки біля нього сідають, спостерігають за його обличчям і стежать за його мовою. Коли він починає щось говорити, зникає гамір і шум, мимоволі затихають розмови. Усі в напруженні повертають обличчя на його слова. Переважно буває так, що слухачів вражають чари промови, й вони, під впливом палкого захоплення, починають аплодувати, пристрасно вигукують.

Отож, якби промовцю довелося давати винагороду за ораторське мистецтво, то можна було б належно оцінити його. Адже ж він турбується й проводить найважливіші справи на форумі, в судах, у курії, в сенаті, в царському палаці, у священних храмах і найсвятіших церквах. Він розкриває й переслідує злочин, дискутує про чесноти й достоїнства, відкриває таємниці природи, нарікає на нестійкість долі, розповідає про виникнення й загибель царств і про суєтну непостійність речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашує мужів, що жили у славі, тлумачить священні справи трисвятого й найбільшого Бога, виголошує похвали, подає накази й закони. Словом, все, що лише є у природі речей, може бути предметом промов оратора... Він

охоплює своїм словом усі важливі справи. Що ж можна казати, щоб гідно оцінити його могутність? Нічого б не важила ані зброя, ані велике військо, якби за допомогою красномовства не вдалося прогнати страх, додати надії та великої відваги, а заохочуванням запалити воїнів. Навпаки, якщо хтось бачить, що на нього наступають, він вибиває їм зброю з рук і відважних робить боягузами, хоробрих – безсилимими, божевільних – лагідними та спокійними.

Отже, якою повинна бути сила, котрій міг би підкоритися дух? Напевне, такою силою є красномовство, бо яким чином раніше згадані оратори стільки зробили, як не цією неймовірною силою і мужністю? Вона легко проникає в душу й виманює її, звідки хоче, захоплює й жене, куди хоче, робить, якою хоче, викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, дотикає любов'ю, спонукає до сліз, звеселяє, наповнює зворушенням і страхом, але ті самі емоції, коли захоче, залюбки виконує й викорінює. Справді, гравець не володіє так досконало мечем, як оратор душею людини. Ніхто інший на великих зборах не має такої влади над безліччю учасників, на яких він може впливати. Оратор водночас ранить і знищує всіх тією самою зброєю й тим самим ударом. І справді дивно: стоїть велика юрба, серед якої товпляться вчені й неписьменні, полководці й найхоробріші герої, проте їх хвилюють слова однієї людини. І вони бліднуть, червоніють, відчують у собі дивну зміну, і навіть царі стають рабами промовця – так ідуть у душі за його промовою і дозволяють вести себе, куди б він не захотів. Що ж є сильніше, ніж мистецтво?..

** Прочитайте фрагмент проповіді першого київського митрополита Іларіона, виголошеної за присутності Ярослава Мудрого. Поясніть, що складає особливості риторичної спадщини Іларіона.*

...Всі краї, і города, і народи почитають і славлять кожний свого вчителя, того, що навчив їх православної віри. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами того, хто велике і дивне

діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній, бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати й чути на всі чотири кінці землі.

** Прочитайте «Повчання дітям» Володимира Мономаха, визначте у тексті риси давньоруського красномовства.*

«Повчання дітям» Володимира Мономаха

Перш за все не забувайте убогих, а якщо можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не давайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі. Коли ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклонившись, не порушуйте клятви, бо згубите душу свою.

Ніколи не майте гордощів у своєму серці і розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми. Старих шануйте, як батьків, а молодих, яко братів...

При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду й бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору.

У домі своєму не ледарюйте, а за всім приглядайте самі, не покладайтесь на отрока, щоб не посміялися люди ні над домом вашим, ні над вашим обідом. На війну вирушивши, не лінуйтеся, не сподівайтесь на воєвод; ні їжі, ні питтю не віддавайтеся без міри, ні солодкому сну. Сторожу самі не наряджайте і вночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів та

вставайте рано. Зброю не скидайте з себе поспіхом, не оглянувшись добре, адже буває, що через лінь людина зненацька гине.

Брехні остерігайтесь, і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло. Куди б ви не вертали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинились, напійте і нагодуйте нужденного.

Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий, чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу. Бо всі ми смертні. Не промініть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте...

А тепер повідаю вам, діти, як трудитися в походах і на ловах із тринадцяти років. Спершу я на Волгу пішов, лісами, крізь землю в'ятичів послав мене батько туди, до Ростова-Суздальського. І знову, вдруге, ходив я до Смоленська, а від Смоленська ходив до Володимира на Волині. Тією ж зимою послали мене брати в Берестя на пожарище, що поляки попалили, а там я правив містом у тихомиріння...

Потім послав мене Святослав у Польщу, ходив я до чеського лісу, і ходив у Смоленськ, а із Смоленська повернувшись пройшов крізь половецькі війська з боєм до Переяслава і застав там батька, який повернувся з походу. А потім того ж літа ходили ми з батьком до Чернігова битися з Борисом і Олегом і перемогли їх. Знову ганялися за половцями, і гнали їх за Хорол, і обоз їхній великий взяли. А на весну посадив мене батько в Переяславі вище всіх братів. І билися ми з половцями, і ходили до Дніпра за річку Супій. І на шляху зустріли нас раптово половецькі князі, з вісьмома тисячами воїнів, і ми хотіли з ними битися, та наша зброя була відправлена вперед на возах, і ми вступили в місто Прилуки. А наступного дня пішли ми до білої Вежі: перебили дев'ятсот половців і двох князів їхніх узяли, Осеня і Сакзя, і тільки два воїни

їхні втекли. І знову, після смерті батька, на Стугні билися ми з половцями до вечора, билися біля Халепа, села над Дніпром, а потім мир укладали з їхніми князями...

Не осудіть, діти, або хто інший, хто прочитає моє слово: не хвалю я ні себе, ні своєї сміливості, а хвалю я силу Творця і прославляю милість його за те, що він мене, грішного і слабого, скільки років охороняв від небезпеки і не лінивим мене створив, а на всякі людські діла достойним. Прочитавши цю грамотицю, постарайтеся робити добрі діла на землі; смерті, діти, не бійтеся ні на війні, ні од звіра, труд виконуйте мужський, як вам те подобає...

** Прочитайте уривок з тексту першої слов'янської книги «Риторика», автор якої невідомий; прокоментуйте п'ять складових риторики.*

Про винайдення справ

(фрагменти)

Рисис по-грецькому означає мовлення або висловлювання, грецькі ж мудреці називають риторикою течію слів. Латинські мудреці також називають цю науку риторикою, а від неї почав іменуватися ритор, тобто вчитель благословія. Ця наука була чудовим способом прикрашена мистецьки у промовах грецьким ритором Демосфеном і главою латинського красномовства («начальником латинського хитрословія») Марком Тулієм Цицероном, і тому цією наукою ніхто з філософів не нехтував, через те, що від неї виникав незліченний розум.

Ритор досить мистецький у науці мовлення... (вміє говорити) доречні й похвальні промови в справах і на міських судах за звичаєм і законом тієї держави, де народився... (добирає) необхідні слова до усякої справи...безславної чи слави достойної, багатой чи бідної, праведної чи нечестивої...великі справи стислими словами... (щоб були присутні) світлість й сяяння словесне...

Пам'ять створюється вивченням і читанням божественного писання, а також літописів – для зміцнення розуму мовця й слухача.

Гласомірна промова (мовлення) буває поширеною чи стислою: в одних випадках вона подібна до того, як приховуване світлом на середину винесли й виявили, у других же – за ревністю ораторів мовлення розгортається, наче світлоповітряне полум'я від іскри; інша промова (мовлення) пливе, наче корабель морем; або – виливається, наче якесь джерело чи солодкопливна ріка; або, наче мед, усолоджує і світло розумно просвіщає; і то розширюється, то скорочується, і багато мисленого розуміється.

Скільки є родів справ?

Чотири: навчальний, судовий, дорадчий, показовий.

Навчальний рід описує способи і прийоми навчання, чого також діалектика вчить... Навчальний рід промов є метод (спосіб) навчання чи тлумачення простих питань і цілих фраз, чого навчає діалектика.

Рід судовий описує суперечки чи спірні промови двох суперників на суді.

Рід дорадчий («рассуждающий») вчить дбати й радити комусь у справах, а також відмовляти від протилежного, щоб чогось недоброго й недоречного не вийшло.

Рід показовий («показующий») має похвальні справи чи хулу.

Що є збудження? Збудження є показ обставин справи, які збуджують милосердя чи гнів або якесь інше почуття. Збудження виникає від різних бажаних місць: від честі, користі, безчестя, шкоди або благі й корисні люди домагаються милості, безчесних же і огидних за природою, несправедливих і шкідливих люди ненавидять і гребують. Милосердя ж збуджують злидні, бідність, доля, важка не по літах і не відповідна походженню, звернення до добродійностей.

** Поясніть, чому «золоте слово Святослава» («Слово о полку Игоревім») є визначним взірцем високої риторичної культури того часу.*

** Прочитайте текст, випишіть і вивчіть висловлювання Ф. Прокоповича про користь красномовства.*

Багато благ, як громадських, так і приватних, а також божественних, і вигод людського життя приносить красномовство. Загальні користі такі: по-перше, завдяки красномовству найперше люди відокремились від тваринного й дикого життя, а об'єднавшись у спільній громаді, заснували міста та встановили тверді закони.

У час миру велика користь красномовства полягає в захисті справедливості, каже Аристотель в першій книзі «Риторики», бо захист справедливості – це неабияка справа для справжніх чи малих талантів, і їх незначні таланти цілком не можна зворушити голими аргументами, а треба відстоювати високохудожньою й багатою промовою.

Отже, силами красномовства допомагаємо друзям, відбиваємо зазіхання ворогів, захищаємо невинних, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, запобігаємо зворушенням ледачих, відвертаємо шкоду й небезпеку. Далі в такий спосіб зав'язуємо і зберігаємо дружбу, втішаємо пригноблених у нещасті. Даємо розраду з дуже важких обставинах, викорчовуємо ненависть, еднаємо прихильність, втихомирюємо сварки й незлагоду.

Тут доречною є цінна вказівка Корнелія Тацита або, коли бажаєте, Фабія Квінтіліана у діалозі «Про славних ораторів»: «Отже, сила і користь красномовства забезпечують притулок і опіку іншим, коли вони добре живуть. Коли ж вибухне небезпека над твоєю власною головою, тоді, їй-богу, панцир і меч не є певнішою обороною в бою, ніж красномовство для звинуваченого і для того, кому загрожує небезпека; це оборонна, а водночас наступальна зброя, якою можеш однаково і відбивати удари, і наступати; чи то в трибуналі, чи в сенаті, чи перед імператором».

Залишається ще викласти декількома словами те, що я обіцяв на початку цього розділу, а саме те, яка користь із красномовства може бути для нашої батьківщини, передусім у наш час. Висловити про це свою думку примусило мене помилкове уявлення

сучасників, які вбачають призначення красномовства лише в тому і втрачають сили для оволодіння ним лише з тією метою, аби уміти люб'язно вітати гостей, на бенкетах складати сердечні побажання друзям або володарям і в святкові дні протягом року щиро їх вітати.

Усе це не виключаю з практики ораторського мистецтва, але заявляю, що це надто неповажні теми для вступу, а разом з тим кажу, що є багато важливішого, що ми мусимо розглянути. І хоч його можна легко зрозуміти зі сказаного вже, проте дечого нам хочеться торкнутися окремо.

1. Скільки є в нас визначних громадян і правителів, які дають нам матеріал для того, щоб виголошувати їм похвали, коли вони добре й розумно правлять державою, коли хоробро ведуть справу на війні, щоб їх хоробрість не канула в забуття і щоб спонукувати до подібних вчинків інших!

2. Потім, оскільки наш вік зайнятий війнами більше, ніж якийсь інший, на нашу думку, матиме значення для військової справи те, що і вожді, і чимало воїнів будуть озброєні красномовством і вмітять відповідною промовою запалити інших до діяльного виконання обов'язку.

3. Коли здається, що воїни, збуджені незаконністю або розбещені неприборканим свавіллям, хочуть підняти бунт і повстання (що в нашому народі з його вільною вдачею часто трапляється), то чи не більше, скажіть, будь ласка, треба бажати того, щоб ця пожежа погасилася якоюсь безкровною перемогою, ніж кровопролиттям? Тому, коли зброєю не можна так легко перешкодити їх заколотіві, то яка ж тут потрібна сила, як не красномовство?

4. При складанні листів хіба вузьке поле розкривається перед нами? Передусім, коли треба нам писати не про родинні, а про вельми важливі державні справи, то немає жодного виду промови, який не доводилося б застосовувати в листах. Треба просити й давати поради, звільняти від заздрості до чужого добра, від наклепу на невинних, звинувачувати нечесних та кривдників, вітати з перемогою, подавати справи громадян до відома

союзників, просити допомоги в іноземних володарів та інші подібні справи.

5. А оскільки в нашої держави такий великий авторитет і велика територія, що треба посилати посольства майже до всіх народів, то я питаю: як можна захищати в цій справі нашу гідність, коли б не було красномовних мужів, яким можна безпечно доручити думку володаря, які в союзників знайшли б допомогу батьківщині, а у ворогів – зберегли авторитет республіки (держави), і так повели доручені їм справи, щоб вони не залишилися невиконаними, або щоб інші не були змушені полагоджувати за них ці справи силою?

6. Нарешті, невже не здається, що наша батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства і лише дещо, що досі вона зробила, передано пам'яті нащадків. Але все, віддане забуттю, затьмарило водночас найбільшу славу. Отже, не було письменства і не було таких, що закріпили б це в історичних пам'ятках, тому з яким великим болем оплакуємо те, що приклади наших пращурів не дійшли до нас, тому нам треба тепер докладати чимало зусиль, щоб події наших часів не залишились невисвітленими і невідомими.

7. З іншого боку церква своїм правом домагається для себе допомоги красномовних мужів, і хоч їй не допомагають люди жодними засобами, вона сильна сама по собі й не може захиститися, проте як часто зазнає втрат, так і часто просить від людей допомоги, і щоб відбити зухвальство єретиків, потребує передусім красномовної мудрості.

8. Треба також проповідувати хвалу Богові трисвятому й найбільшому, і хоч не може йому дорівняти жодна промова, проте, коли не втокмачувати проповіддю цього частіше у притуплені й зіпсовані гріхом людські душі, вони (ці похвали) здаватимуться малими або просто лишатимуться невідомими. Треба також показувати народові чесноти святих людей і, переважно, пресвятої Богоматері, аби їх наслідувати чи захоплюватися ними.

9. Не може бракувати тут місця і для писаного красномовства; переважно треба описувати життя святих людей, а передусім тих, кого породила Русь, щоб, нарешті, знали навіть неписьменні, а також ті, що захоплюються лише власними переказами, тобто наші вороги, що наша батьківщина й наша релігія вельми багаті на чесноти. І щоб, нарешті, відучилися закидати нам, що ми позбавлені релігійних почуттів. Слід піднімати також іншу історію церковних подій: що наша церква зробила протягом минулих років, а що за нашої пам'яті, або яких зазнала переслідувань, – це треба передати нащадкам.

10. Справді, це великий обов'язок, що накладається на єпископів та на інших священиків, щоб довірений їм народ навчали таємниць віри, щоб викривали злочинців і наvertsали їх на шлях розважності.

Як же вони виконують такий важливий обов'язок, коли самі будуть без'язикі й позбавлені дару слова? Не можна розказати, на яку небезпеку наражають своє спасіння, якої втрати завдають іншим ті, що не навчені цього мистецтва, домагаються священицького сану, тобто, це становище вони вважають не чим іншим, як торгівлею, призначеною для тілесної наживи й найганебнішого прибутку. Яка сліпота, о безсмертний Боже! Яка темрява затемнила душі цих людей! Українські юнаки! Батьківщина, а водночас і церква, щоб виправдати ваше довір'я, наполегливість, зусилля і працю для досягнення цих та безлічі інших благ, просить вас: подолайте відразу, переможіть труднощі, не шкодуйте жодної хвилини часу присвятити цій дуже приємній праці, бо це мистецтво таке почесне, таке корисне, що якби воно ховалося за океаном, на самому краю світу, то його треба було б шукати – так воно своєю цінністю перевершує всякі труднощі й працю.

** Визначте суть, предмет, мету та функції риторики за уривком із праці Ф. Прокоповича.*

1. Слово риторика походить від грецького *retorike*, що означає «говорити». Звідси слово ритор означає те саме, що оратор, хоч деякі гадають, що ритор різниться від оратора; ритором називають учителя красномовства, а оратором – самого красномовця.

2. Риторичу різні автори називають по-різному. Аристотель у I книзі «Античні риторичи» (розділ 2) каже, що «риторика – це здатність бачити або видумувати те, що в кожній речі або питанні правдоподібно». Цього визначення не визнає Квінтіліан (у II книзі «Навчання оратора», розділ 16), бо воно не охоплює нічого, крім вибору матеріалу. Але коли це визначення розглянути ґрунтовно, слова «видумувати правдоподібно» віднести до того, чого вимагає обов'язок ритора, то воно буде добре, як це влучно розглядає Юній Мельхіор в «Ораторському мистецтві» (розділ 3), бо це не лише предмет, але й слова, і розміщення предметів і слів повинен вибирати оратор, як це вчить Цицерон у творі «Частини промови», бо це все робить речі правдоподібними. Платон у «Георгієві» так визначає риторичу: «Риторика займається промовою, і її завданням є виголошувати переконливі промови на зборах громадян». А Цицерон дає коротше визначення: це наука промовляння; але найкращим з усіх є визначення Квінтіліана: «Риторика – це вміння добре говорити...».

3. Отже, предметом риторичи, як слушно вчив Георгій Леонтійський, є всі речі, бо мова може йти про всі речі, і через те також можна щось добре сказати; тож немає нічого такого, до чого не можна було б застосувати риторичне мистецтво. Але ближче до справи! Предметом риторичи є не самі речі, бо вони також можуть бути предметом інших мистецтв, але будь-яке питання, що обговорюється.

4. Мету пізнавай з предмета! Очевидно, мета промови та сама, що й мета дослідження, бо до чого прямує дослідження, до того самого, неначе до мети, прямує промова. Адже дослідження – це неначе якась сліпа, але цікава винахідливість думки, що лише досліджує, шукає, але не може знайти. Отже, промова веде

дослідження до досліджуваної речі, тобто одне й інше перебуває в тих самих межах. Тому, коли ми досліджуємо щось добре чи погане, хибне чи істинне, справедливе чи несправедливе, те, що його треба бажати чи уникати, то ми прагнемо встановити одне з двох. Звідси ясно, що мета промови, а також і промовця – це за допомогою мови задовольнити того, хто досліджує, а це є те саме, що інші вважають мистецтвом переконувати мовою. В тому, що найбільший оратор не завжди досягає мети, то винен не він сам, і не його мистецтво, але чи упередженість і впертість, чи поганий настрій слухачів, чи якась інша причина.

5. Зрозумівши мету, легко зрозуміємо також завдання оратора, бо завданням митця є зберігати те, що веде до досягнення мети мистецтва. А тому, що метою оратора є переконувати мовою, то його завданням буде також так складати промову, щоб вона могла переконувати.

Щоб досягти цього, оратор повинен вибирати те, що найбільше сприяє справі, він повинен вибране розташувати у відповідному порядку. Повинен сам те оформити добірними словами, найкращими реченнями і формами речень і слів, повинен це все також запам'ятати і, нарешті, виголосити усно, супроводжуючи мову жестами та рухами. Тому завданням оратора є, продумавши всі ці моменти, вибирати, розкладати, мовно оформляти, охоплювати в пам'яті і виголошувати.

** Поясніть вислів М. Гоголя: «Зі словом треба поводитися чесно».*

** Прочитайте промову І. Франка, визначте її риторичні особливості.*

Промова Івана Франка на його ювілейному святі 1898 р.

Першим моїм словом буде щира подяка всім тим, що устроїли оце нинішнє свято. Поперед усього подяка молодезі, що не щадила на це трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з цього місця. Подяка вкінці й моїм

противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватись на одному місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби з розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною **ч е с н и м о р у ж ж я м**.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе. Двадцять п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе на неї не самі тільки гранітові квадрати, але як випаде, то і зробив за ті літа, може, й знайдеться деякий твердий камінь, але, певно, найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кожному часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь, але мені це байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя простому народові. Вихований у твердій школі, відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша – то було власне почуття того обов'язку, а друга – то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, яко нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові

культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну увагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього **ч о л о в і к о м**. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було власне впливом мого бажання – бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавитися тим і розуміти це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас ще довго будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духовного життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Так, отже, не для мене це нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на нього, але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається, або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народу, я старався однаковою любов'ю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарності з нашим найменшим братом. Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але

конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую шановній громаді за нинішній вечір. Здається, не потребує обіцювати, що й надалі я не зійду з тієї дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; це не жодне геройство, а просто елементарна сила веде мене цією дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, – але хто ж, роблячи якесь діло, не помилився? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого, я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай розвивається і росте руський народ!

** Прочитайте промову М. Грушевського, окресліть її риторичні особливості.*

Михайло Грушевський

Промова на похороні січовиків

Dulce et decorum est pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчизну – каже латинський поет, поезії якого були шкільною книжкою тих, яких тепер ховаємо. Солодко і гарно! Це затирили вони – і не пропустили тієї рідкісної нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбування нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в цій святій боротьбі!

Велике щастя згинути так в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи! Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення цієї свободи!

От у цю хвилину, коли провозять їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронту її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, в якій

вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давались даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили ці молоді герої, яких ми нині проводжаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, яких ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, яких ми ховаємо, доступили найвищого щастя – померти за отчизну! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині довіку!

** Прочитайте промову Симона Петлюри, окресліть її риторичні особливості.*

Симон Петлюра

В день свята української державности (22 січня 1926 року)

В день свята української державности встають передо мною постаті лицарів і мучеників великої ідеї.

Тих, що життям своїм заплатили за свою віру в неї.

Тих, що найдорожчим скарбом засвідчили відданість батьківщині.

Тих, що власним чином крові і праці, гарячого патріотизму і виконання обов'язку, уміння – для одних слухатись і для других наказувати, а обом разом коритись вищим наказам нації, через її вождя переказаним, розпочали нову добу в історії України.

Тих, що створили спільним чином свого життя найкращу легенду нації – легенду оружної боротьби її за своє право жити вільною і державно незалежною.

Тих, хто заслужив право на те, щоб стати незабутнім в історії України, хто зв'язав її величне минуле зі світлим майбутнім і переказав нам, живим та прийдешнім поколінням, великий заповіт: національної помсти та довершеного чину.

Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої – так само. Кров'ю чужих і своєю. Ворожою і рідною. Кров

закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо, і раціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відограватиме роль непокоючого, тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе на продовження розпочатого.

З цим чуттям завжди переживаю я свято нашої державності. Воно все зв'язується у мене з дорогими – незабутніми образами тих, хто дав нам право його святкування, подібно до того, як величаві мелодії нашого гімну, що в цей день здаються особливо урочистими, а слова обов'язуючими, – все зливається з передсмертними стогнаннями тих, чий дух тоді тільки повірить у щирість і поважність нашого святкування, коли ми не словами-співами, а ділами докажемо нашу моральну вартість бути достойними свята.

Хай же в цей день ми глибше, як коли, відчуємо велику вагу передсмертних заповітів наших лицарів!

Хай же свято сьогоднішнє навчить нас шанувати пам'ять полеглих і обережно плекати традиції боротьби за українську державність, такі чисті і проречисті, такі ушляхетнюючі, бо і оправдані, і окроплені святою кров'ю найкращих синів нації.

А найголовнішою з тих традицій буде: пам'ять про неминучість відновлення боротьби тими самими знаряддями і під тими самими гаслами, що ними користувалися і ними одушевлялися жертви військових подій 1917 1920 рр..

Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло *Незалежна Держава Українська* перетвориться на дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужитковувати рідну плідючу землю з її нечисленними багатствами не для потреб третього або другого з половиною чи якого іншого інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу.

Отже: не забуваймо про меч; учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття – творчої любови до батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, – в симбіозі яких знайдемо і вірний шлях до звільнення, і програму до будівництва!

Великий чин наших лицарів вчить вірності ідеалам і умінню підпорядковуватись. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби.

Біля гасла: *Українська Народна Республіка – Українська Незалежна Держава* об'єдналися всі справді активні сили нації в її боротьбі за незалежність.

Тільки в моральній атмосфері, утвореній тією боротьбою, могли з'явитися світлі постаті полеглих, тільки на цьому ґрунті могла зродитись жива легенда нашої боротьби, що живе невмирущою в душі нації і ферментує її сили на нові виступи.

Моральним чотирикутником – отим старим табором – поставимося ми в переходові дні нашої історії до всіх негідних наступів на нашу єдність та вірність випробуванням ідеям. Скупчимося один біля одного з готовністю взаємної допомоги і перестороги – і ми витримаємо всі «міри і проби» незалежно від того, чи вони походять з якогось інтернаціоналу чи від його класичного антиподу.

Вірність є основою не лише родинного життя. Вірність ідеям є підставою внутрішньої сили ширших громадських об'єднань, до національного включно. Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі оружної боротьби за українську державність з часів 1917–1920 рр., буде найкращою пошаною до світлої пам'яті їх, до великого чину їхнього життя і нарешті до розуміння глибокого змісту тієї думки, що її вклав законодавець в акт свята Української Державності.

** Прочитайте промову Олександра Довженка, окресліть її риторичні особливості.*

Олександр Довженко
Слово до молоді
Виступ на Другому антифашистському мітингу
представників українського народу в Саратові
у липні 1942р.

Стою на мітингу серед братів, і великий біль та гнів розпалюють мою душу. Стою лицем на захід, до моєї полоненої матері України.

Стою скорботний, у тривозі, а перед моїм духовним зором розстилається вся, неначе в огні Україна.

Чорна хмара заступила мені небо.

Розстилаються перед очима зруйновані міста, мій рідний спалений Чернігів, заводи, села і безліч шибениць і смертних ям. І всюди страшні табори смерті. Страшні табори, де многі-многі тисячі наших людей умирають невільникими на своїй розторганій землі.

Гинуть, голі і босі і виснажені таким горем утрат і такими стражданнями, яких не знала ще історія. Умирають од ран, на шибеницях, під кулями, передаючи живим останні свої прощання, прокляття, останні свої заклики до помсти.

Хочеться мені в цей грізний, надзвичайний час, аби ні одне слово не пропало даром, аби рознесли мої слова таємні радіослухачі з ярів, байраків і партизанських сховищ усім поневоленим, скривдженим, загнаним у рабство.

Всім, над ким повисла загроза смерті, що приповзла до нас з проклятої Німеччини, як гадина-змія.

Я стукаю в кожне вікно, в кожні убогі двері, де ждуть нас наші рідні, де надія бореться з розпачем у скорботних серцях, де шкребуться у двері голод, рабство, і безславне вмирання.

Слухайте, товариші! Слухайте, хто ще живий і жити хоче. Як людина, що хоче боротись і бореться за Радянську Україну. Слухайте, хто презирає рабство, як смерть, слухайте, брати мої!

Хто заблудився, був у лісах, у болотах. В очеретах, чуючи стрільбу з усіх боків.

Хто не вмів переплисти річку, а мости були зірвані.

Хто ранений був, хто був контужений чи вдарений.

Кого було присипано землею чи оглушено.

Хто ніс на плечах товариша по крові і не кинув раненого брата по дорозі.

Кого загнали, мов звіра, в очерети на довгі дні.

Хто мимо старого батька-матері не в силах був пройти.

Хто жінку не міг відірвати від шиї, усю в сльозах і заклинаннях.

Хто плакав потім сам у сінях чи в коморі, проклинаючи свою слабодухість, свою втрату бойового товариства і воїнської честі.

Хто бився головою об дорогу, заплутавшись у страшних німецьких брехнях, що Москва загинула і Радянська влада впала.

Слухайте, хто ходить зараз, оплутаний німецькими брехнями, що, мовляв би то, Радянська влада каратиме вас нещадно за всі нещастя.

Не вірте! Брешуть кляті фашисти.

Не вірте, які б фальшивки вам не показували. Це вони хочуть отруїти вашу душу і тим ослабити силу нашої одностайності. Вони хочуть розкласти нас всілякими засобами і залишити для себе лише потрібну кількість батраків-рабів. Вони ріжуть, ділять Україну, як свою загарбану землю.

Не піддавайтеся! Не вірте їм ні в чому. Не йдіть ні на яку згоду. Пам'ятайте, ви маєте справу з ворогом жорстоким, мов звір, і хитрим, мов змія.

Бережіть дітей, підлітків бережіть! Тримайтеся так, щоб ніколи ворог не заволодів нашою душею.

Ваше життя – Червона Армія.

Всяке погодження з німцями, потурання – це ваша смерть.

Не йдіть до них на роботу. Саботуйте все, що можна.

Не беріть од них землі ніхто і на за що. Одмовляйте брати других. Нагорода землею – це паскудна німецька гра. Це підкуп зрадників. Земля ваша закріплена за вами великою Конституцією.

Наша земля свята. Вона віками поливається кров'ю кращих синів нашого народу в боротьбі за волю. Не приймайте од ворога землі – це найбільший у світі гріх перед Батьківщиною. Вони подавляться нашою землею – ось побачите. Брехнею, як каже прислів'я, можна світ пройти, та не можна назад вернутися. Найдуть вони собі могили на наших землях.

Ваше спасіння – Червона Армія. Тут всі кращі сини України. Тут, в армії, цвіт народу, герої-бійці, що вславили народ на всіх фронтах, що поклялися не покласти зброю, поки хоч одна німецька гадина повзтиме по нашій землі!

Допомагайте Червоній Армії. Прямуйте до неї всіма силами. Помагайте партизанам. Ідьте у партизани. Будьте воїнами до кінця.

Жінко, краса і гордість нашої землі! Що зроблено з тобою? Хто у світ потерпів більше, ніж потерпіла ти? Ніхто.

Ніхто не переніс від німців таких знущань, грабунків, гвалтувань, такого жалю і розпачу.

Нікого в світі довгі віки уже не вивозили так у рабство, як вивозять зараз тебе фашистські кати.

Ніхто не нівечив так твою красу, не топтав так твою гідність і честь, ніхто не гвалтував так твоє тіло і душу, голубко наша, посивіла мученице. Хто виміряє твої сльози? Куди розсіяно, розігнано тебе, хранительнице і продовжувачко нашого роду?

Ми не забудемо тебе ніколи. Ми доб'ємось до тебе через всі доти і всі огні. Ми вернемось до тебе. Хай ти будеш чорна і змучена, хай посивіє твоя коса од горя – ти останешся для нас завжди самою дорогою у світі і самою прекрасною. Ми не простимо ворогові ні одної твоєї сльози ніколи і нізащо.

Дорого обійдуться ворогові твої сльози і твої страждання.

Поклич же, жінко, на допомогу все своє терпіння.

Бережись німця, доню. Не вір ні одному слову, що б він тобі не обіцяв.

Боронь, Боже, виходити заміж за німця.

Стережись німця, рідна моя дівчино. Німець – це смерть твого народу, дівчино.

Ненавидь ворога. Спрямуй усі почуття, що є в твоїй молодій душі, на непримиренну палку ненависть.

Мати, бережи своїх синів від німецької отрути.

Жінко, бережи чоловіка. Направляй його до партизанів.

Ото твої брати. Ото твоя надія. Партизани – наша слава, наша гордість.

Партизани – не тільки сини України, перед якими скинуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи і пісні. Це – невмирущий символ безсмертя нашого доброго, чесного народу.

Що ж покладемо, брати мої і сестри, в підвалину життя у цей нечуваний і грізний час? Які думки, почуття, бажання? Які надії, яке добро?

Гнів! Священний гнів і ненависть до німецьких катів!

Ось наше добро. Оце єдине, що випало нам сьогодні на долю. Вип'єм же нашу гірку козацьку чашу до дна. Щоб не пропала марно ні одна сльоза батьків і сестер наших! Щоб у прийдешніх поколіннях не презирали нас нащадки наші за те, що не були ми достойними борцями своєї доби.

Краще бути удовою героя, чим жінкою раба. Краще бути сиротою лицарів, ніж сином челядників.

Краще умерти стоячи, ніж конати століття у неволі.

Так, отже, боротьба не за життя, а на смерть. Боротьба жорстока і горда до кінця, до перемоги.

Український народе, прийми боротьбу! Пронеси її знамено через усю свою землю чесно і достойно. Як чесним і достойним був і єсть ти в своїх трудах! Щоб ніхто не закинув тобі, ні одна людина, ніхто в світі, що не був ти мужнім і щедрим в саму найтяжчу годину людської історії.

Украшав і возвеличував ти землю, брате мій. Возвелич її своїми подвигами, своєю кров'ю, щоб співали про тебе пісень у прийдешніх віках. Стань золотим пам'ятником на кривавих своїх просторах, стань гордим і безсмертним, як би не гнали тебе на смерть твої одвічні вороги – німці.

Во ім'я свободи ти нічого не пожалів. Все, все віддав – і багатство, і дітей. І батьків! І ти живеш уже як моральний переможець у велетенській боротьбі народів.

З цією перемогою ти входиш уже в історію і лишишся в ній як оборонець народів і брат.

Слава тобі!

Слава народам-братам!

Звернення

учасників «круглого столу» на тему «Українська мова і вища освіта в сучасній Україні», що відбувся 21 квітня 1999 року в м. Києві, до ректорів і проректорів, до всього професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів України

Представники вищих навчальних закладів Києва, Донецька, Харкова та інших міст України, члени вузівських осередків «Просвіти» та Конгресу української інтелігенції, обговоривши 21 квітня ц.р. за «круглим столом» стан функціонування української мови в українській вищій школі, звертаються до всіх ректорів, проректорів, деканів, завідувачів кафедр, до всіх викладачів ВНЗ України з проблемою, яка має доленосне значення для української держави.

Понад сім років тому збулася віковична мрія українського народу. Мільйони кращих синів України протягом століть віддавали життя за незалежність України. Скільки їх було порубано, замордовано, розстріляно, згноєно в тюрмах і таборах! А як старалися російські царі та кремлівські вожді, щоб позбавити українців історичної пам'яті та вирвати з них їхню рідну мову. Зросійщення українців здійснювалося насамперед через освітні заклади.

І ось нарешті будується українська держава. Але створюється враження, що майже всі ВНЗ на сході та півдні України продовжують залишатися інструментом русифікації української молоді, оскільки навчальний та виховний процес тут здійснюється

не нашою державною мовою, а державною мовою Російської Федерації. Вузівські педагоги наочно доводять українській молоді, що українська мова в Україні нібито не має перспективи. Прикро, що це роблять переважно ті, хто носить українські прізвища, хто вчився в українських школах, кого рідні матері навчили української мови і для кого перехід на українську мову викладання не пов'язаний з труднощами.

Ми звертаємося до ректорів ВНЗ. Вища школа є головною, вихідною ланкою українського національного відродження. Воно в Україні не розпочнеться доти, доки спеціалісти з вищою освітою для України готуватимуться не українською мовою. Якщо проблема української державної мови не стане турботою ректорів, якщо вони не візьмуть під свій персональний контроль дотримання Статті 10 Конституції, українська мова в українцях не відродиться і стане мертвою. І не стане українців. І не буде України, а буде ще одна російська держава.

Ми звертаємося до деканів, завідувачів кафедр, професорів, доцентів, викладачів, до керівників ВНЗ усіх рівнів акредитації та всіх форм власності. Ще не втрачена надія, що серце ваше заболить за нашу багатостраждальну мову, за долю української нації. Невже ви не розумієте, що все, що нині коїться в Україні, все, що діється з її економікою, є зрештою наслідком денационалізації українців та відсутності в них національного патріотизму!

Ми хочемо попередити викладачів ВНЗ. Відмовляючись від викладання в українських ВНЗ українською мовою, влаштовуючи «спектаклі» голосування («на каком языке вам читать»), вони грубо порушують закон та права українців на навчання українською мовою. Учасники «круглого столу» вимагають: українським студентам – українське слово! Годі порушувати права українців в Україні!

До практичних занять № 2-3.

Промова

*професора Запорізького національного університету
Віктора Чабаненка, виголошена ним на урочистих зборах до
130-річчя «Просвіти»*

Бути самим собою, господарями в своїй хаті

Всевишній наділив наш народ найкращою і найбагатшою землею в світі. Разом з тим Йому було згідно випробувати потугу нашого духу, міцність нашого коріння – і Він поселив нас при велелюдній дорозі з жорстоко-тиранічної Азії в цивілізовано-демократичну Європу, з холодної напівдикої Півночі в тепло-благодатне Середземномор'я. Він обложив нас войовничо-пожадливими сусідами і, таким чином, прирік нас на тривалий двобій із силами зла, щоб ми в тому двобою пізнали себе, перемогли й належно оцінили велике багатство святої Свободи.

Для утвердження себе серед інших етносів для нас дуже важливим є як самопізнання, так і пізнання буття, істини взагалі. Це завжди розуміли кращі представники українства, наші духовні керманічі. Саме з цього розуміння й зародилася ідея заснування товариства «Просвіта» в 2-й половині ХІХ століття.

8 грудня 1868 року з ініціативи студентів та викладачів Львівського університету й галицького духовенства так званий Підготовчий комітет скликав у Львові Загальний збір «Просвіти», чим і було започатковано наше Товариство. Цікаво й знаменно, що цьому зборові всіляко шкодили тодішні «москвофіли», тобто агенти московського царизму, а в 1988 році, коли у Львові відроджувалася «Просвіта», на заваді цьому відродженню знову ж таки стали московські агенти й прислужники, але вже в особі райкомівсько-обкомівської та кадебістської номенклатури.

У великій наддніпрянській Україні організації «Просвіти» почали виникати 1906-го року. Особливо діяльними були вони в Києві, Полтаві, Одесі, Чернігові, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Активну участь у них брали славні сини й дочки

нашого народу. Зокрема Микола Лисенко, Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Коцюбинський, Панас Мирний, Софія Русова, Борис Грінченко, Симон Петлюра, Дмитро Яворницький, Іван Огієнко та інші.

Глибоко патріотичну, подвижницьку роботу «Просвіти» заборонили більшовики (в Східній Україні на початку 20-х років, а в Західній – 1939-го року). Заборона мотивувалася тим, що, як сказано в третьому томі «Радянської енциклопедії історії України», «завдання освіти трудящих взяла на себе радвлада...».

«Просвіта» відроджується 20 червня 1988 року у Львові як Товариство рідної мови імені Т. Шевченка. 17 грудня 1988 року в Києві виник організаційний комітет зі створення Всеукраїнського товариства рідної мови. Очолив його Дмитро Павличко. Майже два місяці велася напружена підготовча робота. І ось 11–12 лютого 1989 року в Республіканському Будинку Кіно відбулася Установча конференція – перший легальний форум патріотично налаштованої української інтелігенції радянського періоду. Вступним словом відкрив конференцію О. Гончар. Тоді було вирішено створити Товариство української мови імені Т. Шевченка. Під такою назвою організація проіснувала до 30 вересня 1990 року, а після того за рішенням Всеукраїнської конференції вона дістала назву *Всеукраїнського Товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка*. Очолив відроджену «Просвіту» відомий поет і громадський діяч П. Мовчан.

Давні традиції «Просвіта» має на Запоріжжі. Її осередки на початку ХХ століття були в Олександрівську, Гуляйполі, Пологах, Бердянську, Новомиколаївці та в інших містах. Особливою активністю відзначалася гуляйпільська «Просвіта», заснована 5 листопада 1917 року. На території тодішнього Гуляйпільського повіту з часу заснування по 1921 рік діяли осередки «Просвіти» в таких селах, як-от: Маломихайлівка, Більманка, Благовіщенка, Успенівка. Кількість членів цих осередків була різною: від 82 до 132 осіб. Гуляйпільська «Просвіта» мала на своєму балансі Народний дім, самодіяльний ансамбль «Колізей», дві гімназії.

Відродження Запорізької «Просвіти» почалося в кінці достопамятних 80-их років. Під тиском патріотично-демократичних сил тодішній режим змушений був удатися до політичних маневрів і загравання з міжнародною громадською думкою. Саме тому він погодився на існування в областях Товариства української мови.

13 січня 1989 року в Будинку політосвіти (тепер Культурно-діловий центр облдержадміністрації) відбулися Установчі збори Запорізької обласної організації Товариства української мови. На зборах сталася знаменна й нечувана на той час подія: їх делегати обрали головою обласного Товариства не того, кого рекомендував обком партії! Це був перший відкритий протест проти беззаконня, перший вияв непокори московським прислужникам!

У розбудові Запорізької «Просвіти» взяли участь сотні людей різних суспільних станів і професій: учених, учителів, лікарів, інженерів, робітників, селян, студентів, державних службовців, акторів, журналістів, письменників, художників, міліціонерів, військовиків. Неоціненний внесок у роботу нашої організації зробили десятки й десятки подвижників, а серед них особливо Тарас Шевченко, Федір Турченко, Микола Лебединець, Олександр Гапон, Тетяна Мірошниченко, Тетяна Нещерет, Петро Ребро та ін..

Багато чого зроблено, але ще більше не зроблено. Не зроблено з різних причин. Найголовніші з них дві. Перша – наша нерішучість, інертність, вайлуватість і недостатня наполегливість. Друга – байдужість, прихована, а іноді й неприхована неприхильність до нашої діяльності деяких місцевих владних структур. Виняток становлять сьгоднішні обласна та запорізька міська адміністрації, за що ми їм вдячні. Парадокс: «Просвіта», яка допомагає незалежній українській державі в її зміцненні й розбудові, фактично донедавна була кинута цією державою на поталу.

Споконвічною, святою, Всевишнім визначеною українською ідеєю є незалежність, соборність і державність України. Цю ідею мають викарбувати в своїй свідомості не тільки українці, а й

представники всіх етносів, що живуть на нашій землі. Викарбувати й назавжди запам'ятати, що є історично автохтонні, корінні нації, які мають абсолютне право домінувати на своїй рідній землі. У Франції – це французи, в Німеччині – німці, в Польщі – поляки, в Україні – це українці! Хто цього не усвідомлює, той протривить Божим законам і прирікає себе на вічну гримоту.

Що значить для нас незалежність (як складова національної ідеї)? Незалежність для нас – це можливість вільно, самостійно, без опіки «старшого», «середульшого» чи ще там якогось брата вирішувати свої життєві проблеми. Ми не хочемо бути ні «варшавським сміттям», ні «грязю Москви», ні слухняними роботами Вашингтона. Ми хочемо бути самими собою, господарями у своїй хаті.

Що значить для нас соборність (як складова української ідеї)? Соборність для нас – це духовна, соціокультурна, морально-політична й територіальна єдність, згуртованість нашого народу.

Вона є стержнем національної ідеї, тому наші недруги її бояться найдуже і роблять усе можливе, щоб роз'єднати українців, нацькувати їх один на одного, посварити і знекровити самоїдством.

Що значить для нас державність (як складова національної ідеї)? Державність для нас – це своя, власна соціальна, суспільно-політична інституція, яка забезпечує всі життєві потреби народу, визначає обов'язки і охороняє права громадян. Ми б хотіли, щоб наша держава зайняла гідне місце серед інших держав. Ми б хотіли, щоб держава Україна була українською за своєю суттю, за своїм духом, а не лише за своєю територіальною ознакою. Ми б хотіли, щоб ця держава була незалежною для блага всього народу, а не лише для тих, хто «незалежно» той народ обкрадає.

За нашу велику ідею покладали голови мільйони синів і дочок України. Та все ж до повного її втілення в життя ще далеко. Наша теперішня незалежність хитка, наша соборність проблематична, а наша державність у певному розумінні ілюзорна. До бажаної матеріалізації української ідеї ще дуже далеко, ще дуже багато зусиль треба докласти, щоб наша незалежність, соборність і

державність були справжніми. Хто ж ті зусилля має прикладати? Звісно, в першу чергу – інтелігенти-просвітники. Звідси й випливають основні завдання «Просвіти», зокрема, Запорізької обласної організації та її місцевих осередків.

Мусимо розкрити перед своїми співвітчизниками правду історії й протиставити потокові друкованої та ефірної брехні з півночі святу істину. Маємо показати, що московські царі й царенята були лютими ворогами України; що Іван Мазепа не зрадник, а герой вітчизни; що Богдан Хмельницький ніколи не «возз'єднувався» з Московщиною, а лише укладав з нею тимчасовий військово-стратегічний договір; що наша мова й культура офіційно заборонялася московськими деспотами більше двадцяти разів; що московсько-більшовицький режим голодоморами, війнами та репресіями знищив близько 20-ти мільйонів українців; що саме він, цей режим, украв у нас наше вугілля, наш газ, нашу пшеницю, наше золото й наші алмази, наші заощадження в банках. А тепер (як на сміх) ми ще за це й платимо, бо саме він, цей режим, погнав наших синів у далекий Афганістан, у волелюбну Прагу і в гордий Будапешт умирати за чужі Україні інтереси...

Наша контрпропаганда тим більше необхідна, що від неї самоусунулись деякі владні й правоохоронні органи. Поблажливість, а може й злочинне потурання з боку тих, хто мав захищати честь Української держави, наснажує сміливість і нахабність українофобів. Переживши переляк після анекдотичного ГКЧП, вони оговталися, «вилізли», як вони самі кажуть, «із окопів» і почали діяти. Це вони на восьмому році незалежності закликають нещасний люмпен поставити Президента України «к стенке»; це вони тероризують редакцію єдиної в області патріотичної газети «Запорізька Січ»; це вони добиваються статусу другої державної для російської мови; це вони анонімно погрожують нашому соловейкові Анатолію Сердюкові; це вони брудом закидають щити з написами незалежницького змісту; це вони не дають

талановитому запорізькому вченому-економістові Андрію Ткаченку пробитися у велику науку...

У центрі уваги «Просвіти» має залишатися функціонування української мови. Без мови нація приречена на загибель. Без мови засихає генетичний корінь народу, гасне його інтелект, умирає його культура. І що ж у нас, у славному козацькому краї, тепер діється?! Живемо, як у якійсь Казані чи Костромі, як у полоні чи діаспорі. Майже ніде не чути рідного слова. А є ж Закон про мови! Та хто ж його виконує?!

Відкритий лист Президентів України п. Віктору Ющенку

Вельмишановний пане Президенте!

У зв'язку з Вашим Указом від 13 листопада ц. р. про увільнення мене від обов'язків голови Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка повідомляю, що виходжу зі складу Комітету, зважаючи на традицію, за якою колишній керівник цієї інституції не повинен брати участь в її роботі.

Сподіваюся, що новий Комітет, продовжуючи лінію на згуртування творчих сил у нашій державі та за її межами, виходячи з критеріїв мистецької вартості та значимості для культури, підтримає подані на здобуття Шевченківської премії 2009 року твори, котрі заслуговують національної нагороди, – роман «Ключ» Василя Шкляра, збірку поезій Мойсея Фешбейна, книгу видатного українського поета Степана Гостиняка (громадянина Словацької Республіки), а також творчість художника і реставратора шедеврів українського іконопису Мирослава Отковича.

Вважаю, що необхідно зберегти принцип нагородження українських зарубіжних митців як чинник цілісності світової української культури та принцип відзначення подвижництва у справі збереження та відновлення найвизначніших пам'яток української історії та культури.

Зізнаюся щиро: Ваш Указ став для мене несподіванкою.

Хоч не вважаю, що моя праця була ідеальною, але впродовж 2005–2006 рр. Шевченківська премія жодного разу не була присуджена безпідставно або з кон'юнктурних міркувань.

На жаль, не було виконане жодне з Ваших доручень стосовно життєдіяльності Комітету, адресоване владним структурам.

З повагою – Роман Лубківський.

24 листопада 2008 р.

Формули етикетного мовлення

Успіх ораторської промови значною мірою залежить від її початку, який допомагає налагодити контакт зі слухачами, підготувати слухачів до сприйняття даної теми. Тому так важливо використати ту форму звертання, яка максимально підходить до даної промови, аудиторії, обстановки.

Звертання – граматично незалежний та інтонаційно відокремлений компонент речення чи більш складного синтаксичного цілого, що позначає особу або предмет, до якого безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише.¹¹⁴

Словесні формули звертання:

- ✓ *Панове!*
- ✓ *Добірне товариство!*
- ✓ *Шановне панство!*
- ✓ *Шановне побратимство!*
- ✓ *Шановні колеги!*
- ✓ *Шановне товариство!*
- ✓ *Вельмишановні пані та панове!*
- ✓ *Дорогі друзі!*
- ✓ *Любі друзі!*
- ✓ *Високочтимий голово спеціалізованої вченої ради!*
- ✓ *Високостойні члени спеціалізованої вченої ради!*
- ✓ *Шановні присутні!*

¹¹⁴ Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 340.

- ✓ *Вельмидостойний пане професоре!*
- ✓ *Високочтимий пане професоре!*
- ✓ *Вельмишанований Іване Петровичу!*

Запам'ятайте:

- вибираючи звертання, враховуйте ситуацію спілкування;
- використання того чи іншого звертання може обмежуватися сферою спілкування, закріплюватись за певним функціональним стилем;
 - в офіційному спілкуванні послуговуються звертанням на *ім'я* та *по батькові* або модель *пан/пані + прізвище*;
 - на офіційних зібраннях найуживанішою формулою є «*Вельмишановні пані та панове!*»;
 - звертання на *ім'я* придатне для спілкування з родичами, вчителя з учнем;
 - зменшено-пестливі варіанти повних імен доречні в ролі звертань у родині, до друзів, закоханих;
 - традиційно українці використовують у ролі звертань субстантивовані прикметники (*милий, любий, коханий, чорнобривий, шановні, дорогі*), але здебільшого для інтимно-товариського спілкування;
 - звертання *пан/пані + ім'я* придатне для спілкування колег, друзів, але не доречне у спілкуванні колег, друзів, а особливо – малознайомих людей;
 - пошання множина *Ви* вживається в звертанні до малознайомого співбесідника, старшого за віком, посадою;
 - звертання на *ти* – ознака близьких стосунків між людьми, передає повагу, що виникла між друзями, колегами, співробітниками, закоханими; на *ти* спілкуються брати і сестри, подружжя;
 - діти до батьків можуть звертатися на *ти* або на *Ви*: головне тут не форма звертання, а шанобливе ставлення;

- перехід з *Ви* на *ти* можливий, але ініціатива переходу має належати старшому (чи за віком, чи за посадою); якщо один із співрозмовників – жінка, дівчина, то право переходу на *ти* належить їй;
- до дітей батьки, вчителі, навіть незнайомі звертаються на *ти*, однак у старших класах бажано перейти на *Ви*;
- після обряду хрещення на *Ви* переходять куми.¹¹⁵

Контрольні запитання:

1. Прокоментуйте слова А. Коні: *«Кінець має бути таким, щоб слухачі відчували і зрозуміли, що далі говорити нема про що»*.
2. Доведіть, що види красномовства не є замкнутими системами, що границі між ними є рухомими.
3. Поясніть, чим відрізняються мітингові промови від парламентських.
4. Поясніть, чим відрізняються парламентська чи мітингова промова від академічної.
5. Пригадайте вітальні промови, які вам доводилося чути, порівняйте їх з іншими жанрами соціально-побутового виду публічного мовлення. З'ясуйте спільне та відмінне між ними.
6. Охарактеризуйте особливості академічного, ділового та військового мовлення. З'ясуйте спільне і відмінне.
7. Наведіть переконливі приклади на користь думки А. Чехова, що *«ораторство – один із найсильніших важелів культури»*.
8. Поясніть сутність вимог до оратора:
 - *обережно користуйтеся словом;*
 - *не дозволяйте, щоб язик випереджав думку;*
 - *заради справи будьте вище за свої амбіції та емоції.*

¹¹⁵ Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність. Київ : Рідна мова, 1998. С. 96.

9. Прокоментуйте рекомендацію оратору: *«Якщо хочете стати майстерним оратором, станьте спочатку вихованою людиною».*

10. Поясніть природу публічного мовлення та визначте його місце серед інших видів мовлення.

11. Поясніть твердження та проілюструйте його прикладами: *«Є речі, пересічність яких нестерпна: поезія, музика, живопис, публічна промова».*

12. Обґрунтуйте попередження Дейла Карнегі: *«Головне – не читайте своїх промов».*

13. Наведіть максимальну кількість словесних формул, за допомогою яких ви можете висловлювати *вдячність, співчуття, схвалення, прохання, вибачення, вітання.*

14. Вкажіть, за яких ситуацій доречно використовувати такі словесні формули:

- ✓ *Шановні колеги!*
- ✓ *Високоповажні гості!*
- ✓ *Високодостойний пане професоре!*
- ✓ *Щиро дякую Вам!*
- ✓ *Прошу Вашої підтримки!*
- ✓ *Наполегливо прошу вас!*
- ✓ *Бажаю успіхів і плідної праці!*
- ✓ *Допоможіть, будь ласка!*
- ✓ *Дорогі друзі! Щиро вітаємо вас!*

15. Складіть переконливу промову з використанням методів риторичного аргументування *«Держава не твориться в будучині, держава будується нині».*

16. Підготуйте промову, в основі якої – золоте правило моралі: *«Чого собі не бажаєш, не роби іншому».*

17. Переконайте слухачів у справедливості твердження: *«У старості ми краще вміємо попереджати нещастя, а в юності – переносити їх».*

18. Складіть тезовий план публічного виступу за словами Антуана де Сент Екзюпері: *«Єдина справжня розкіш – це розкіш*

людського спілкування». Доберіть переконливі методи риторичного аргументування.

19. Підготуйте промову за темою «Красномовство – це світло, яке надає розуму яскравості».

До практичного заняття № 4.

1. Визначте тему свого виступу і сформулюйте її.
2. Сформулюйте основну тезу свого виступу, висловіть її словами. Наприклад: *Мені здається, що... І ось чому ...*
3. Підберіть аргументи на користь вашої тези.
4. Згрупуйте аргументи, розташуйте їх в певному порядку:
По-перше...
По-друге...
По-третє...
5. В разі необхідності відхиліть протилежну тезу, наведіть аргументи проти неї.
6. Зробіть висновки до публічної промови.

**Запишіть і запам'ятайте правила ефективної аргументації:*

- Будьте емоційними. Емоції у виступі перед сучасною аудиторією є сильним риторичним прийомом. Однак емоційність оратора не повинна домінувати над змістом промови. Оратор повинен оперувати фактами і прикладами, що викликають емоції, а не виключно емоціями.

- Не зловживайте логічним тиском. Пам'ятайте слова Аристотеля: «Не потрібно вимагати від оратора точного доведення, як не можна вимагати від математика емоційного обговорення».

- Оперуйте життєво важливими для слухачів фактами. Поясніть слухачам важливість того, про що будете розповідати, з'ясовуйте реальну користь для слухачів від даної інформації. Наприклад: *Я навчу вас правильно оперувати цими фактами...*

- Персоніфікуйте свої ідеї. Лектор хвалить і водночас критикує носія ідеї, а потім і власне ідею. Так, наприклад, висловлюючи свою думку про політичну діяльність Руслани Лижичко, її критики кажуть: «Співачка Руслана вважає, що...». Вказівка на основну професію відразу ставить під сумнів її компетентність як політика. Критикуючи носія ідеї, ми занижуємо цінність і привабливість самої ідеї для слухачів.

- Відволікайтесь від викладу промови. Незначне відвернення уваги слухачів змушує їх зосередитися на тому, про що говорить оратор. Підсилювати переконливість виступу може голос оратора (занадто голосний чи занадто тихий, різний за амплітудою). Таку ж функцію можуть виконувати одяг, деякі рухи, жести.

- Демонструйте свою перевагу над аудиторією. Показуйте слухачам свою освіченість, ерудицію, використовуйте терміни, латинські вислови, цитуйте зарубіжних учених.

- Будьте лаконічними. Коротка промова завжди виглядає переконливо, вона краще запам'ятовується і сприймається аудиторією.

- Використовуйте випереджувальні заперечення. Спочатку продемонструйте чужу точку зору, а потім – свою. Таким чином останнє слово залишиться за вами. Оратор сам формулює зауваження так, як йому зручно. За таких умов опонент буде грати вторинну роль, він буде повторюватися, він навіть може бути задоволеним – його думку враховано.

- Посилайтесь на авторитети. Посилання на авторитет компетентних осіб – це посилання на думку експертів, рецензентів, відомих спеціалістів, визнаних учених. Рекомендується у посиланнях мати точну назву джерела, рік видання, видавництво, кількість сторінок. Ці відомості можуть стати в нагоді за умови, що ними зацікавляться слухачі.

- Використовуйте наочні приклади. Приклад повинен бути попередньо опрацьованим: стислим, чітким, точним. Не годиться

використовувати в якості прикладу об'ємні цитати і абстрактні думки – треба бути лаконічним.

- Використовуйте цифри. Статистичні дані, цифри підвищують переконливість промови оратора.

- Спирайтеся на наочність. Наочність не тільки сприяє запам'ятовуванню, але й підвищує переконливість промови, забезпечує взаємодію лівої (логічної) і правої (образної) півкуль мозку.

- Використовуйте гумор. Гумор викликає симпатію аудиторії, знімає втому та напругу. Однак ним необхідно користуватися в міру. Дейл Карнегі сказав: *«Гумор повинен бути глазур'ю на тортіві, шоколадом між його шарами, але не самим тортом».*

**Ознайомтеся з правилами використання наочності:*

1. Виставляйте наочність тільки за нагоди.
2. Не включайте до таблиць і графіків слова, які не буде видно аудиторії.
3. Краще не виставляти наочність застарілу, з потертими нечіткими зображеннями.
4. Кожна таблиця повинна бути написана великими літерами, розташованими горизонтально.
5. Найефективнішими є графіки у вигляді різнокольорових прямокутників різної висоти.
6. Обов'язково словесно пов'язуйте ваші міркування із зображеннями на таблицях і графіках.
7. Звертайтеся до слухачів, а не до посібників.
8. Посібники приберіть, таблиці зніміть, зітріть з дошки запис, щоб це не відволікало увагу аудиторії.
9. Не роздавайте слухачам ніяких посібників – це відволікає увагу аудиторії. Всі посібники необхідно тримати при собі.
10. В той час, коли слухачі розглядають наочність, необхідно зробити паузу, дати можливість закінчити процес знайомства зі змістом наочності.

11. Предмет, що демонструється слухачам необхідно тримати на рівні плечей, не вище 5 см.

**Правила для оратора стосовно розповіді смішних історій, а саме:*

1. Розповідайте тільки те, що добре знаєте.
2. Ваша смішна історія повинна бути зрозумілою всім присутнім.
3. Жарт повинен розвивати тему вашої промови.
4. Жарт повинен бути коротким.
5. Не використовуйте старі жарти – найгірше, якщо аудиторія скаже: «Старе!».
6. Перед великою аудиторією уникайте пікантних жартів і подробиць.
7. Не робіть великих пауз для сміху та аплодисментів.

** Прийоми посилення достовірності промови в академічній риторичі:*

1. Подача факту як нового:
Я нещодавно прочитала про те, що...
Вчора стало відомо, що...
2. Подача факту таким чином, ніби його не відразу усвідомив оратор, наприклад: *Я довгий час сумнівався в цьому...*
3. Факт подається як результат проведеного експерименту, наприклад:
Нами експериментально доведено...
Ми експериментально довели...
В результаті експерименту ми з'ясували...
Експеримент засвідчив...
Аудиторія дуже вірить фактам, які отримані в результаті експериментального дослідження вченого.
4. Факт підтверджується дослідженнями психологів.

5. Факт подається як такий, що установлений європейськими, американськими чи японськими вченими, якщо це відповідає дійсності.

6. Факт подається як такий, що його довели молоді вчені.

7. Подача факту як такого, що його довели московські, петербурзькі, львівські, київські чи харківські вчені.

8. Посилання на факт, який було доведено відомим професором чи академіком.

9. Посилання на прізвища учених, які довели цей факт.

10. Посилання на те, що про це говорили видатні діячі світової культури.

11. Посилання на факт як на такий, що давно відомий, але про нього згадали лише тепер.

**Способи спростування*

В науці важливо довести помилковість чи хибність суджень інших дослідників. Тому важливо для молодого науковця засвоїти мистецтво спростування.

Спростування може здійснюватися трьома способами:

- критикою тези;
- критикою аргументів;
- критикою демонстрацій.

Спростування або критика тези – це доказ необґрунтованості, помилковості висловленої опонентом тези.

Спростування тези опонента може бути **прямим або **опосередкованим**.*

Пряме спростування – це міркування, в якому аргументація будується таким чином: спочатку умовно припускається істинність висунутого положення і з нього логічно виводяться наслідки. Якщо теза є істинною, то з неї випливають наслідки.

Якщо при порівнянні наслідків з фактами виявляється, що вони суперечать об'єктивним даним, то аргументи визнають необґрунтованими. На цій основі робиться висновок про хибність і

самої тези, оскільки хибні наслідки завжди свідчать про хибність основи. За допомогою прямого спростування доводять необґрунтованість тези, не висуваючи ніякої ідеї на заміну.

Опосередковане спростування. Опонент може не аналізувати тезу протилежної сторони, не перевіряти ні аргументів, ні доказів. Зосереджується увага на докладному і всебічному обґрунтуванні власної тези. Якщо аргументація ґрунтовна, робиться висновок про хибність тези пропонента. Такий доказ хибності тези можливий у тому разі, якщо теза і антитеза регулюються принципом «третього не дано», тобто істинним може бути лише одне з двох тверджень.

Критика аргументів передбачає використання таких доказів, істинність яких не викликає сумнівів. Якщо опоненту вдається довести хибність аргументів, то звідси випливає необґрунтованість тези. Критика аргументів може виявлятися в тому, що опонент вказує на неточний виклад фактів, двозначність узагальнення статистичних даних, висловлює сумнів в авторитетності експерта, на висновок якого посилається опонент.

Критика демонстрації – це спосіб спростування, який зводиться до того, що в міркуваннях опонента немає логічного зв'язку між аргументом і тезою. Коли теза не випливає з аргументів, вона вважається необґрунтованою і потребує нової аргументації.

1. Підберіть три-чотири аргументи до таких тез:

Батьки повинні зважати на думку дітей.

Діти повинні використовувати досвід та знання батьків.

Кожному філологу необхідно мати власну бібліотеку.

2. Сформулюйте тезу до виступу на тему:

Що дає людині самоосвіта?

Чи повинні батьки допомагати дітям виконувати домашні завдання?

Чи повинен аспірант займатися самоосвітою?

Чи повинен аспірант мати власну бібліотеку?

3. Охарактеризуйте вимоги до тез та аргументів. Визначте, що між ними є спільним, а що відмінним.

4. Відомо, що мистецтво аргументації передбачає уміння спростовувати. Назвіть прийоми спростування.

5. Підтримайте тезу *«граматика є алгеброю мови»*, запропонуйте переконливі аргументи.

6. Доберіть аргументи до твердження апостола Павла про те, що *«важкість доведення падає на того, хто стверджує, а не на того, хто заперечує»*.

7. Підтримайте аргументами тезу українського філософа Г. Сковороди: *«Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне – то й усе світле, щасливе, блаженне»*.

8. Підтвердіть прикладами народну мудрість:

Скільки вовка не годуй, а він на ліс дивиться.

Сім раз відмір, а раз відріж.

Яблучко від яблуньки далеко не падає.

9. Складіть розгорнутий план промови про талант оратора, головною тезою якої оберіть наведене твердження: *талант – це коштовність: чим більше праці вкладаєш, щоб її відшліфувати, тим вона прекрасніша.*

10. Прокоментуйте вислів Д. Карнегі *«Добре сформульована проблема – наполовину розв'язана проблема»*. Доберіть достатні та переконливі аргументи.

11. Підготуйте розгорнуту схему промови: тема-тези-аргументи. Спрогнозуйте можливі контраргументи від слухачів.

Слова – це також вчинки.

Чим глибшою і складнішою є думка, тим сильнішим і яскравішим має бути слово.

Добре говорити – означає добре думати вголос.

12. Поясніть, яким методом риторичного аргументування користуєтесь ви, чому?

13. Використайте аргументи на підтримку слів Т. Шевченка *«Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя»*.

14. Визначте, який метод риторичного аргументування покладено в основу даного афоризму?

Мудрість душі – те ж саме, що здоров'я для тіла.

15. Підтримайте твердження належними аргументами.

Щасливий той, хто пізнав у дитинстві чари рідного слова.

16. Складіть план публічної промови «Тризуб як символ України».

17. Складіть текст промови «Як ефективно переконати?»

18. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно теми дисертаційного дослідження «Виховання національної самосвідомості майбутніх учителів музики у процесі опанування українською народнопісенною культурою» (За авторефератом Р. Осипець).

19. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно теми дисертаційного дослідження «Формування у старших дошкільників ціннісного ставлення до рідного краю засобами етнокультури» (За авторефератом В. Лаппо).

20. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно теми дисертаційного дослідження «Виховання морально-естетичних почуттів молодших школярів засобами української народної казки» (За авторефератом М. Гагаріна).

21. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Національне виховання в родинах української еліти в кінці ХІХ – початку ХХ століття» (За авторефератом І. Хлистун).

22. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Родинні виховні цінності у професійній підготовці студентів педагогічних інститутів» (За авторефератом О. Семенов).

23. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Традиційний

дитячий фольклор: когнітивні можливості формування світогляду» (За авторефератом Я. Левчук).

24. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі» (За авторефератом І. Сіданич).

25. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Виховання національної самосвідомості підлітків у позашкільних навчальних закладах» (За авторефератом А. Корнієнко).

26. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Формування ціннісного ставлення до власного здоров'я дітей старшого дошкільного віку» (За авторефератом Т. Андрющенко).

27. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки» (За авторефератом О. Ярошинської).

28. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Мова як чинник формування толерантності студентської молоді в глобалізованому суспільстві» (За авторефератом О. Зарівної).

29. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Формування у старшокласників естетичного ставлення до мистецтва в процесі вивчення художньої культури» (За авторефератом Л. Аристової).

30. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Виховання моральних почуттів молодших школярів засобами казок народів світу» (За авторефератом С. Бакуліної).

31. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-тези-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Виховання у молодших школярів позитивного ставлення до традицій і звичаїв

українського народу у процесі художньо-трудової діяльності» (За авторефератом Л. Гуцан).

32. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Моральне виховання учнів початкових класів шкіл-інтернатів засобами народної педагогіки» (За авторефератом Л. Степаненко).

33. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Факультативний курс «Вступ до слов'янських мов» як засіб підвищення рівня мовної компетенції учнів старших класів» (За авторефератом О. Білик).

34. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Формування загальнолюдських цінностей у старшокласників засобами масової інформації в сучасних умовах» (За авторефератом Д. Попової).

35. Підготуйте розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Формування культури спілкування старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів» (За авторефератом Р. Шулигіної).

36. Підготувати розгорнуту схему виступу (тема-теза-аргументи) відповідно дисертаційного дослідження «Формування культури професійного мовлення майбутніх учителів на основі системного підходу» (За авторефератом О. Кретової).

37. Складіть план-конспект промови на захист тези *«Напевно, більше інших викликають задрість ті, хто, піднявшись силою власних крил, вилетів зі спільної для всіх клітки»*.

** Поясніть, чому відкриття 1918 р. в Петрограді Інституту Живого Слова було непересічним явищем в історії розвитку академічної риторики.*

Промова, виголошена на відкритті Інституту Живого Слова 15 листопада 1918 р.

Як професор класичної філології Петроградського університету й один із прихильників античного світу я з особливим задоволенням вітаю народження цієї нової установи, і тому ні хвилини не вагався, коли отримав від Педагогічної ради почесне запрошення взяти участь в її роботі.

Дійсно, історія, пов'язала між собою ці два поняття – античний світ і живе слово. Якщо – маючи на увазі живим словом те, що охарактеризував зараз наш голова, тобто слово, засноване на науці й мистецтві слова, – якщо запитати себе, де ми знайдемо батьківщину такого живого слова, то сама правда відповість нашими вустами: батьківщиною його був античний світ. Раніше живе слово народитися не могло, раніше ми мали державу не стільки монархічну, скільки деспотичну, де свободою користувався тільки один, інші ж були його рабами. Правда, винятки були, і таким винятком, як це кожному одразу прийде в голову, була община давнього Ізраїлю. Але я скажу, що і вона була теократичного характеру. Пророки Ізраїлю, дійсно, говорили живим словом, але вони говорили від імені Всевишнього, і потреби в доказах у них не було: досить було згадування того, від імені кого вони говорили.

Навпаки, Еллада показує нам такі зразки живого слова, які потім визнані були неперевершеними. В Елладі вже у давнішню героїчну епоху царська влада була настільки обмеженою, що без живого слова царю нічого провести було неможливо. І ось «Іліада» представляє вам живі суперечки в народних зборах, промови царя, який, – дарма, що він був царем, – повинен був переконати свій народ, щоб він погодився піти на певну справу, промови людей, які заперечували йому, промови людей, що виступали зі словом захисту, зі словом переконання. Якщо ця обмежена царська влада давала настільки вдячну арену для живого слова, то як же воно повинно розвиватися тоді, коли царська влада поступилася місцем спочатку аристократії, потім демократії, а останнє відбулося в

Афінах в V ст. Це було століття справжнього панування, з одного боку демократії, а з іншого боку, живого слова, тому що вони мали одне спільне джерело. У ті часи з усіх куточків Греції зібралися в Афіни вчителі Живого Слова і тим пізнали вони його красу. Пізнали науковість тієї науки, яка вчила ним користуватися. Пізнали, і тут же злякалися: «Так, це краса, однак це та краса, та науковість, яка може надати перемогу неправді над правдою! Як же тут бути?» І ось з цим спантеличеним запитанням кращі уми Греції звернулись до вчителів живого слова, аби дізнатися, що вони їм на це можуть відповісти. І вчителі живого слова відповіли, що, дійсно, в цьому живому слові була отрута, однак ця отрута супроводжувалась також протиотруйним засобом. Цілком правильно казав один із цих учителів: «Але ж ви визнаєте правильність і припустимість фізичних вправ? Ви вважаєте правильним тренувати ваших дітей у боротьбі, киданні диску тощо? Тоді скажіть, якщо учень нашої палестри, який отримав, на нашу думку, правильне виховання, скористається своїми фізичними перевагами для того, щоб бити свого батька, то чи будете ви в цьому випадку звинувачувати вчителів палестри в тому, що вони розвинули в цьому учневі справність і силу? Ні, звичайно, а тому мистецтво ви визнаєте також невинним у тому використанні, яке людина з нього зробила». І ось з тих часів установився погляд, що ораторське мистецтво – річ гарна, однак, що вона цілком досконалою може бути лише тоді, коли нею користується хороша людина. Етика не входить до завдань науки і мистецтва живого слова, але вона ними передбачається, і тільки на ґрунті етичної добропорядності, чесності живе слово досягає своїх найкращих результатів. Давній Рим погодився з правильністю такої задачі й вустами своїх кращих мужів, у тому числі вустами Катона Старшого, промовив те слово, про яке я міг би сказати, що я бажав, аби воно стало лозунгом нашої нової установи: «*Orator vir hominis disendi pertius*», тобто оратор, по-перше, повинен бути хорошою, чесною людиною, а потім вже тим, що його робить оратором; це те, що він, крім того, володіє навичками, досвідом у живому слові.

Логічно – чіплятись до цього визначення, але етично – воно не підлягає докору, не викликає сумнівів.

Це один бік справи, а інший полягає в тому, з чого я розпочав. Афінська демократія була тим осередком, який вигодував живе слово. Подальша історія античного світу типова також і тому, що вона доводить нам нерозривність цих двох понять – демократії і живого слова. Як тільки республіканська свобода поступилася своїм місцем хоча б навіть обмеженій монархії в обличчі Августа, так одразу ми бачимо занепад живого слова. Живе слово щезає з народних зборів просто тому, що таких уже не було. Не було народних витій, і мистецтво втратило більшу частину свого права на існування. Правда, залишався Сенат як політична корпорація, і в Сенаті живе слово продовжувало доживати свій вік, але життя його з року в рік, зі століття у століття ставало все більш і більш жалюгідним і безрадісним, по мірі того, як східний деспотизм займає місце початкового римського, європейського поняття про межі монархічної влади. Коли ж деспотизм остаточно запанував на римському престолі, що сталося до кінця III ст. до Р. Х., тоді й живе слово розпрощалося з містом Римом, розпрощалося з ним надовго.

Один із діячів французької революції вказував, що світ був порожній після Риму, що між останнім римським республіканцем і французькою революцією була тільки одна порожня сторінка. Він був не зовсім правий, він захоплювався, але все ж таки в його словах була й істина і до цього висновку не можна не дійти, якщо відволіктися від усього іншого й зосередитися на одному тільки мистецтві й спорідненій йому науці живого слова.

Перший оратор, що виступив на наших сьогоднішніх зборах, між іншим, вказав на відродження живого слова у нас у Росії, і те, що він сказав, було підтвердженням того, що є змістом і моєї невеликої промови, а саме, що живе слово і демократія нерозривно пов'язані між собою. Ось ті дві віхи, на які я хотів би вказати й якими слід керуватися, ось ті пізнання. Які ми здобуваємо з історії розвитку античного світу.

Отже, з одного боку, підґрунтя живого слова – та умова, за якої воно може правильно розвиватися, – абсолютна чесність того, хто користується живим словом, а з іншого боку, – демократія – джерело, що дає цьому живому слову життя. Звичайно, живе слово, внаслідок своєї все загальності в той же час і аполітичне. Можна користуватися живим словом і на захист демократії і проти неї, але той, хто за допомогою живого слова діє проти демократії, той повинен знати, що він ніби зрубає ту гілку, на якій він, як оратор, виріс. Ця друга умова, ця друга віха така сама непохитна, як і перша, і я буду вірити, що обидві ці умови стануть віхами у діяльності нашої нової установи, якій слід побажати всіляких успіхів.

** Проаналізуйте спостереження педагога й висловіть свою думку, аргументуйте її.*

Якщо педагог не може обійтися без крику, значить, це поганий педагог. Мій особистий педагогічний досвід говорить мені про це. Одного разу я не міг справитися з великою незнайомою мені аудиторією, для якої читав добре підготовлену лекцію, – зала шуміла. Я підвищив голос. На мить стало трохи тихіше. Потім знову шум. Я заговорив ще голосніше. Знов хвилина відносної уваги, і знову шум. Я заговорив уже на «форто» і «фортісімо». Той же результат! Мої голосові можливості були вичерпані, а тиші та уваги я так і не досягнув.

З часом я став досвідченим і зрозумів: якщо клас, студентська чи інша аудиторія шумить, потрібно говорити не голосніше, а навпаки, тихіше. В аудиторії виникнуть острівки уваги. Ті, кому цікаво дізнатися, про що там все-таки говорять? – самі примусять замовчати сусідів. Увага розіллється по аудиторії. (С. ЛЬВОВ).¹¹⁶

¹¹⁶ У кн.: Онуфрієнко Г. С. Риторика. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 157.

* Підготуйте лекцію за темою «Тарас Шевченко і сучасність».

* Сформулюйте концепцію лекції чи публічного виступу «Українське народознавство: сучасність і перспективи» до Дня науки 20 травня.

* Підготуйте публічну лекцію «В. О. Сухомлинський про культуру мови вчителя».

* Оцініть відповіді своїх однокурсників на заняттях з академічної риторики відповідно даної таблиці. Обов'язково вкажіть дату, аудиторію, тему.

Показники культури мовлення	Оцінка (бали)	Мовленнєві огріхи й помилки
1. Лексичні показники		
Точність слова		
Виразність слова		
Доступність слова		
2. Граматичні показники		
Нормативність слововживання. Слово-і формотворення		
3. Правильність фразової будови		
Дохідливість синтаксичної структури		
4. Фонетико-інтонаційні показники		
Правильність наголосу і вимови		
Доцільність і виразність інтонації		
Чіткість інтонації		
Комунікативність інтонації		
Чіткість дикції		

Прочитайте скорочений текст статті професора Ю. Рождественського про специфіку комунікативної творчості оратора і запишіть у вигляді конспекту-резюме.

Всього існує вісім композиційних форм промови. Ці вісім форм у старій грецькій риториці називали частинами промови. Частини промови можна компонувати по-різному, в залежності від того, яким є розташування промови.

Частини промови – це великі риторичні аргументи, засоби риторичного доведення. Ось вони у класичній послідовності: звертання, назва теми, розповідь, опис, доведення, заперечення, заклик, заключна частина.

Перша частина промови – звертання. Це аргумент окремішності оратора. Тут переконує сам образ оратора. Але цей образ діє власне зверненою до аудиторії промовою. Тому зміст звертання завжди – так чи інакше висловлене прохання прослухати все те, про що йтиметься далі.

Безпосереднє завдання звертання – привернути аудиторію до промовця. Тому оратор прямо, а ще частіше опосередковано презентує себе як людину певного духовного рівня та суспільного становища. Сила звертання у тому, що відповідно до правил ведення промови кожного необхідно вислухати. На звертання аудиторія завжди відповідає напруженою увагою. Лектори часто використовують звертання у тому випадку, коли увага слухачів послаблюється.

Звертання безпосередньо пов'язане з емоціями любові-ненависті. Тому у звертанні важливо бути щедрим на слова, уміти схвально відгукнутися про свою аудиторію. У звертанні не можна бути нудним, дратувати публіку чи демонструвати зневагу до неї.

Друга частина промови – повідомлення теми. Це теж дуже важливий риторичний аргумент. Власне назва теми і її тлумачення – це смисловий центр аргументації. Аудиторія розуміє, що тема – центр змісту промови і вже передбачає всі можливі аргументи.

Назва теми повинна відповідати предмету лекції, бути зрозумілою аудиторії, бути побудованою стилістично так, щоб зацікавити слухачів. Це означає, що з різностильових висловлювань необхідно вибрати яскраве і сучасне, що відповідає записам аудиторії, її уподобанням і в той же час чітко визначає предмет лекції. Назва теми – необхідна частина композиції будь-якої промови. Цією частиною після звертання відкривається лекція.

Наступна частина промови – розповідь. Події, що є складовими розповіді визначаються так, щоб підвести слухача до

певних висновків. Яскраві складові частин історичної розповіді – предмет мистецтва слова. Внаслідок того, що розповідь є зручною до сприйняття, аудиторія зазвичай залюбки слідкує за послідовністю і складовими подій.

Четверта частина – опис, тобто розгляд предмета частинами у їх співвідношенні і в цілому. Це завжди системний аналіз предмета.

П'ята частина промови – доведення. Воно містить логічне доведення, в якому є предмет доведення і форма доведення. У доведенні застосовують приклади, ентимеми, силогізми. Існують і інші форми доведення, невербальні, наприклад матеріальні докази. Доведення – центральний аргумент. Без цього аргументу не можна виступати з лекцією. Лектор повинен тримати в голові доведення і заздалегідь добре опрацювати його.

Після доказів іде заперечення. Заперечення у риторичній теорії частин промови являє собою доведення від суперечного. Висуваються можливі заперечення проти доведення, потім вони заперечуються. Таким чином зміцнюється доведення – шляхом всебічного обговорення теми.

В конкретній лекційній практиці заперечення може стати не тільки абстрактним, але й реальним. Це буває тоді, коли до лектора звертаються з питаннями і запереченнями, внаслідок чого починається спір. Тоді заперечення будується в залежності від характеру аудиторії, може проходити як діалектика, полеміка чи еристика.

Сьома частина промови – відозва, звернення до сердець слухачів, до їх емоцій.

Класичний лектор-педагог зазвичай не використовує цієї частини промови. Вважалось, що відозва не потрібна, тому що предмет науки вимагає безпристрасного обговорення, популяризація науки також не повинна містити елементів емоційного збудження. Від ученого-оратора сподіваються на спокійну і безпристрасну промову. Однак історія науки довела, що наукові тексти є одними з найсильніших стосовно емоційного впливу. Саме емоційна сила наукової промови і її раціональна

спрямованість примушують гасити емоції з тією метою, щоб дати простір раціональній частині змісту промови. Тому вимоги безпристрасної наукової промови пов'язано з тим, що необхідно стишити пристрасті, а не розпалювати їх, оскільки аудиторія достатньою мірою емоційно напружена.

Вивчення текстів наукової промови засвідчило, що вона більше насичена модальними словами ніж будь-який інший вид промови. Це означає, що наукова промова привертає увагу аудиторії до свого змісту і намагається зробити сприйняття предмета науки максимально зорієнтованим на слухача і на дійсність. Окрім того, сама робота думки не може здійснюватися без емоційного стимулювання. Модальні засоби наукової промови дозволяють розрізнити у ній фантазію, доведення, факти і думки. Без чіткого розрізнення в тексті цих категорій розуміння змісту науки стане хибним.

Ці особливості наукової промови свідчать, що наука являється одним з найважливіших засобів виховання. Виховання учня і вченого – це завжди формування його особистості, в тому числі з точки зору емоційного збагачення.

Відозва як частина промови не часто зустрічається в публічних лекціях, хоча її поява не виключається. Це пояснюється тим, що елемент відозви як звернення до емоцій поширений у всьому тексті популярної лекції і являє собою суттєвий компонент її стилю.

Однак бувають випадки, коли лектори звертаються до відозви. Це робиться за необхідності звернутися до громадянських почуттів аудиторії, вказати на моральні аспекти проблеми, звернути увагу на громадські інтереси.

Восьма, остання частина промови – закінчення. Закінчення публічної лекції іноді не виголошується, однак воно є дуже корисним. Усна мовленнєва комунікація звернена до слуху. Слухач підсумовує зміст цієї комунікації, однак для просторого виступу не вистачає ресурсів пам'яті. Неможливо запам'ятати весь зміст публічної промови, тому використовується закінчення.

Воно має нагадати все, що вже було сказано, тобто містить короткий зміст основного тексту.

Як було сказано, частини промови – це вісім способів говорити про один і той же предмет, можливості мови обмежені лише цими способами висловлювання змісту. Дев'ятого немає.

У процесі формування композиції публічної лекції в залежності від предмета, від часу промови. Характеру аудиторії можна проминути ті чи інші частини промови, змінити їх послідовність, повторити їх і т. ін.. В цьому – комунікаційна творчість оратора. (Ю. Рождественський).¹¹⁷

** Прочитайте фрагмент статті Г. Сагач «Імідж учителя крізь призму риторики». Доведіть необхідність вивчення риторики у вищих педагогічних навчальних закладах. Окресліть напрямки удосконалення вами власного іміджу.*

Образ оратора-наставника є категорією історичною, змінною. У певних суспільно-політичних умовах негативні тенденції можуть призвести до спотворення, девальвації образу оратора, речника народу, духовного пастиря. Але орієнтиром для усіх часів і народів залишаються вершинні загальнолюдські цінності, погляди на оратора-громадянина, патріота Вітчизни й захисника інтересів народу: «оратор повинен стояти, як озброєний воїн у строю, вирішувати справи великої важливості і завжди прагнути до перемоги», – писав Квінтіліан, відомий теоретик і практик красномовства, наставник молоді у роботі «Дванадцять книг риторичних настанов».

Українська школа красномовства має свої славні риторичні традиції, зокрема 17–18 ст., які можна вважати риторичним ренесансом України. Освічений випускник Києво-Могилянської академії мав володіти кількома мовами, трьома стилями мовлення – високим (видатним, поважним, піднесеним, величним), середнім (скромним, квітчастим, поміркованим, однорідним), низьким

¹¹⁷ У кн.: Онуфрієнко Г. С. Риторика. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 121–129.

(простим, фамільярним). Найвидатнішим оратором вважався той, хто визначається у всіх цих стилях та застосовує їх відповідно до справи.

У класичних українських риториках, зокрема славнозвісній праці Феофана Прокоповича «Про ораторське мистецтво», викладаються основоположні ідеї риторичної дидактики, необхідні для виховання душі й розуму дитини – поняття почесного й ганебного. Почесним вважається усе те, що входить у поняття чесноти, науки, правди. Звідси можна легко вивести добродійний образ самого вчителя-оратора, наставника молоді того часу.

Видатний український педагог-ритор детально аналізує види чеснот: мудрість, яка є знанням добрих або поганих речей; добро, коли особа знає і тих і других, чого дотримуватись, а чого уникати; справедливість, яка оберігаючи загальне добро, віддає кожному належне. Їх частини такі: релігійне ставлення до Бога, любов до батьків, свояків і всіх тих, хто, очевидно, виконує обов'язки батьків; вдячність – це бажання зберігати дружбу; пошана, завдяки якій вважаємо гідними поваги і честі тих, які перевищують інших якимось достоїнством. Третя чеснота – хоробрість, тобто свідоме взяття на себе небезпеки і перенесення усіляких труднощів. Під нею треба розуміти великодушність, що є задумом та здійсненням великих справ з небувалим проявом духу; впевненість що дає віру в свої сили в досягненні почесних справ; терпеливість, коли задля почесної та корисної справи переносимо добровільні труднощі, наполегливість, що полягає в стійкому та незмінному обстоюванні чогось при добре обдуманому намірі.

Четверта чеснота – поміркованість, яка вважалася невідступним та свідомим пануванням розуму над пристрастями й іншими недобрими поривами. Її частини: стриманість, що ламає жадобу; ласкавість, яка перемагає несправедливий чи й справедливий гнів; скромність, що гасить жадобу неналежних і несправедливих почесей і породжує приємну соромливість.

Все це входило в поняття честі, тобто гідне похвал усіх або багатьох учених і мудрих людей, а тим більше, коли щось «признається божим провидінням».

Усі ці якості достойні наставники-ритори плекали у своїх вихованцях, отже, природно, мусили володіти цими якостями й самі.

Професійна культура сучасного вчителя може розглядатися крізь призму не лише філософії, етики, риторики, але й володіння цими людинознавчими технологіями, які базуються на теорії психодидактики, соціальної психології, кібернетики, теорії управління, етнопсихології, релігієзнавства тощо.

Педагогічна риторика, яка зросла на педагогіці, риториці, етиці у наш час стає інтегратором, синтезатором у процесі фахової підготовки вчителя школи ХХІ ст. – вчителя одухотвореного інтелігента, який володіє секретами переконуючої комунікації засобами живого слова, який має імідж, сутнісну якість не «прохача зарплати», а борця за права дитини й творця духовності суспільства, який зберіг власну душу чистою, любляче серце не втомленим, вуста неложними, розум осяяним благодаттю істини, золоте слово добра і правди окрилене через власну життєтворчість, індивідуальність мікрокосмосу в макрокосмосі «планети людей».

Особистість встановлює суб'єктивні стосунки з Богом через пошуки формули зв'язку з Ним. Зокрема, у християнській традиції суб'єкт розглядається як образ і подоба Бога, а інша людина набуває в його очах не лише гуманістичної загальнолюдської цінності, але й особливої, сакральної, божественної. Така духовна людина розуміє щастя й добробут не лише через задоволення власних (егоїстичних) чи групових (групоцентричних) інтересів, але поширює їх на все людство, відчуваючи зв'язок з Богом, вважаючи за щастя служити йому, з'єднатися з Ним.

Тернистий шлях до надбання авторитету праведності вчителя-духовного наставника молоді є нелегким, особливо в часи соціально-економічних та інших негараздів посттоталітарного

суспільства. Він пролягає через творчість, богоспівтворчість людини-професіонала, яка обрала благородний шлях життєтворчості особистості, самовдосконалення, духовно-інтелектуального самовираження, через «лабіринт світу і рай серця» (Я. Коменський).

Кінцева мета цього шляху – плекання соціально зрілої, духовно багатой особистості дитини, яка є мірою всіх речей для молодой демократичной України. Гуманіст ХХ ст. М. Реріх у книзі «Непорушне» писав: «Прекрасна творчість, високе звання, нарешті чистосердне прагнення до Горяного Світу – всі чудеса, яких так багато у житті земному, легко можуть виводити навіть занепалий дух у сади замилювання».

Але соромно країні, де вчитель перебуває у бідності, злиденності, у пригніченому стані духу, приниженні й образі. Якщо народ забуде свого вчителя, тим самим він забуде своє майбутнє. Надходить час, коли вчитель має стати найціннішою особою держави як її духотворець, як незмінний творець державності через утвердження людської гідності у храмах дитячих душ. Місія Вчителя від Бога – долати Хаос світлом власного серця, творити гармонію через утвердження істини, добра, краси засобами благородного слова, бо йому належить найкраща посада, вище якої не може бути під сонцем.¹¹⁸

¹¹⁸ Сагач Г. М. Імідж учителя крізь призму риторики // Імідж сучасної школи : Практико-зорієнтований посібник. К., 1997. С. 288–294.

Розпишіть партитуру свого виступу до семінарського заняття за даною системою знаків.

` / – акцент, словесний наголос;

___ (горизонтальна суцільна лінія) – логічний, фразовий наголос;

----- – ослаблений наголос;

===== (дві лінії) – відчутно посилений наголос;

/ – пауза коротка;

// – пауза середня;

/// – пауза довга;

∩ – мелодійна хвиля;

↑ – підвищення голосу (мелодія злету);

↓ – зниження тону, мелодія спаду, вказує на завершеність думки;

↑→ – інтонаційний перелом;

? – звичайна запитальна мелодія;

! – звичайна оклична мелодія.

Правила еристики

1. Не варто дискутувати з приводу того, що не потребує доведення. Слід обирати теми, що «потребують роботи думки» (Аристотель).

2. Змусити опонента прийняти вашу позицію – ось мета суперечки.

3. Не намагайтеся відразу викласти усі ваші аргументи, залишіть дещо «про запас».

4. Пам'ятайте, що страх пригальмовує вашу думку. Вгамуйте хвилювання.

5. Будьте уважними до опонента, запам'ятовуйте все, що він каже. Таким чином ви зможете помітити суперечність у його висловлюваннях, і методом сократівської іронії «заженіть його у кут», ставте запитання, поки він не стане сам собі заперечувати.

6. Не підмінюйте тему суперечки, не перескакуйте з однієї теми на іншу, інакше жодної не розглянете вичерпно. І не буде з чого робити висновки.

7. Не намагайтеся все заперечувати, погоджуйтеся з певними положеннями опонента. Станьте ніби на його позицію, заперечте йому у найсуттєвішому.

8. Уникайте суперечок про те, чого ви добре не знаєте, краще вчасно переведіть розмову в інше русло. Тут слушно використати заготовки, як-от: *свіжі новини, події, факти, сенсації, приказки, дотепи тощо.*

9. Не соромтеся вибачитися, перепросити опонента, якщо бачите у цьому необхідність.

10. Якщо дискусія чи полеміка публічна, не забувайте про аудиторію, але дуже шанобливо, на зразок: *колеги знають.., слухачі підтвердять.., студенти пам'ятають*

11. Основні положення, поняття, дефініції, ознаки повторіть, кілька разів з тим, щоб ваша позиція запам'яталися і закріпилася.

12. Аргументацію будуйте на причинно-наслідкових зв'язках і законах формальної логіки: *це є так тому-то...; якщо це є таким то...*

13. Пам'ятайте, що найкращими аргументами у науковій дискусії є доказові положення, точні факти і цифри, конкретні явища, події.

14. Дискусію починайте спокійним і тихим тоном, щоб не бути смішним і мати простір для наростання суперечки. Байдужим тоном обов'язково завершіть розмову (*На жаль, Ви мене не зрозуміли; шкода, що ми не можемо домовитися; це втрата для*

мене, як, можливо, і для Вас; продовжимо розмову наступним разом; шкода, що ніхто з нас не переконав іншого).

15. Продумайте тактику відступу, відкладання на потім – на випадок неуспіху чи поразки (*Сьогодні справді ще не час, але...; Ми до цього ще повернемося пізніше, а зараз...; Ви самі з часом переконаєтеся...*).

16. У разі поразки ведіть себе чемно і гідно.

17. Пам'ятайте про мовний етикет.

1. Розкрийте понятійний зміст термінів, що називають найважливіші форми комунікації та є своєрідними засобами пізнання: дебати, дискусія, диспут, полеміка. Визначте спільні і окремі риси цих жанрів еристики.

2. Поясніть, як ви розумієте вислів, що суперечка заради істини – це «розумовий банкет»?

3. Прокоментуйте афоризм «Істина народжується у суперечці» у контексті сучасної еристики.

4. Поясніть, як ви розумієте поняття коректні полемічні прийоми.

5. Аргументуйте власну позицію щодо слів М. Куліша: *«Якщо говоримо про драматургію, маємо оперувати п'ятикутником, де були б драматург, актор, режисер, художник і глядач».*

6. Висловіть власну точку зору щодо слів М. Куліша про те, що *«драматургія мусить весь час непокоїти, збуджувати, загострювати, навіть за іншого разу занадто загострювати деякі проблеми і ніколи не пристосовуватися до міщанських смаків глядача».*

7. Спрогнозуйте можливі точки зору щодо твердження Цицерона: *«Ніколи не слід заперечувати очевидне».* Аргументуйте кожну точку зору.

8. Обґрунтуйте вислів Д. Граніна: *«Не можна опонувати, затуляючи рота ораторові».*

9. Прокоментуйте прислів'я:

*Бійся не гідри з сімома головами, а людини з двома язиками.
Нечесно одночасно хвалити і ганьбити.*

10. Погодьтеся з даною думкою і наведіть свій додатковий аргумент

Працювати учителем у школі важко.

Бути вченим цікаво.

Бути аспірантом не тільки цікаво, але й почесно.

Телевізор – носій чужого та ворожого інформаційного простору.

11. Чемно висловіть відмову, додайте до неї розлогу аргументацію.

1) *Запрошую Вас на день народження.*

2) *Пропоную вам стати членом нашої партії.*

3) *Купіть, будь ласка, мені ліки в аптеці.*

4) *Позичте, будь ласка, мені сто гривен до понеділка.*

5) *Знайдіть мені, будь ласка, в каталозі бібліотеки працю*

П. Сорокіна «Людина. Цивілізація. Суспільство.».

6) *Я запрошую Вас до танцю.*

7) *Запрошую Вас на наукову конференцію.*

8) *Запрошую Вас на засідання наукової лабораторії.*

12. Підготуйте виступ на тему «За що я люблю комп'ютер», підберіть необхідні аргументи.

13. Підготуйте виступ «За що я люблю Інтернет», підберіть необхідні аргументи.

14. Гра «З якого боку подивитись...» дайте відповідь на питання, наведіть свої аргументи, що спростовують дані твердження.

1) *Добре мати батька-бізнесмена.*

2) *Добре бути депутатом.*

3) *Добре бути професором.*

4) *Добре мати телефон.*

5) *Добре мати свою думку.*

6) *Добре бути принциповим.*

15. Наведіть приклади відомих публічних дискусій, що мали вплив на культурне життя України.

16. Складіть текст промови «Як правильно переконувати».
17. Назвіть ознаки ораторської майстерності, що виявляються в процесі полеміки.
18. Вкажіть, яким чином можна досягти полемічної майстерності.
19. Поясніть, чому уміння доводити свою точку зору є необхідною умовою культурного спору, ораторської майстерності?
20. Поясніть, чому цифри та приклади з життя є найпереконливішими аргументами в полеміці?
21. Доведіть, що дієвими засобами формування та вдосконалення полемічної майстерності є не тільки теоретичні знання, але й активна участь у диспутах, дискусіях, полеміці, ділових та рольових іграх, практикумах, семінарах тощо.

До практичного заняття № 5.

Процедура захисту дисертації

Дослідницький спосіб пізнання відповідає природі мислення людини. Першим цю закономірність виявив давньогрецький філософ Сократ. От і нині студент-філолог за період навчання у виші здійснює кілька наукових досліджень, оформлюючи їх відповідним чином у бакалаврські, дипломні та магістерські кваліфікаційні роботи. Методичних рекомендацій до останніх не бракує, до того ж завжди поруч є науковий керівник чи консультант, який надасть посильну методичну допомогу. Але, як стверджує народна мудрість, «поганий той солдат, який не мріє стати генералом». Маємо сьогодні чимало випускників магістратури, які бажають продовжити дослідницьку діяльність, тобто, за їх словами, зробити наукову кар'єру. Відтак отримуємо вступників до аспірантури – майбутніх кандидатів наук.

Риторика, яка за останні роки значно зміцнила власні позиції у навчально-виховному процесі середньої та вищої школи, на жаль, до цієї сходинок підготовки майбутнього фахівця-науковця ще не дійшла. Точніше кажучи, трохи ступила пальцями однієї ноги.

Маємо на увазі не вимоги до написання дисертації, не паперові нюанси (статті, автореферати і т. д.), усе це досить справно контролює ВАК. Йдеться насамперед про публічний виступ здобувача наукового ступеня під час процедури прилюдного захисту дисертаційного дослідження. Якщо його оформлення, композиційну побудову, зміст та обсяг відповідним чином документально врегульовано вимогами ВАК, то побудова виступу самим дисертантом, мова доповіді (особливо її лексичний та синтаксичний аспекти), мовлення здобувача, його поведінка під час виголошення промови, реакція на зауваження та запитання залишають бажати кращого.

Спробуємо простежити процедуру захисту дисертаційного дослідження з метою виявлення найпоширеніших риторичних помилок у ході виступу здобувача наукового ступеня та в процесі його спілкування з опонентами, членами спеціалізованої ради тощо.

Захист дисертації відбувається на засіданні спеціалізованої вченої ради прилюдно. Він повинен мати характер наукової дискусії, в якій зобов'язані взяти участь усі присутні на захисті члени спецради – доктори наук зі спеціальності, за якою подано дисертацію. Засідання фіксується на фонограму. Розшифрована й засвідчена фонограма є стенограмою засідання ради. Вона зберігається в раді до остаточного рішення ВАК¹¹⁹.

Засідання ради з захисту дисертації відбувається державною мовою. Якщо дисертацію написано не українською мовою, за згодою не менш як двох третин присутніх членів спецради та офіційних опонентів на прохання здобувача захист дисертації може відбуватися мовою, якою підготовлена дисертація. Однак розшифровану фонограму та інші документи подають до ВАК державною мовою.

¹¹⁹Процедура захисту дисертації подається за Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Електронний ресурс] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко // Режим доступу : <http://www.google.com/attachment/1134/infot.htm>

Офіційні опоненти зобов'язані бути присутніми на захисті дисертації. Захист дисертації може відбуватися за відсутності з поважної причини лише одного опонента за умови позитивного його відгуку. У такому разі на засіданні спецради повністю оголошується відгук відсутнього опонента і заслуховується виступ додаткового офіційного опонента, затвердженого головою ради до захисту дисертації. Захист дисертації не може відбутись у разі відсутності двох офіційних опонентів або у разі відсутності офіційного опонента, який подав негативний відгук про дисертацію.

Прилюдний захист дисертації відбувається на засіданні спецради, яке вважається правомірним, якщо в його проведенні взяло участь щонайменше дві третини її складу, за умови обов'язкової участі щонайменше трьох докторів наук за спеціальністю кандидатської дисертації, та чотирьох – при захисті докторської дисертації.

Рішення спеціалізованої вченої ради щодо присудження наукового ступеня вважають позитивним, якщо за нього проголосувало щонайменше три чверті членів ради, які брали участь у засіданні.

Засідання спецради з захисту дисертації відбувається за певною процедурою.

До відкриття засідання члени ради мають бути ознайомлені з проектом висновку щодо дисертації, підготовленим комісією ради.

Засідання спецради починається з того, що головуєчий за даними реєстраційної картки присутності інформує членів ради про обов'язкові передумови правомочності зібрання і за наявності кворуму відкриває засідання. Він інформує членів про бажану для здобувача мову захисту дисертації і погоджує це питання з учасниками засідання.

Після цього оголошується порядок денний, захист дисертації. Головуючий оголошує назву дисертації, прізвище, ім'я та по батькові її автора, вказує прізвища офіційних опонентів.

Потім слово надається вченому секретареві, який доповідає про подані дисертантом документи та їх відповідність установленим вимогам, коротко викладає його біографію, доповідає про акти впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Якщо запитань до вченого секретаря немає, слово для викладу основних положень дисертації надається здобувачеві наукового ступеня. Свій виступ він може подати у формі читання (а краще переказу) попередньо підготовленого тексту доповіді, яка має засвідчити високий рівень теоретичної підготовки її автора, його ерудицію і здатність дохідливо викласти основні наукові результати проведеного дослідження.

В доповіді здобувач викладає сутність наукової проблеми (завдання) та зміст роботи.

Ознайомлюючи членів спеціалізованої вченої ради і всіх присутніх у залі з текстом своєї доповіді, здобувач мусить врахувати, що автореферат дисертації отримали всі члени спецради і частина запрошених, а також зацікавлені фахівці, які могли ознайомитися зі змістом дисертації та автореферату в бібліотеці за місцем захисту дисертації. Зважаючи на це, слід зосередити свій виступ в основному на викладі головної наукової концепції, наукової новизни роботи, нових теоретичних і практичних положеннях, а також результатах, отриманих особисто автором дисертації, тобто саме на тому, що він фактично захищає. Конкретний виклад цих принципових моментів роботи сприяє підвищенню наукової цінності дисертації, її науково-методичного рівня та якості; дасть змогу об'єктивніше оцінити внесок здобувача в науку і практику з урахуванням необхідності дотримання високих вимог до дисертації в процесі її атестації. Слід пам'ятати, що в авторефераті здобувач не наводить положення, які виносяться на захист. Здобувач захищає всі положення дисертації, зокрема висновки.

У разі необхідності слід робити посилання на текст автореферату або самої дисертації, а також на додатково

підготовлені схеми, таблиці і графіки. Можливе застосування спеціально підготовлених слайдів, кіно-, відеодокументів, плакатів, комп'ютерної техніки. Матеріали, винесені на схеми і таблиці, слід оформляти так, щоб здобувач міг демонструвати їх без особливих труднощів і вони були доступні для всіх присутніх.

У наочних матеріалах доцільно відобразити:

- ✓ повну назву дисертації;
- ✓ формулювання вирішеної наукової проблеми (завдання);
- ✓ мету дисертаційного дослідження;
- ✓ основні висновки дисертації;
- ✓ таблиці, графіки, схеми та ін., що свідчать про обґрунтування й достовірність отриманих результатів.

Особливо важливим є демонстрування результатів дисертаційної праці за допомогою комп'ютерної техніки.

Як уже зазначалося, не лише зміст тексту доповіді, а й характер її виголошення (читання чи переказу) значною мірою визначають оцінку захисту. Тому важливо зважати на **певні правила прилюдного виступу та риторичні рекомендації до нього:**

1. Особливо важливо, щоб мова здобувача була зрозумілою, граматично правильною, впевненою, що робить її зрозумілою і переконливою. Доповідь має бути суто науковою, добре умотивованою за змістом. Слід уникати надмірних подробиць та широкого вживання вузькоспеціальної термінології. Тоді вона буде зрозумілою і тим членам ради, котрі інколи далекі від тематики обговорюваної дисертації, а також широкій аудиторії фахівців.

2. Мова здобувача має бути не лише зрозумілою і впевненою, а й виразною, що залежить від темпу, гучності та інтонації. Якщо здобувач говорить квапливо, ковтаючи закінчення слів, або доволі тихо і невиразно, то якість виступу різко знижується. Спокійна, некваплива манера викладення завжди імпонує слухачам. Неприпустимим є порушення норм літературної вимови, зокрема використання неправильних наголосів у словах.

3. Серед основних порад, які допоможуть здобувачам виголосити свою доповідь, можна назвати такі:

- усі цифри в тексті записуйте тільки словами, щоб не довелося підраховувати кількість нулів;
- розпишіть партитуру тексту доповіді (зверніться за допомогою до фахівця, далі матимете змогу неодноразово самотійно користуватися отриманими від нього знаннями та порадами), підкреслюйте ключові слова, що виділяються наголосом;
- залишайте великі поля при друкуванні, щоб можна було доповнити текст своїми зауваженнями чи пояснювальними словами;
- уникайте тавтології, максимально використовуйте власний лексичний запас (за потреби загляньте у «Словник синонімів»);
- краще повторіть іменник, уникаючи надлишку займенників;
- використовуйте прості слова і прості розповідні речення;
- не переобтяжуйте текст складнопідрядними реченнями.

4. Слід зважати і на такий аспект, як вибір одягу, пози під час виступу, а також жестів, міміки, манер, інших ЗОВНІШНІХ форм поведінки. Елегантність, охайність в одязі справляє сприятливе враження і прихильність до здобувача членів спецради, а також усіх присутніх на захисті.

5. Пам'ятайте, що хвилюватися в такій ситуації – природно і навіть корисно. Хвилювання свідчить про те, що вам не байдужі ні предмет обговорення, ні аудиторія. Проте сильне хвилювання може зіграти з вами злий жарт. Якщо не вдається «взяти себе в руки», спробуйте зробити максимально сильні рухи пальцями ніг (ніхто не побачить!): це пришвидшить кровообіг, і ваш мозок отримає додаткову порцію кисню для боротьби з надлишковими емоціями...

Після виступу здобувача члени спецради в усній або письмовій формі ставлять запитання. Вони можуть торкатися всіх аспектів захисту дисертації, методів дослідження, уточнення наукової і практичної значущості, процедури експериментальної роботи, будь-яких інших питань. Ставити запитання та отримувати на них відповіді мають право всі присутні на захисті дисертації фахівці та гості.

Упевненість відповідей на поставлені запитання значною мірою відбивається на результатах голосування членів спецради. Відповідати на запитання слід тільки за суттю справи. Здобувачеві варто проявляти скромність в оцінці своїх наукових результатів і тактовність стосовно тих, хто ставить запитання. Перш ніж відповідати на запитання, необхідно уважно його вислухати і записати. Бажано на поставлене запитання відповідати відразу, а не вислуховувати всі запитання, а потім на них відповідати. Чітка, логічна й аргументована відповідь на попереднє запитання може виключити наступне. Не забувайте дякувати за запитання, адже вони свідчать про те, що ваша кількарічна праця була не даремною, ви змогли зацікавити визнаних у даній галузі фахівців.

Після відповідей здобувача на запитання членів ради і присутніх слово надається науковому керівникові, який у своєму виступі, як правило, розкриває ставлення здобувача до роботи над дисертацією, його якості як науковця, громадянина.

Учений секретар оголошує висновок організації, де виконувалася дисертація або до якої був прикріплений дисертант, а також інші відгуки на дисертацію й автореферат. Якщо таких відгуків надійшло багато, то робиться (за згодою членів ради) короткий їх огляд з виділенням конкретних зауважень. Здобувач послідовно відповідає на всі зауваження і побажання. Далі виступають офіційні опоненти. Вони можуть як зачитувати текст відгуку, так і виступати близько до тексту. Однак у виступі обов'язково мають бути відбиті всі зауваження і побажання письмового відгуку.

Після виступу кожного опонента здобувачеві надають слово для відповіді. Подякувавши опонентові за згоду виступити на захисті та високу оцінку дисертації (якщо таку було висловлено), здобувач відповідає на його зауваження. Якщо з деякими зауваженнями опонента можна погодитися, про це слід сказати у відповіді. Можна підкреслити ті побажання опонента, що відкривають перспективи подальшої роботи здобувача над темою дослідження. Відповіді мають бути чіткими, лаконічними, виваженими. Після кожного виступу здобувача для відповіді на зауваження офіційних опонентів головуєчий пересвідчується, чи задоволений опонент відповіддю.

Після відповіді на запитання, зауваження і побажання членів ради та офіційних опонентів можна вважати, що основна частина процедури захисту дисертації завершена. Друга частина засідання спецради – це дискусія щодо дисертації, яка захищається.

У публічному обговоренні дисертації мають право взяти участь усі присутні на засіданні. Члени ради – доктори наук зі спеціальності, за якою підготовлена дисертація, повинні обов'язково взяти участь у дискусії. Вони можуть давати як позитивну, так і негативну оцінку дисертаційного дослідження з відповідною аргументацією. Після членів ради можуть виступити всі бажаючі.

Під час дискусії дається оцінка проведеної здобувачем теоретичної та експериментальної роботи, рівня його кваліфікації як ученого-дослідника, підкреслюються сильні і слабкі сторони дисертації, висловлюються пропозиції і побажання щодо використання теоретичних і прикладних розробок її автора.

По завершенні дискусії здобувачеві надається заключне слово, в якому він може зробити висновки щодо результатів обговорення його дисертації і за необхідності відповісти на запитання, які виникли під час дискусії. Бажано висловити подяку всім, хто надав допомогу здобувачеві в написанні і захисті дисертації. Якою б гостротою та різкістю не позначалися

зауваження, здобувач мусить витримати їх на високому принциповому рівні, виявити витримку і коректність.

Далі голова ради підбиває підсумки захисту і пропонує вибрати лічильну комісію для проведення таємного голосування. Рішення ради вважається позитивним, якщо за нього проголосувало не менше трьох чвертей від кількості присутніх на засіданні членів ради.

Після затвердження протоколу лічильної комісії (протокол затверджується простою більшістю від кількості присутніх членів ради) рада обговорює проект та ухвалює висновок ради про дисертацію.

У висновку викладаються найсуттєвіші наукові результати, які отримав дисертант особисто, оцінка їх достовірності та новизни, значення для теорії і практики та рекомендації щодо використання, зазначається, яким вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань відповідає дисертація. Текст висновку ухвалюється відкритим голосуванням простою більшістю присутніх на засіданні членів ради.

Проект висновку спеціалізованої вченої ради складає комісія з трьох осіб, яка вивчала роботу на стадії її попереднього розгляду і представляла роботу спеціалізованій раді під час прийому її до захисту.

Висновок спеціалізованої вченої ради має бути чітким і конкретним та відображати такі питання:

1. Остаточне (прийняте спеціалізованою вченою радою відкритим голосуванням) формулювання наукової проблеми або завдання, за вирішення яких здобувач заслуговує присудження наукового ступеня.

2. Констатація того, що дисертація є завершеною науково-дослідною роботою, виконаною в рамках певної проблеми або наукового напрямку. Тут необхідно вказати номери державної реєстрації теми, згідно з якими була виконана дисертаційна робота.

3. Актуальність теми і отриманих результатів.

4. Найсуттєвіші наукові результати, отримані особисто здобувачем, і їх новизна – все це має бути сформульовано чітко і конкретно, з розкриттям головної сутності. У висновку не потрібні констатації у вигляді анотацій.

5. Обґрунтованість і достовірність отриманих наукових результатів.

6. Наукове значення результатів роботи (значення для теорії).

7. Практичне значення результатів роботи із зазначенням, що конкретно вони дали при використанні.

8. Ступінь впровадження (використання) результатів роботи на момент її захисту.

9. Рекомендації щодо подальшого використання (впровадження) отриманих у роботі результатів.

10. Оцінка мови і стилю дисертації. Відповідність дисертації визначеній спеціальності.

11. Відповідність дисертації вимогам Порядку (відповідно до п. 12 або п. 13).

Після прийняття висновку голова ради повідомляє про те, що здобувачеві присуджено науковий ступінь кандидата (доктора) наук, і закриває засідання. Як правило, дисертантові надається можливість подякувати своєму науковому керівникові, колегам, опонентам, членам спецради та всім присутнім за увагу до його наукової праці.

Слід враховувати, що здобувач не має права усувати в дисертації недоліки, виявлені спецрадою у процесі її розгляду, та в авторефераті після його розсилання. Здобувач має право зняти дисертацію з розгляду в спецраді до початку таємного голосування (за заявою). У подальшому дисертація може бути подана до захисту як нова праця.¹²⁰

¹²⁰Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Електронний ресурс] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко // Режим доступу : <http://www.google.com/attachment:/1134/infot.htm>

Для ілюстрування описаного вище пропонуємо майбутнім науковцям зразки основного виступу та мовленнєвих моментів, що вимагають ораторських умінь.¹²¹

Зразок 1: Основний виступ здобувача

***Високоповажний голово спеціалізованої вченої ради,
вельмишановні члени спеціалізованої вченої ради, шановні
присутні!***

Вашій увазі пропонуються основні положення дисертаційної роботи на тему «Виховання естетичних смаків у майбутніх філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва в процесі позааудиторної роботи».

Сьогодні на фоні багатьох глобальних проблем виділяється домінантна – криза духовності нашого суспільства, що проявляється у відчуженні від національно-культурних надбань попередніх поколінь, у необізнаності з народними традиціями. Як наслідок спостерігаємо невтішні результати: молодь не знає коренів своєї родини, не орієнтується у багатьох питаннях традиційної етнічної культури, не вивчає усної народної творчості, не володіє навичками хоча б одного з видів декоративно-прикладного мистецтва.

У зв'язку з цим виняткового значення набуває підготовка майбутніх учителів-філологів, ерудованих спеціалістів, фахівців нової генерації, здатних адекватно сприймати, тонко і високо цінувати мистецтво, зберігати традиції, примножувати духовні й матеріальні надбання українського народу. Особливої актуальності нині набувають питання, що стосуються виховання української інтелігенції, якій був би притаманний високий рівень естетичної культури.

¹²¹Автори посібника щиро вдячні викладачеві кафедри української літератури та українознавства УДПУ імені Павла Тичини, канд. пед. наук Мамчур Н. С. за надані матеріали.

Одним із центральних складників естетичної культури особистості є естетичні смаки, що виступають своєрідним регулятором світоглядного ставлення людини до дійсності. Смаки не тільки віддзеркалюють сучасні норми прекрасного, але й сприяють подальшому розвитку взаємин між людиною та світом, тому звернення педагогічної науки до проблеми формування естетичних смаків майбутнього вчителя-філолога є цілком закономірним.

Переконаливою є позиція, що естетичну культуру, зокрема естетичні смаки, необхідно виховувати, адже вони є своєрідним показником освіченої особистості, яка вільно орієнтується в усіх сферах життєдіяльності.

Значні педагогічні можливості виховання естетичних смаків у майбутніх філологів закладені в організації і змісті позааудиторної роботи навчального закладу.

З огляду на свою актуальність проблема потребує розв'язання, чого можна досягти, подолавши низку суперечностей, а саме:

✓ між потребою суспільства в особистості, що володіє високим рівнем естетичної культури, і недостатньою розробкою теоретичних аспектів цієї проблеми стосовно майбутніх учителів-філологів;

✓ між важливістю виховання у майбутніх філологів естетичних смаків як регулятора ставлення до дійсності та недостатньою увагою до цих питань у позааудиторній роботі вищих педагогічних навчальних закладів;

✓ між вагомим потенціалом, що його містить народне декоративно-прикладне мистецтво як засіб виховання естетичних смаків у майбутніх учителів, і застосуванням традиційних змісту, форм та методів його реалізації.

Актуальність, теоретична і практична значущість означеної проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній науці та практиці, а також необхідність подолання окреслених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційної роботи.

***Мета дослідження** – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови, що забезпечують ефективність виховання естетичних смаків у майбутніх філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва в процесі позааудиторної роботи.*

***Об'єктом** дослідження є процес естетичного виховання студентської молоді, а його **предметом** – педагогічні умови виховання естетичних смаків у майбутніх філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва в процесі позааудиторної роботи.*

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі факультетів української філології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Херсонського державного університету, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Київського університету імені Бориса Грінченка. Загалом у дослідженні взяло участь 390 студентів та 25 викладачів.

Дозвольте не зупинятися на інших елементах наукового апарату, а перейти до викладу змісту основних результатів дослідно-експериментальної роботи.

Згідно з метою та гіпотезою дослідження нами було розв'язано низку задач.

***Насамперед**, відповідно до **першої задачі**, проаналізовано стан розробленості досліджуваної проблеми у філософській, психолого-педагогічній, культурологічній науковій літературі та уточнено сутність ключових понять дослідження. Здійснено педагогічну інтерпретацію поняття «естетичні смаки майбутнього вчителя-філолога» як складного особистісного утворення динамічного характеру, в змісті якого цілісно поєднуються емоційні, ціннісні, інтелектуальні та практичні естетичні складові, що зумовлюють потребу в здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси, вміння реалізовувати власний естетичний досвід у педагогічній діяльності.*

У процесі вирішення **другої задачі** обґрунтовано виняткову роль народного декоративно-прикладного мистецтва в процесі виховання естетичних смаків майбутніх філологів. Доведено, що народна творчість дає змогу звернутися до глибинних пластів декоративно-прикладного мистецтва – тисячолітнього доробку нашого народу, що відображає духовність, обдарування, мистецький талант українців, їхнє життя, спосіб мислення, характер, погляди, почуття та становить вивірене часом підґрунтя національної системи виховання. Завдяки пізнанню та оволодінню духовно-матеріальними цінностями рідного народу молода людина формується як яскрава, інтелігентна, неповторна особистість з глибокими різнобічними знаннями і прагненням стати виразником національного ідеалу, постійно самовдосконалюватися, духовно й естетично зростати.

Безсумнівним є те, що естетико-педагогічний потенціал народного декоративно-прикладного мистецтва сприяє розширенню культурного кругозору особистості, актуалізації її естетичних потреб, активізації суб'єктної декоративно-прикладної творчості, розвитку інтересу й пошани до народних традицій, формуванню національної самосвідомості.

Згідно з **третьою задачею** визначено компоненти, критерії, показники та рівні для діагностування стану вихованості естетичних смаків у студентів-філологів. Зокрема виділено:

✓ чотири взаємопов'язані структурні компоненти означеного особистісного утворення (емоційно-почуттєвий, ціннісно-мотиваційний, когнітивний, практично-діяльнісний);

✓ критерії (естетичне сприйняття, ціннісні орієнтації та мотиви, знання, практичні вміння);

✓ показники (здатність емоційно сприймати й адекватно оцінювати об'єкти та явища з позиції гарного – потворного, досконалого – недосконалого; мотивація на сприйняття й осмислення естетичної цінності об'єктів та явищ, орієнтація на їх творення; знання про естетичні норми розрізнення гарного і

потворного, досконалого і недосконалого; вміння створювати естетично цінні предмети, активність у такій діяльності);

✓ рівні (високий, середній, низький) вихованості естетичних смаків у студентів-філологів.

У результаті діагностування на етапі констатувального експерименту встановлено, що в навчально-виховному процесі вищих педагогічних навчальних закладів недостатньо уваги приділяється вихованню у майбутніх філологів естетичних смаків. Відтак більшості студентів притаманна низька мотивація до вивчення народного декоративно-прикладного мистецтва, а відсутність чітко визначеного змістового забезпечення позааудиторної роботи призводить до фрагментації знань студентів у цій галузі, негативного або навіть байдужого ставлення до мистецьких творів, заперечення їхньої цінності. Надання переваги традиційним формам і методам виховання, нівелювання індивідуальних особливостей студентів гальмує прояви їх активності як суб'єктів естетичної культури.

Як було передбачено **четвертою задачею**, розроблено модель виховання естетичних смаків у майбутніх філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва, що охоплює мету, компоненти, педагогічні умови, зміст позааудиторної декоративно-прикладної творчості, етапи виховання естетичних смаків, форми, засоби, методи та кінцевий результат.

Встановлено, що ефективність процесу виховання естетичних смаків у майбутніх філологів забезпечується за педагогічних умов:

✓ формування у майбутніх філологів мотивації до вивчення народного декоративно-прикладного мистецтва;

✓ розробки та впровадження змістового забезпечення виховання в студентів естетичних смаків засобами народного декоративно-прикладного мистецтва у процесі позааудиторної роботи;

✓ використання особистісно орієнтованої технології формування естетичних смаків майбутніх учителів-філологів для підвищення їхньої активності як суб'єктів естетичного виховання.

Позааудиторна творчість студентів охоплювала науково-дослідну роботу, написання статті, вивчення досвіду майстра декоративно-прикладного мистецтва та його презентацію, виконання індивідуального завдання у науково-дослідних лабораторіях, заняття в етностудії гончарства, етноклубі писанкарства, участь у майстер-класах «Українська вишивка» та «Народний декоративний розпис», в роботі гуртка «Народна лялька-мотанка», народознавчу пошукову роботу, інсценізацію календарно-обрядових свят, організацію виставок та екскурсій, відвідування ярмарок народного мистецтва, співпрацю з Малою академією народного мистецтва при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

Обґрунтовано технологію виховання естетичних смаків у студентів-філологів, що передбачає такі етапи: 1) організація сприймання естетичної інформації; 2) наведення прикладів оцінювання естетичних зразків народного декоративно-прикладного мистецтва; 3) формування досвіду особистого естетичного смаку в декоративно-прикладній діяльності; 4) забезпечення індивідуальної апробації естетичних смаків у процесі життєдіяльності; 5) виховання здатності до систематичного удосконалення естетичних смаків.

Позитивна динаміка зростання рівня вихованості естетичних смаків у студентів-філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва під час позааудиторної роботи є свідченням того, що запропоновані педагогічні умови забезпечують ефективне виконання поставлених завдань і досягнення визначеної мети.

Проведене дослідження не претендує на повне і всебічне розв'язання порушених у ньому питань. Багатогранна спадщина народного мистецтва, важливість і значущість якого актуалізується зі зростанням самосвідомості громадян України

сьогодні, заслуговує на подальше вивчення та впровадження у навчально-виховний процес вищого педагогічного закладу. Зокрема ґрунтовного опрацювання потребує такий аспект означеної проблеми, як формування естетичних смаків майбутніх філологів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Дякую за увагу!

Зразок 2: Окремі запитання до здобувача та формулювання відповідей на них¹²²

• **Питання:** У своїй дисертаційній роботі Ви обрали засобом виховання естетичних смаків у майбутніх філологів народне декоративно-прикладне мистецтво. Обґрунтуйте, будь ласка, свій вибір і охарактеризуйте естетико-виховний вплив даного виду мистецтва.

Відповідь: Дякуємо за запитання, шановний _____ (прізвище, ім'я та по батькові особи, яка задала питання).

Як доводить педагогічна наука, найбільш дієвим у вихованні молодого покоління є національний фактор, тому саме інформація зі сфери декоративно-прикладного мистецтва має потужний естетико-виховний потенціал і покликана стати на заваді байдужого споглядання та поверхового констатування фактів, ознак, особливостей народної культури.

У витворах традиційного декоративно-прикладного мистецтва сконцентровано ознаки національного смаку в усьому його розмаїтті, зокрема естетико-виховний вплив народного декоративно-прикладного мистецтва ми визначаємо через означення його функцій. Так **гедоністична функція** ДПМ пов'язана із духовним підйомом, почуттям насолоди. **Сугестивна функція** ДПМ має своєрідний психотерапевтичний характер, адже

¹²²Звертайте увагу на повноту відповіді, логічні наголоси, тлумачення малознайомих слів і термінів, наявність цитат, афоризмів та синонімічних рядів, використання риторичних тропів та фігур!

викликає навіювання певного потоку почуттів, емоцій та думок, які покращують самопочуття та настрій. **Гносеологічна функція** ДПМ визначається своєрідним пізнанням про навколишній світ. **Просвітницька функція** ДПМ характеризується сукупністю знань, є своєрідним «підручником народного життя». **Аксіологічна функція** окреслює ціннісні особливості виробів народного декоративно-прикладного мистецтва. **Евристична функція** ДПМ має пряме і безпосереднє відношення до різних видів діяльності майбутнього спеціаліста, оскільки активізує й розвиває творчий потенціал особистості, збагачує її естетичні смаки, погляди, емоційний світ, формує естетичний ідеал. **Комунікативна функція** ДПМ полягає в тому, що народне мистецтво виступає в ролі особливої мови, своєрідного засобу спілкування між поколіннями. **Пропагандистська функція** ДПМ пов'язана з популяризацією народного мистецтва, його поширення серед усіх верств населення з метою усвідомлення духовної цінності.

• **Питання:** В актуальності теми дослідження зазначено, що пріоритетного характеру щодо виховання естетичних смаків у студентів набуває позааудиторна робота у вищому навчальному закладі. Поясніть свою позицію щодо даної форми організації навчально-виховного процесу.

Відповідь: Дякуємо за запитання, шановний _____ (прізвище, ім'я та по батькові особи, яка задала питання).

Ми переконані в тому, що значні педагогічні можливості у вихованні естетичних смаків майбутніх філологів закладені в організації і змісті позааудиторної роботи навчального закладу. Видатний педагог С. Русова слушно підмітила, що навіть найкращий навчальний заклад без позааудиторної освіти не матиме значних корисних результатів. Тому таку роботу ми визначаємо як необхідну складову загального процесу виховання особистості у ВНЗ. Позааудиторна робота, при узгодженій взаємодії всіх суб'єктів педагогічного процесу, повинна бути скерована на ефективну організацію самостійної навчальної

роботи студентів, цілеспрямовану організацію їх дозвілля, максимальне задоволення пізнавальних і культурних потреб молоді, всебічний розвиток індивідуальних творчих потенцій студентів і, як наслідок, на перехід до самовиховання.

Зразок 3: Відповіді здобувача на зауваження опонентів

Відповідь першому опоненту:

Висловлюємо щире подяку офіційному опоненту – доктору педагогічних наук, професору _____ (прізвище, ім'я та по батькові опонента) передусім за згоду на офіційне опонування нашої дисертаційної роботи, а також за ґрунтовне опрацювання й аналіз результатів дослідження та доброзичливе ставлення.

Всі зауваження й побажання високоповажного офіційного опонента ми з вдячністю приймаємо. Дозвольте з приводу зауважень дати пояснення.

У першому зауваженні відмічено, що, на думку шановного опонента, більш розгорнутого використання потребує потенціал мистецтва слова, зокрема творчості видатних письменників, які воістину уславили декоративно-прикладне мистецтво України. В дисертації, як було помічено опонентом, ми зверталися до висловлень Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Гоголя та ін., судження яких брали за приклад і за основу під час створення студентами власних висловлювань щодо виробів народного декоративно-прикладного мистецтва, а також використовували у процесі розробки сценаріїв свят. Цілком погоджуючись із думкою _____ (ім'я та по батькові опонента), візьмемо до уваги її побажання та настанови й у процесі майбутньої роботи включимо до змісту програм спецкурсів і гуртків аналіз творів класичної художньої літератури, що містять зразки текстів про народні вироби.

Друге зауваження стосується того, що в експериментальній частині дослідження не достатньо виразно

представлені судження, що презентують естетичні смаки студентів-філологів.

У процесі експериментально-дослідного навчання ми робили акцент на створенні студентами виробів народного декоративно-прикладного мистецтва, процес якого супроводжувався виявом їх почуттів, емоцій, вражень, а також висловленими судженнями. Тексти міркувань, що й були вербальними судженнями, створювалися реципієнтами усно і проаналізовані нами у процесі бесід. Ми погоджуємося з тим, що кращі їх зразки варто було би включити у текст дисертації, і в процесі підготовки монографії візьмемо це до уваги.

У **третьому зауваженні** шановного опонента йшлося про те, що деякі розділи містять стилістичні та мовні огріхи. Ми беззаперечно приймаємо його і розглядаємо як побажання для нашої подальшої наукової роботи. Звісно ж, ми усунемо всі окреслені недоліки під час підготовки до друку посібника з досліджуваної проблеми...

Дякуємо ще раз шановному опоненту за ґрунтовну працю і усім присутнім за увагу.

Відповідь другому опоненту:

Дозвольте висловити щирі подяку офіційному опоненту – кандидату педагогічних наук, доценту _____ (прізвище, ім'я та по батькові опонента) передусім за згоду на офіційне опонування нашої дисертаційної роботи, а також за ґрунтовне опрацювання результатів дослідження та доброзичливе ставлення.

Усі зауваження й побажання високоповажного офіційного опонента ми з вдячністю приймаємо. З приводу зауважень дозвольте дати пояснення.

Стосовно **першого зауваження** щодо практично-діяльнісного структурного компоненту естетичних смаків маємо уточнити, що сутність його виражається у здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси, вміння

реалізовувати власний естетичний досвід у педагогічній діяльності. Означена складова передбачає перш за все креативний підхід, творчу реалізацію. _____ (Ім'я та по батькові опонента) висловила думку про те, що в роботі доцільно було б більш конкретно охарактеризувати поняття «творчість» і «декоративно-прикладна творчість». У науковій роботі визначення цих дефініцій представлено у підрозділі 2.2. Маємо зазначити, що ми не ставили перед собою завдання з'ясувати зрозумілий природній взаємозв'язок, спільність та відмінність цих терміноелементів, тому і не робили їх детальний аналіз чи порівняльну характеристику, оскільки в темі порушеної проблеми досліджували власне декоративно-прикладну творчість, а не творчість загалом у всіх її різноманітних проявах.

Друге зауваження стосується характеристики декоративно-прикладного мистецтва як матеріального відображення національної культури та національної самосвідомості України, що має значний вплив на формування естетичних смаків (підрозділ 1.2). Шановна _____ (ім'я та по батькові опонента) зауважила, що варто було б більш детально зупинитися на ключовій ролі візуального мистецтва як способу та середовища протистояння глобалізаційним процесам на особистісному рівні і на рівні держави.

Дійсно, світова спільнота й українське суспільство стурбовані наростаючим негативним впливом глобалізації на національні надбання людства. У своєму дослідженні ми розглядали декоративно-прикладне мистецтво як спосіб протистояння цим процесам і поклалися на висновки та ухвали всесвітнього форуму працівників науки, культури й освіти Генеральної конференції ЮНЕСКО в Парижі щодо контролю за збереженням традиційної народної культури. У дослідній роботі розроблені й апробовані форми позааудиторної декоративно-прикладної діяльності розглядалися як стрижневі, базисні в естетичному вихованні молоді. Упродовж експерименту було виявлено зростання рівня вихованості естетичних смаків

студентів-філологів, тому вважаємо, що проведена робота мала значний вплив на розвиток національної самосвідомості кожного студента, залученого до роботи, про що свідчать кількісні показники контрольного зрізу (с. 178–179). Розроблена методична система і впровадження її в навчально-виховний процес більшості вищих навчальних закладів, на нашу думку, матиме позитивні результати для розвитку національної самоідентифікації та загальної культури молодого покоління.

Згідно з **третім зауваженням** шановного опонента, то потребує уточнення сутність назви «майстер-клас», адже це поняття трактується на сьогодні як «короткочасна демонстрація вищого рівня майстерності», що суперечить поданим та реалізованим у процесі експерименту програмам, які більшою мірою відповідають програмам гуртка чи іншій довготривалій позааудиторній навчально-виховній діяльності.

Поняття «майстер-клас» має кілька тлумачень у сучасній теорії виховання та педагогічній практиці. В нашому дослідженні це, в першу чергу, ефективна форма позааудиторної роботи, відкрита педагогічна система, що дозволяє демонструвати нові можливості педагогіки розвитку і свободи, показує способи подолання консерватизму і рутини.

З цієї точки зору майстер-клас відрізняється від інших форм презентації досвіду тим, що в процесі його проведення відбувається безпосереднє обговорення запропонованого методичного продукту і пошук творчого вирішення педагогічної проблеми як з боку учасників майстер-класу, так і з боку Майстра (під Майстром ми розуміємо педагога, що проводить майстер-клас).

Майстер-клас є головним засобом передачі концептуально нової ідеї своєї (авторської) педагогічної системи. Викладач як професіонал упродовж ряду років виробляє індивідуальну (авторську) методичну систему, що включає цілепокладання, проектування, використання послідовності ряду відомих дидактичних та виховних методик, уроків, заходів, власних «ноу-хау», враховує реальні умови роботи з різними категоріями учасників майстер-класу.

Ця форма роботи є ефективною для передачі знань і умінь, обміну досвідом навчання та виховання, центральною ланкою якої є демонстрація оригінальних методів освоєння певного змісту за активної ролі всіх учасників заняття. Основою майстер-класу є практичні дії, що демонструють творче вирішення певного пізнавального та проблемного педагогічного завдання...

Щиро дякуємо шановному опоненту за ґрунтовну працю і усім присутнім за увагу!

Зразок 4: Відповідь здобувача на зауваження у відгуках на автореферат

Висловлюємо щирі слова вдячності всім підрозділам навчальних закладів, їх керівникам, відомим ученим за ретельний аналіз нашої дисертаційної роботи та надіслані відгуки на автореферат, які є позитивними.

Дозвольте відповісти і дати пояснення щодо висловлених зауважень та побажань.

На зауваження у відгуку на автореферат, що надійшов з Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від кафедри педагогіки, зазначено, що в тексті автореферату побіжно розкриті результати констатувального експерименту. В матеріалах дисертації (параграф 1.3. «Діагностика вихованості естетичних смаків у студентів-філологів») детально розкрито результати констатувального експерименту, а в авторефераті, враховуючи його обмежений обсяг, це питання подано більш узагальнено.

Стосовно побажань, висловлених кафедрою педагогіки і психології Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського про те, що в тексті автореферату бажано було б більш повно представити результати формувального етапу експерименту: аналізу результатів дослідно-експериментальної роботи присвячено параграф 2.4. другого розділу дисертації «Педагогічні умови виховання естетичних смаків у студентів-філологів засобами

народного декоративно-прикладного мистецтва в процесі позааудиторної роботи». У параграфі це питання висвітлено детально, однак в авторефераті подано лише стислий текстовий опис результатів констатувального експерименту.

У зауваженні від кафедри педагогіки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка сказано, що в тексті автореферату бажано було б повніше представити обґрунтування логіки формування моделі виховання естетичних смаків у майбутніх філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва в процесі позааудиторної роботи. У параграфі 2.1. «Модель виховання естетичних смаків у майбутніх філологів засобами народного декоративно-прикладного мистецтва» детально проаналізовано логічне обґрунтування розробленої моделі, зокрема охарактеризовано моделювання як метод наукового пізнання, основні його елементи, етапи створення, принципи розробки наукової моделі тощо. На жаль, регламентований обсяг автореферату не дозволяє вмістити весь матеріал, тому ми включили до друку найсуттєвіше, а саме – модель, її структуру та складові елементи.

На зауваження у відгуку на автореферат, який надійшов із Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка від кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, щодо недостатньої повноти представлення в авторефераті стану досліджуваної проблеми, пояснимо, що дане питання повно представлено у параграфі 1.1. розділового дослідження «Виховання естетичних смаків у майбутніх філологів як педагогічна проблема». На жаль, обсяг автореферату не дозволяє запропонувати розширений виклад стану досліджуваної проблеми.

Дякуємо за увагу.

Зразок 5: Слова подяки

Шановні присутні!

Дозвольте висловити глибоку вдячність адміністрації університету та відділу аспірантури за надану можливість працювати в нашому вузі та навчатись в аспірантурі.

Насамперед щиро дякую науковому керівникові – вельмишановному доктору педагогічних наук, професору _____ за цілеспрямовану допомогу в роботі, підтримку, вимогливе ставлення і терпіння. Його настанови, поради, рекомендації сприяли позитивному результату моєї наукової праці.

Висловлюю вдячність опонентам дисертаційного дослідження – доктору педагогічних наук, професору _____, кандидату педагогічних наук, доценту _____ за вдумливу роботу над дисертацією, висловлені зауваження і побажання, спрямовані на її поліпшення.

Особливо хочу подякувати голові ради, членам ради за створену і надану можливість захищати дисертаційне дослідження, за виявлену до нього увагу і доброзичливість.

Щиро вдячна всім присутнім!

ДЕКЛАМАЦІЙНА ХРЕСТОМАТІЯ

ПАРТИТУРА ТЕКСТУ

- *Партитура тексту* – це програма дій виконавця будь-якого тексту, складена за допомогою загальноприйнятих умовних знаків.
- Скласти партитуру – це розмітити текст умовними знаками.

Реєстр партитурних знаків (за Б. Буяльським)

- 1) ' – знак акценту над наголошеним голосним для позначення наголосу;
- 2) паузи:
 - а) / – коротка,
 - б) // – середня,
 - в) /// – довга;
- 3) лейми:
 - а) V – односкладова,
 - б) V V – двоскладова;
- 4) ——— – пряма лінія під словом для визначення наголосу при посиленні звука;
- 5) ↗ – підвищення тону (мелодія злету);
- 6) ↘ – зниження тону (мелодія спаду);
- 7) ^ – інтонаційний перелом;
- 8) - - - - - ^ – риски; розтягнути, уповільнити вимову;
- 9) ——— ↗ – стрілка означає: пришвидшити вимову;
- 10) ——— →
) – ліга (знак легато) – зв'язати слова, вимовляючи їх на одному диханні;
- 11) ——— ↻ – «загин», для позначення інтонаційної незавершеності (попередження, що фраза не закінчена);
- 12) ——— ↓ – «фігура легато» при енжамбемані (перенесенні); коли ритмічна пауза заперечується логікою фрази, не збігається з логічною паузою; цей знак вказує на паузу, яка здійснюється без добору повітря»;

- 13) < > – тупокутні дужки; в них беруться слова, які треба виділити особливим тоном; вживаються для того, щоб окреслити межі пояснювальних фраз, вставних речень, різних доповнюючих описів;
- 14) [] – квадратні дужки; вписуються слова, що вимагають необхідного тону;
- 15)] [– вказують на зміну адресата; адресат (у мистецтві живого слова) – це об’єкт уваги, зацікавлення, згадки чи звертання автора, а за ним і виконавця в межах часу, необхідного для вимовляння (проказування) слів і фраз, в яких ця увага фіксується. Таким об’єктом може бути людина, явище природи, предмет, подія;
- 16) « » – лапки; служать для позначення іронічного відтінку;
- 17) Швидко, – словесні зауваження про темп, настрій читання
повільно, тощо.
прискор
юючи,
весело

Навчіться виразно читати подані нижче твори (уривки з творів) у плані завдань словесної дії і розписаної партитури.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА КАЗКА «КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА» (УРИВОК)

Звитяжний бій

Розповідна
інтонація з
відтінком суму.
Добросеречно.

Активним,
впевненим
голосом
передати віру
Кирила в свої
сили.

Прямо, відверто,
різко.

То із захватом,
то насторожено.

Напружено.

Послав київський князь / своїх менших
діток / до ремісника Кирила Кожум'яки / з
проханням визволити свою старшу доньку, /
віддану в дань змієві. //

Ті як прийшли, / як почали просити, / як
стали навколішки / та як заплакали, / то й сам
Кожум'яка не витерпів, / заплакав та й каже://

– Ну, / це уже для вас / зроблю. //

Пішов до князя.//

– Давайте ж мені, каже, / дванадцять бочок
смоли / і дванадцять возів конопель.//

Обмотавсь коноплями, / обсмолився смолою
добре, / взяв булаву таку, / що може, в ній / пудів
десять, // та й пішов до змія. //

А змій йому й каже: //

– А що, Кирило? // Прийшов битися / чи
мириться? //

– Де вже мириться? // Битися прийшов з
тобою, / з іродом проклятим. //

От і почали вони битися – // аж земля гуде. //
Що розбіжиться змій / та вхопить зубами
Кирила, // то так кусок смоли і вирве; // що
розбіжиться та вхопить, // то так жмуток
конопель і вирве. //

А Кирило / його здоровенною булавою як
улюпить, // то так і вжене в землю. // А змій, / як
вогонь, / горить, – // так йому жарко, // і поки
збігає до Дніпра, / щоб напитися, // та вскочить у
воду, / щоб прохолодитися трохи, // то

Початок прити-
шено. Після сту-
пінь настороже-
ності доходить
кульмінації.
Передати
почуття радості
людей.

Шанобливо.

Кожум'яка вже й обмотався коноплями / і
смолою добре обсмолився. //

Ото вискакує з води змії / і що розженеться
проти Кожум'яки, // то він його булавою луп та
луп, / аж луна йде. //

Бились – бились, /аж іскри скачуть. //Розігрів
Кирило змія ще краще, / як коваль леміш у
горні: // аж захлинається проклятий, / а під ним
земля тільки стогне. //

А по горах / народ стоїть, / як неживий,
//зціпивши руки,/ жде, //що то буде! // Коли ж
зміюка // – бу-бух! //Аж земля затряслася.
//Народ, / стоячи на горах, / так і сплеснув
руками. //

От так Кирило! // От так Кожум'яка! //

От Кирило, / вбивши змія, / визволив князівну
/й відвів її князеві. // Князь уже не знав, / як
йому й дякувати.

І вже з того часу / й почало зватися те
урочище, / де він жив, // Кожум'яками. ///

ЛЕОНІД ГЛІБОВ «ЩУКА»

Іронічний відтінок. На бомагу не зважатимуть.	На <u>Щуку</u> / хтось « <u>бомагу</u> » в суд подав, // Що буцім би вона / <u>такеє виробляла</u> , // Що у ставу / <u>ніхто</u> життя <u>не мав</u> : Того <u>заїла</u> в смерть, / другого <u>обідрала</u> . ///
	<u>Піймали</u> Щуку молодці, // Та в <u>шаплиці</u> / Гуртом до <u>суду</u> притаскали, // Хоча чуби й « <u>мокренькі</u> » стали. ///
Безнадійна іронія, мовляв: хіба то суд.	На <u>той раз</u> «суддями» <u>були</u> : // Якісь два <u>Осли</u> , // Одна нікчемна <u>Шкапа</u> , // Та два стареньких <u>Цапа</u> , – ///
Відтінок огиди	Усе народ, як бачите, <u>такий</u> /// <u>Добрячий</u> //та <u>плохий</u> . // За <u>стряпчого</u> , /як завсігди <u>годиться</u> , // Була приставлена / <u>Лисиця</u> ... ///
З іронією, обережною вкрадливістю.	А <u>чутка</u> у гаю була <u>така</u> , // Що ніби <u>Щука</u> та « <u>частенько</u> , // Як тільки зробиться <u>темненько</u> / Лисиці й шле /то <u>щупачка</u> , // То сотеньку <u>карасиків</u> живеньких // Або <u>линів</u> гарненьких...» ///
«Як рак свисне»	Чи <u>справді</u> так було, /чи може, хто <u>збрехав?</u> / Хто ворогів не мав !– /// А все-таки <u>катюзі</u> , // Як кажуть <u>буде</u> по заслuzі. ///

Удавана поважність,
серйозність.

Удавана іронія.

Оманливе торжество
справедливості.

Улесливо, розв'язно.

«Загрозливо».

Грізно-патетично.

Напускна суворість.

Зійшлися судді, стали розбирати: //

Коли /і як воно, /і що їй присудити? //

Як не мудруй, /а правди нігде діти. ///

Кінців /не можна поховать... ///

Недовго думали – // рішили //

І Щуку на вербі /повісити звеліли. //

– Дозвольте і мені /, панове, / річ держать!

– //

Тут обізвалася Лисиця, –

Розбійницю таку /не так судить годиться:

//

Щоб більше жаху їй завдати //

І щоб усяк боявся так робити – //

У річці вражу Щуку // утопити!

– Розумна річ! – // Всі зачали гукать... ///

Послухали Лисичку //

І Щуку кинули – // у річку. ///

ЛЕОНІД ГЛІБОВ «ВОВК ТА ЯГНЯ»

Так жаль.

Оскаржено, гірка
іронія.

Темп трішки
пришвидшити, тон
трохи світліший.
Помітне уповільнення.
Епічний тон,
некваплива розповідь.
Співчутлива
доброзичливість.

Несподіваність,
раптовість.
Натяк на почуття
страху

Співчуття

Пихато «Той, що з
мухи зробить слона»
Погрозливо,
зневажаючи.

На світі / вже давно ведеться, /
Що нижчий перед вищим гнеться, //
А більший меншого тусає / та ще й б'є, –
Затим, / що сила є...

Примір /не довго показати, //
Та – // цур йому! // Нащо чіпуть?.. ///
А щоб кінці / як-небудь поховать, //
Я хочу / байку розказати. //
Улітку, / саме серед дня, /
Пустуючи, / дурне Ягня / *[наївне,*
довірливе]

Само забилося до річки – //
Напитися водички. //
От чи пило, / чи ні – // глядить: //
Аж суне Вовк – // такий страшений /
Та здоровенний ! //
Та так прямісінько й біжить /
До бідного Ягняти. //
Ягняті нікуди тікати: //
Стоїть, / сердешне, / та дрижить... //
А Вовк, / неначе комісар, / кричить /
Він, / щоб присікаться / знайшов причину:
//
– Нащо се ти, / собачий сину, /
Тут каламутиш берег мій /
Та квапиш ніс поганий свій /
У чистую осюю воду? ///
Та я / тобі за сюю шкоду – //
Ти знаєш – // що зроблю? ///
Як муху / задавлю! ///
– Ні, паночку, – / Ягня йому мовляє, – //

Здивування Ягня на фоні страху.

Ще більш роздратованіше звучать слова Вовка.

До подиву домішується тривога.
Вовк злиться ще більше, його слова звучать ще настирліше.

Поступове нагнітання темпу.

Жах і відчай Ягняти

До грубої погрози приєднується зарозумілість, пиха (у слові *мене*), цинізм (у

Водиці я не сколотив, /
Бо ще й не пив; //
А хоч би й пив, / то шкоди в тім немає, - //
Бо я стою зовсім не там, /
Де треба пити вам, //
Та ще й вода од вас /сюди збігає... ///
– Так себто я брешу? – // Тут Вовк йому гукнув:
– Чи бач! / Ще і базікають стало... //
Такого ще поганця не бувало!.. //
Здається, / ти й позаторік тут був /
Та капості мені робив? // Тривай же! //
Ти думаєш, / що я забув? //
- Помилуйте, / йому Ягнятко каже, – //
На світі я ще й году не прожив. ///
– Так брат твій був. – // Нема братів. //
Так, може, батько, /
Коли не дядько... ///
Або ж хто-небудь з ваших був... //
Хіба не знаю я, // не чув, /
Що ви усі мене б із'їли, /
Якби вловили? //
Собаки й вівчарі твої, /
Усі ви – // вороги мої: //
Од вас / мені життя немає... //
Ще мало я терпів? ///
– Так чим же я вам досадив? – //
Ягнятко, / плачучи, питає... //
– Цить, капосне! // Либонь не знає... //
Ще й огризається, щеня! //
Що ти за птиця?! // Ти – // Ягня! /
Як сміло ти мене питати? //
Вовк, / може їсти захотів!.. //
Не вам про теє дурням знати, – //

слові *їсти*), зневага (у слові *дурням*).

Глибоке уболівання.

Гірка іронія.

І Вовк / Ягнятко // задавив.. .///

Нащо йому про теє знати, /

Що, може, плаче бідна мати /

Та побивається, / як рибонька об лід: //

Він Вовк, // він пан... /// йому не слід... ///

ТАРАС ШЕВЧЕНКО «І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ»

М'яка, холодна
безнадія

Тепліше, але з
відтінком смутку.

Печаль.
Епічна розповідь.

Глибокий смуток,
уболівання.

Співчуття,
оскаржуючи, тяжке,

І виріс я на чужині, //
І сивію в чужому краї: ///
Та одинокому мені /
Здається – // кращого немає /
Нічого в Бога, / як Дніпро /
Та наша славная країна... ///
Аж бачу, // там тільки добро, //
Де нас нема. /// В лиху годину, //
Якось недавно довелось /
Мені заїхати в Україну, //
У те / найкраще село... //
У те, / де мати повивала /
Мене малого / і вночі /
На свічку богу заробляла; //
Поклони тяжкі б'ючи, //
Пречистій ставила, / молила, //
Щоб доля добра // любила /
Її дитину... /// Добре, мамо, //
Що ти зараня спать лягла,
А то б ти, «бога» // прокліяла /
За мій талан. ///
Аж страх погано /
У тім хорошому селі: //
Чорніше чорної землі /
Блукають люди; // повсихали /
Сади зелені, // погнили /
Біленькі хати, // повалались, /
Стави / бур'яном поросли.//
Село, / неначе погоріло, //
Неначе люди подуріли, //
Німі на панщину ідуть, //

болісне.

І діточок своїх ведуть!..//

І я, / заплакавши, / назад /
Поїхав знову на чужину. ///

Біль, гнів.

І не в однім отім селі, //
А скрізь на славній Україні! /

Велично.

Людей у ярма запрягли /
Пани лукаві... /// Гинуть! // Гинуть! //

Обурливо.

У ярмах лицарські сини, //

Гнівно.

А препоганії пани /
Жидам, / братам своїм хорошим, //
Останні продають штани...///

Найтяжчий настрій

Погано дуже, / страх погано! /
В оцій пустині пропадать, //
А ще поганше / на Україні //
Дивитись, / плакати – // і мовчать! ///

Замилування з
відтінком печалі,
ностальгії.

А як не бачиш того лиха, //
То скрізь здається любо, / тихо, //
І на Україні добро, //
Між горами стрий Дніпро //
(Неначе в молоці дитина) //
Красується, / любується /

Величаво.

На всю Україну. //

Ніжно.

А понад ним / зеленіють /

Ніжно-величаво.

Широкії села, //

А у селах у веселих /

І люди веселі. ///

Воно б, може так і сталось, //

Якби не осталось ///

Ніжно.

Сліду / панського / в Україні. ///

Похмуро

ІВАН ФРАНКО «ГРИМИТЬ»

<p>Неначе здалеку. Замріяно. Насторожено. Твердо рішуче.</p>	<p><u>Гримить!</u> // <u>Благодатна</u> <u>пора</u> наступає, //</p> <p>Природу / <u>розкішна</u> <u>дрож</u> пронимає, //</p> <p>Жде <u>спрагла</u> земля / <u>плодотворної</u> <u>зливи</u>, //</p>	<p>Ледве стримувана радість.</p>
<p>Пришвидшується темп. З полегшенням. Піднесено, задоволено.</p>	<p>І <u>вітер</u> над нею гуляє <u>бурхливий</u> / Із заходу / <u>темная</u> <u>хмара</u> летить – //</p> <p style="text-align: center;"><u>Гримить!</u> ///</p> <p><u>Гримить!</u> // <u>Тайна</u> <u>дрож</u> пронимає народи, – //</p>	
<p>Найбільш переконливо.</p>	<p>Мабуть, / <u>благодатная</u> <u>хвиля</u> надходить... //</p> <p><u>Мільйони</u> / чекають щасливої <u>зміни</u>, //</p>	
<p>Уповільнено Із захватом.</p>	<p>Ті хмари – // плідної <u>будущини</u> тіни, / Що <u>людськість</u>, / мов <u>красна</u> <u>весна</u>, / <u>обновить</u>... //</p> <p style="text-align: center;"><u>Гримить!</u> ///</p>	
	<p><i>Слова, підкреслені штрихами, повинні бути наліті величчю і захватом, та звучати не одноманітно.</i></p>	

ЛЕСЯ УКРАЇНКА «КОЛИСКОВА»

Сердечно

Місяць янесенький /
Промінь тихесенький /
Кинув до нас. //
Спи ж ти, малесенький, //
Пізній бо час. ///
Любо ти спатимеш, /
Поки не знатимеш,
Що то печаль; //
Хутко прийматимеш //
Лихо / та жаль. ///

Тривожно

Тяжка годинонько! /
Гірка хвилинонько! /
Лихо не спить... ///
Леле (,) дитинонько! //
Жить – // сльози лить. ///

Скорботно

[коли]

Сором хилитися, /
Долі коритися; //
Час твій прийде /
З долею битися, – //
Сон /пропаде... ///

Сердечно

Місяць янесенький /
Промінь тихесенький /
Кинув до нас... ///
Спи ж ти, малесенький, //
Поки є час!

ПАВЛО ТИЧИНА «АРФАМИ, АРФАМИ»

З почуттям, експресивно.

Прізвище весни –
«запашна».

Як в дзвони.

Ніжність райського кольору.
Перша гроза. Темп наростає.
Сміх – веселка; плач – дощ.
Ніжно і тихіше.

Швидше.

Здивування.
Піднесено, з захопленням.

Ніжно, тепло, з любов'ю.
Питальна інтонація.
З посмішкою.
Уточнюючи.
Як «відкрий душу».

Арфами, / арфами – //

золотими, / голосними /обізвалися
гаї: //

Самодзвонними: ///

Йде / весна /

Запашна. /

Квітами-перлами

Закосичена. ///

Думами, / думами – //

наче море кораблями, /

переповнилась /

блакить /

Ніжно тонними: ///

Буде бій

Вогневий! //

Сміх буде, // плач буде, /

Перламутровий... ///

Стану я, / гляну я – //

скрізь поточки / як дзвіночки /

Жайворон, / як золотий /

З переливами; //

Йде / весна

Запашна, /

Квітами-перлами /

Закосичена.

Любая, / милая – //

Чи / засмучена ти ходиш, /

Чи / налита щастям вкрай. //

Там / за нивами: //

Ой одкрий /

Колос вій! //

Сміх буде, // плач буде /

Перламутровий. ///

МИКОЛА БАЖАН. «СЬОМА СИМФОНІЯ ШОСТАКОВИЧА»
УРИВОК ІЗ ЦИКЛУ «НІЧНІ КОНЦЕРТИ»

Спокійно, затихаючи	...Смеркової зорі / прощально мрійна тінь // На хвилях флейт спливає в далечінь /
Все тихіше і тихіше.	Поволі. // Поволі. // Поволі. ///
«Хай би так було вічно».	І <u>тільки</u> б гойдався ласкаво / й замислено <u>глиб</u> , //
Швидше, але ще тихо.	І <u>тільки</u> б стелилася / ніжно голублена <u>тиша</u> , ///
Темп прискорюється.	<u>Коли</u> <u>забу</u> <u>б</u> <u>нів</u> поза <u>обрі</u> <u>є</u> <u>м</u> глухий <u>барабанний</u> <u>дріб</u> . //
Тривога наростає.	Бездумна гупня, / що <u>ставала</u> <u>зухваліша</u> й лютіша. //
Наростаюча інтонація.	<u>Дріб</u> . // Ще раз <u>дріб</u> . // Ще раз <u>стук</u> . // Ще раз зик.
Дуже голосно.	Він простору прагне. // Він прагне
Гаркнути голосно.	<u>поширень</u> . //
	<u>Хрипко</u> вигаркує: / Vorwärts! // [<i>ворверст</i>]
Рух темної сили.	<u>Скрикує</u> <u>дико</u> : / Sieg! // [<i>зік</i>] <u>Erste</u> Kolonne... // <u>Zweite</u> Kolonne...// <u>Dritte</u> Kolonne marschiren...
Суне смерть.	[<i>ерсте кольоне, цвайте кольоне, дрітте кольоне маршірен</i>] Наступ <u>потвор</u> . // Впертість <u>убивць</u> . // Тупіт <u>чобіт</u> . //
«Трагедія! Кінець світу».	<u>Ближчає</u> . / <u>Дужчає</u> . / <u>Глибшає</u> . / <u>Тяжчає</u> . //
«Як крик».	Б'є в <u>світи</u> . / Б'є в <u>стеги</u> . / Б'є в <u>зеніт</u> . // <u>Суне</u> . // <u>Реве</u> . // Роззявляється <u>пашею</u> , // <u>Плющать удари</u> . // <u>Плещуть пожари</u> . // <u>Гуп</u> . / <u>Грюк</u> . / <u>Крик</u> . / Машин <u>заброньованих ромби</u> . // <u>Крізь</u> небо <u>прогвинчені бомби</u> . // Sieg? Sieg? Sieg?.. ///

**ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ «МИКОЛА ДЖЕРЯ»
(УРИВОК)**

М'який,
задушевний
тон, сповнений
почуттям
зачарування.
Повільно,
плавно.
Піднесено-
святковий
настрій.

Широкою долиною // між двома рядками
розложистих гір /// тихо тече по Васильківщині //
невеличка річка / Раставиця. /// Серед долини //
зеленіють розкішні густі та високі / верби; /// там /
ніби потонуло в вербах /// село Вербівка. /// Між
вербами // дуже виразно й ясно // блищить проти
сонця // висока біла церква / з трьома банями, // а
коло неї // невеличка дзвіниця / неначе
заплуталася / в зеленому гіллі / старих груш. ///
Подекуди / з-поміж верб та садків // виринають
білі хати / та чорніють покрівлі / високих клубень.
///

По обидва береги Раставиці / через усю
Вербівку // стеляться сукупні городи та левади, /
неодгорожені тинами. /// Один город одділяється
од другого / тільки рядком верб / або межами. ///
Понад самим берегом // в'ється в траві стежка /
через усе село. /// Підеш тією стежкою, // глянеш
кругом себе // і скрізь бачиш / зелене-зелене море
/ верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи
// та густої осоки. ///

От стеляться / розложисті, як скатерть, //
зелені левади, // густа, як руно, трава / й
дрібненька тонісінька осока / доходять до самої
води. /// Подекуди / по жовто-зеленій скатерті //
розкидані темно-зелені кущі верболозу, // то
кругленькі, / наче м'ячики, / то гостроверхі, /
неначе топольки. /// Між м'якими, / зеленими, /
ніби оксамитовими берегами, // в'ється гадюкою /
Раставиця, / «неначе передражнює здорові річки»,
/ як часом маленькі діти / передражнюють

старших. /// А там далі // вона повилась між
високими вербами та лозами, // що обступили її
стіною з обох боків. /// Он верби одступились од
берега // і розсипались купами / на зеленій траві.
///

ДОДАТКОВІ ВПРАВИ

1. Словниковий запас.

Великий запас слів – це одна із умов гарної дикції. Намагайтеся зробити ваше мовлення більш різнобарвним, не вживайте завчені та шаблонні фрази, і тоді ваш виступ справить потрібне враження на аудиторію та запам'ятається слухачам надовго. Найбільшим ворогом дикції є слова-паразити на кшталт «ну», «значить», «так би мовити», «коротко кажучи», «скажімо» тощо. Для того, хто їх вживає, вони можуть бути непомітними. На жаль, зі слухачами ситуація зовсім інша: вже за кілька хвилин промови аудиторія помічає всі слова-паразити, які починають відволікати увагу слухачів від самої суті виступу. Аби позбутися слів-паразитів візьміть собі за звичку зосереджувати увагу на тому, що ви говорите.

2. Вправи на покращення дикції:

- Покладіть в рот декілька горіхів та вимовляйте скоромовки, варіюючи темп від повільного до швидкого.
- Міцно стисніть губи та спробуйте говорити так, щоб було чути та зрозуміло що саме ви говорите.
- Запишіть на диктофон уривок певного тексту. Послухайте, що саме чує ваш співрозмовник. Навряд чи вам сподобається те, що ви почули. Записуйте до того часу, поки ваша дикція не досягне задовільного рівня.
- Найкраща вправа для тренування дикції – скоромовка. Якщо існують проблеми з вимовою певного звуку чи сполучення кількох звуків, то підбирають скоромовки із найбільшою кількістю важких для вимови моментів¹²³. Наприклад,

¹²³Смирнова М. В. Скороговорки в речевом тренінге: Учебное пособие. 2-е издание / Марина Владимировна Смирнова. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургской государственной академии театрального искусства, 2009. 105 с.

- на вимову голосних: *«пішов Вавило по мотовило, та, видно, валом завалило», «заліз кіт на сало і кричить, що мало», «у американця в Айдахо росла араукарія»* та ін.;
- на чітку вимову «Б»: *«бомбардир бомбардував Бранденбург», «баба сіяла боби, а вродилися гриби»;*
- на чітку вимову «П»: *«кота Потап по лапі хлопав, то ж від Потапа кіт потопав», «Пилип до печі прилип»;*
- на чітку вимову «В»: *«вертоліт вертів гвинтами, хвилював траву вітрами», «вилили мило у ванну і вимили милом Ваню», «варениці-варенички в'ються у вервечки»;*
- на чітку вимову «М»: *«гей, малий, скажи малому, хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже», «не жаліла мама мила, мила мама з милом Милу»;*
- на чітку вимову «Ф»: *«кінофільм про Труффальдіно, опера про Фігаро», «з фанфарами і феєрверками фрегат ввійшов в фарватер Фінської затоки», «шериф з префектом у фуражках з дефектом»;*
- на чітку вимову «К»: *«ковіляє козел із косою козою, а коса коза – з кривим козлом», «кур'єра кур'єр загнав у кар'єр, не страшний-бо кар'єр, якщо спритний кур'єр»;*
- на вимову твердого «Ч»:
 - Качечка кряче –*
 - каченьт не бачить,*
 - Кличе качечка курчат:*
 - Чи не бачили качат?*
 - Ні, качечко, ми качат*
 - Не бачили в вічі,*
 - А качура без качат*
 - Зустрічали двічі!*

і т. д..

Під дикцією розуміється чітка і зрозуміла вимова всіх звуків. Це досягається за рахунок правильної артикуляції кожного звуку, і, перш за все, завдяки вмінню в процесі розмови вільно і досить широко відкривати рот. При погано відкритому роті звуки

вимовляються ніби крізь зуби. Для розвитку рухливості м'язів нижньої щелепи використовуються спеціальні вправи.

• **Вправи для збільшення рухливості нижньої щелепи:**

1) Опустіть нижню щелепу так, щоб відстань між зубами була рівна ширині двох пальців.

2) На одному видиху беззвучно і протяжно вимовляйте голосні звуки:

aaaaaaaaaaaaaaaa, яяяяяяяяяяяяяя(відстань між верхніми і нижніми зубами рівна ширині двох пальців);

oooooooooooooooo, єєєєєєєєєєєєєє(відстань між зубами рівна ширині одного пальця);

iiiiiiiiiiiiii (рот злегка відкритий).

3) Вимовте ці ж звуки, але голосно.

4) На одному видиху протяжно вимовте кілька голосних звуків. Слідкуйте за тим, щоб при вимові був достатньо відкритий рот.

5) Вимовляйте скоромовки, в яких є багато голосних звуків.

• **Вправи для підвищення рухливості губ**

При млявості й недостатній рухливості губ страждає чіткість і зрозумілість вимови багатьох голосних і приголосних звуків. Наприклад, для вимовляння звуків *у, ю* потрібно витягнути губи вперед трубочкою, для звуків *о, е* округлити губи, а для звуків *с, з* розтягнути губи у посмішці. Для тренування губ корисно виконувати такі вправи:

1) Розтягніть губи в усмішці без оголення зубів.

2) Розтягніть губи в усмішці з оголенням зубів при закритому роті.

3) Щільно зімкніть губи і витягніть їх вперед так, як при свисті.

4) Витягніть губи вперед у формі трубочки.

5) Поперемінно чергуйте витягування губ в трубочку із розтягуванням їх в усмішці.

6) Підніміть верхню губу, оголивши верхні зуби, потім опустіть нижню губу, оголивши нижні зуби.

7) Протяжно промовте голосні звуки (спочатку без голосу, але з підкресленою артикуляцією, потім з голосом):

iiiiii (губи розтягнуті в посмішці);

oooooo (губи овалом);

uuuuuu (губи трубочкою).

8) Вимовте приголосні звуки (спочатку беззвучно, потім з голосом):

ssssss, zzzzzz (губи розтягнуті в посмішці);

shshshshsh, zhzhzhzhzh (губи витягнуті вперед овалом).

9) Разом і протяжно скажіть кілька звуків на одному видиху:

iiiuuuu (губи спочатку розтягнуті, потім приймають форму трубочки);

uuuuiii (губи з форми трубочки переходять у форму посмішки);

ooouuuuiii (округлені, трубочка, усмішка);

aaaaiiiuuuuuuiii;

ssssssshshshshsh (при вимові звуку *s* губи розтягнуті, при *sh* – витягнуті вперед);

zzzzzzzhzhzhzhzh (при вимові *z* губи розтягнуті, при вимові *zh* – витягнуті вперед).

10) При щільно зімкнутих губах імітуйте вибух при вимові звуків *n, b* (баба, бублик, крупа, барабан, палиця).

11) Читайте вголос скоромовки та стежте при цьому за положенням губ.

• **Вправи для розвитку м'язів язика**

Язик бере активну участь в утворенні більшості звуків мовлення. Від його роботи багато в чому залежить виразність мови. Особливі труднощі виникають при вимові слів зі збігом приголосних, коли необхідно швидко перемістити язик з одного положення в інше. Для зміцнення м'язів язика, поліпшення його рухливості чітко відпрацюйте наступні рухи:

1) Висуньте язик назовні і зробіть ним рухи вліво, вправо, вгору, вниз.

2) Висуньте назовні язик та зробіть кругові рухи зліва направо, потім навпаки – справа наліво.

3) При відкритому роті і злегка висунутому язичці зробіть його широким, вузьким, чашечкою (кінчик і бічні краї злегка підведені).

4) Злегка піднесеним напруженим кінчиком язика «почистіть» верхні зуби із зовнішнього і внутрішнього боку, в напрямі від внутрішньої сторони зубів до зовнішньої і навпаки.

Контроль за правильністю виконання рухів здійснюйте за допомогою дзеркала. Слідкуйте, щоб всі рухи язиком виконувалися легко і вільно, без особливого напруження.

3. Вправи на покращення техніки мовлення.¹²⁴

• *Вправи на розвиток дихання*

Сядьте спокійно, не напружено. Видих розрахований на 6–9–12 одиниць. На кожні 3 одиниці вимовляйте один звук. Починайте з двох звуків [з] і [ж]. Далі додайте [ф] і на 10–12 одиниць.

Якщо помітите, що видихати на 12 одиниць відразу важко, порухайте на три звуки, а четвертий додавайте поступово по одній одиниці. Вправу повторіть 3–4 рази.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
з	-	-	ж	-	-	з	-	-	ф	-	-

• *Вправи на розвиток висоти голосу*

1) Наберіть повітря і, починаючи з низької ноти, підвищуйте звучання кожного слова (ніби підіймаючись сходами).

Ваша мета – пройти свій діапазон.

¹²⁴За методичними рекомендаціями Г. Л. Бондаренка.

	<i>і т.д.</i>
	<i>що нам</i>
(Добираєте повітря)	<i>Чи є</i>
	<i>і сади.</i>
	<i>ниви</i>
	<i>за рідні</i>
	<i>миліше</i>
	<i>в житті</i>
	<i>що нам</i>
(Вдих)	<i>Чи є</i>

2) Прочитайте текст, дотримуючись вказівок:

Білі мухи налетіли, – *– голосно*
 Все подвір'я стало біле. *– голосніше*
 Не злічити білих мух, *– спокійно (звичайне звучання)*
 Що летять неначе пух. *– тихіше*
 – Галю, Петрику, Кіндрате, *– дуже голосно, протяжно*
 Годі, ледарі, вам спати! *– голосно*
 І побігли до санчат *– голосно, але тихіше від попередніх*
 Галя, Петрик і Кіндрат... *– звичайне звучання голосу*

• ***Вправа на розвиток рухливості голосу***

Прочитайте кілька разів текст, змінюючи темп звучання. Чи впливає темп читання на уявлення про характер дії?

Над шляхом Явдошка

шукала волошки.

Явдошко, волошки

шукати облич!

Над шляхом ти знайдеш

Один лиш спориш!

Грицько Бойко.

Прочитайте цей текст майже пошепки, але так, щоб вас почули всі присутні.

Уявіть, що ви працюєте у великій аудиторії. Тихо читаючи текст зверніть увагу на артикуляцію звуків і посилайте їх до уявних останніх рядів. Темп читання середній.

Не менш важливими для майбутнього оратора є **вправи для вдосконалення гнучкості мислення**. Вони допомагають навчитися отримувати потрібний результат, діючи нестандартно в стандартній мовленнєвій ситуації.

- **«Достойна відповідь»**

Кожному учаснику гри пропонується продемонструвати різні варіанти відповідей в конкретній ситуації. Наприклад «ваш друг забув повернути вам гроші, узяті в борг на один місяць, а минуло вже цілих три». Зажадайте від нього повернути борг, звертаючись: а) агресивно, б) невпевнено, в) упевнено – гідно.

Зразки для вправи:

- ✓ *Друг займає ваш час розмовою, а вам потрібно піти. Ви говорите...*

- ✓ *Ваша подруга влаштувала вам зустріч із незнайомим чоловіком, не попередивши вас. Ви заявляєте їй...*

- ✓ *Друг ставить вас у незручне становище, розповідаючи в компанії малоприємні історії про вас. Ви заявляєте йому...*

- ✓ *Ваша подруга просить позичити їй на вечір нове плаття, а вам не хотілося б, щоб хтось побачив її в ньому та отримав можливість порівнювати з вами. Ви говорите...*

- **«Мудрий вчинок»**

Кожна мікрогрупа отримує картку з описом складної ситуації, вчинку винуватиці або винуватця конфлікту й описом стандартного вчинку у відповідь. Група повинна знайти нестандартне рішення переможного виходу із ситуації:

- ✓ *Вас раптово починають уникати одногрупники. При вашій появі стихають розмови. Головний винуватець: так звана краща подруга. Вдаючи вірність, вона вивідує ваші плани та думки,*

але лише для того, щоб потім спотворити їх та додати пліток. Її мета – ствердитися за ваш рахунок. Звичайна помилка: або не звертати уваги, або влаштувати гучний скандал...

✓ *Ваш одногрупник дратує вас уїдливіми жартами. Змістом цих жартів є все: ваша зовнішність, одяг, макіяж, зачіска, стиль поведінки, успіхи та невдачі. Звичайна помилка: уїдливо відмітити, що його жарти не смішні та безглузді...*

✓ *Вас вибрали старостою групи. Одногрупниця не бажає виконувати ваші розпорядження. Доки ви мали рівні права, відносини були якнайкращі, але тепер вона стала справжньою фурією. Звичайна помилка: відверто поговорити з нею про її неналежну поведінку...*

✓ *Зазвичай із куратором групи ви спілкуєтеся дуже мирно. Але ви приносите офіційний лист зі спортивного гуртка про необхідність вашої поїздки на змагання, і вона вибухає. Без жодного приводу вона починає кричати про кінець семестру, про те, що група «розпустилася», ніхто не думає про навчання, в думках тільки дискотеки та змагання. Винуватець: некерований холерик. Її раптові спалахи непередбачувані. Звичайна помилка: показати свій страх або замішання, розреветися...*

✓ *Ви перебуваєте з одногрупниками на практиці. Одна з ваших приятельок постійно скаржиться на нездужання і підкидає вам не лише свою роботу, а й звалює на вас побутовий клопіт: прибирання, миття посуду тощо. Винуватиця: ледарка, яка нахабно ухиляється від роботи. На дискотеці вона може веселитися в повну силу, а вимити тарілку після їжі не має можливості. Звичайна помилка: проявити співчуття і розуміння «не бути дріб'язковим»...*

✓ *У вас є свіжа ідея щодо проведення новорічного вечора. Ви необережно поділилися цією ідеєю з приятелькою, але півгодини опісля, коли вас збирає для розробки сценарію куратор групи, зі здивуванням виявляєте, що Марина Володимирівна висловлює цю ідею, називаючи автором сценарію вашу приятельку. Звичайна*

помилка: відмовитися від боротьби, тому що з такими «паразитами» боротися марно...

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

А

Абсолютне знання – це повне, вичерпне відтворення узагальнених уявлень про об'єкт, що забезпечує абсолютний збіг образу з об'єктом. Безперервний розвиток практики унеможливорює перетворення знання на абсолютне, але дає змогу відрізнити об'єктивно істинні знання від помилкових поглядів.

Автореферат – стислий виклад основних положень наукового твору (дисертації) із зазначенням теми, завдань, об'єкта і предмета дослідження, методологічних принципів тощо, зроблений автором. Звертаються до автореферату і літературознавці. І мовознавці, і фольклористи, і журналісти, передусім претенденти на вчені ступені кандидата чи доктора наук.

Академізм (гр. *Akademeia*: назва саду поблизу Акрополя, який, згідно з легендою, належав міфічному герою Академу) – високий елітарний рівень наукових досліджень. Академізмом також називають діяльність співробітників академії, для якої характерне дотримання загальнообов'язкових канонів у науці.

Академічне красномовство – ораторське вміння науковця, викладача, який доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки.

Акумуляція – риторична фігура, в якій нагромаджено кілька дій і понять з паралельними картинами, додатковими описами, побічними зауваженнями. Як правило, ця фігура використовується в епічних дискурсах.

Акція – завершальний етап ораторської дії, виголошення промови.

Аналогічна аргументація – логічна і риторична операція, що діє не через систему умовиводів, а ґрунтується на тих ознаках порівнюваних предметів, що схожі або збігаються, наприклад: «Який батько, такий і син».

Аналогія – схожість явищ, що є підставою для умовиводів за певних обставин.

Аналогічний метод – варіант індуктивного методу. Суть його зводиться до зіставлення подій, явищ, фактів для того, щоб виявити, чи можна перенести основні ознаки, властивості, якості, закономірності вже добре вивчених, пізнаних предметів на ще не пізнані, виявити, чи є між ними якась певна відповідність, схожість, однаковість.

Антична риторика – риторика Стародавньої Греції та Риму.

Апелювальні висновки – це пряме звертання до аудиторії під час завершення промови.

Аргумент – логічне доведення, виголошуване на початку драматичних та епічних творів античності стисле формулювання подальших подій, до сприйняття яких автор готує своїх реципієнтів, прийом, яким послуговувалися митрополит Іларіон («Слово про Закон і Благодать»), А. Міцкевич («Пан Тадеуш»), В. Стефаник («Новина»), В. Барка («Жовтий князь»); підстава, досвід, що використовується для підтвердження власної думки.

Аргумент вживається у значенні логічного доведення думки, істинність якої перевірена і тому вважається підставою істинності чи хибності іншого твердження. Аргумент використовується в полеміці, стосується принципів еристики, за якої доведення спрямовані до істини, до публіки задля впливу на почуття аудиторії, даючи або не даючи їй змоги скласти об'єктивне уявлення про предмет судження. Як аргумент застосовується також

«основна помилка» в доведенні, коли теза обґрунтована хибними посиланнями. Так, вислів «Література – це засіб виховання» спотворює справжнє призначення художніх феноменів, нівелюючи їх іманентні властивості за рахунок освітньо-педагогічних – другорядних для мистецтва. Аналогічні порушення стосуються і підстав, де у значенні аргументу, що підтверджує певну тезу, наведено таке положення, котре хоч і сприймається як заздальгідь хибне, однак саме потребує доведення, як, наприклад, стиль «наукового реалізму», обстоюваний І. Франком. Часто в інтелектуальній практиці спостерігається логічна помилка («порочне коло»), спричинена порушенням закону достатньої підстави, коли теза виводиться із аргументу і навпаки.

Аргументація – логічний процес, в якому істинність певного положення виводиться з істинності аргументів, сукупності доведень на користь чого-небудь. Точність, послідовність викладу суджень та спостережень, сумлінне користування першоджерелами, розуміння динаміки художньої свідомості, дотримання принципів об'єктивного історизму сприяють формуванню оптимальної системи суджень. Наприклад, специфіка літературознавчих суджень, на відміну від аналітичного потенціалу природознавчих наук, полягає в тому, що висновки, зроблені щодо студіювання предметів мистецтва, не завжди можна підтвердити; передусім це стосується історичних періодів еволюції письменства, стильових тенденцій та напрямів (класицизм, бароко, сентименталізм, реалізм, символізм, сюрреалізм тощо), генези творчої лабораторії письменника. Дослідник не може увійти в уже історично завершене літературне середовище і витлумачити його з абсолютною відповідністю, тому він здійснює свою аналітичну роботу шляхом накладання творчого досвіду минувшини на власний через розуміння історичної перспективи, уникаючи втиснення її у схематичні матриці свого літературознавчого сьогодення чи жорстких ідеологем.

Астеїзм – різновид іронії, похвала у вигляді осуду (чи навпаки). Класичний приклад астеїзму наявний у поемі Т. Шевченка «Кавказ», присвяченій засудженню війни царської Росії проти непокірних і вольнолюбивих горців:

*Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!*

Астеїзм допомагає захоплення чимось висловити словами, що мають негативний зміст, або, навпаки, осуд набирає форми похвали. Наприклад: «Хороший він хлопець! За ним давно буцегарня плаче!»

Іноді лайливі інтонації вживаються як вираження дружнього ставлення до когось: «Твої кучері мені ще не надокучили й не надокучать. Я вже люблю тебе, як пес дідька» (Є. Гуцало, «Позичений чоловік»).

Б

Бібліометрія – наукова дисципліна, яка використовує статистичні методи для аналізу наукової літератури з метою виявлення тенденції розвитку предметних галузей, особливостей авторства і взаємного впливу публікацій. Бібліометричні зв'язки, такі як цитування, взаємне цитування і взаємні посилання, авторське спів цитування і колективне авторство, забезпечують документ не підтвердження комунікацій у межах наукових галузей і між ними.

Благозвучність мовлення – якість живого мовлення, що свідчить про його мелодійність, плавність, виразність, звучність, відсутність неприємних для слуху звукосполучень, слів-паразитів, вставних звуків (е-е-е-е, м-м-м-м), перекручення орфоепічних норм.

В

Вербалізм – марнослів'я, пристрасна балаканина; надмірне захоплення словесними засобами, стилістичними фігурами, тропами; зловживання словом, пусте пишномовство, за яким не криється думка.

Види красномовства – сфери застосування ораторського слова в суспільній ситуації. Розрізняють п'ять видів красномовства: академічне, політичне, судове, церковне, суспільно-побутове.

Виклад – представлення, презентація попереднього відібраного факту, що становить концепт предмета.

Висновки – завершальна частина ораторської промови.

Вступ – початок ораторської промови.

Вчений – фізична особа, яка провадить фундаментальні або прикладні наукові дослідження з метою здобуття наукових та науково-технічних результатів.

Г

Гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ (процесів) або причин, які зумовлюють даний наслідок. Наукова теорія включає в себе гіпотезу як вихідний момент пошуку істини, яка допомагає суттєво економити час і сили, цілеспрямовано зібрати і згрупувати факти. Розрізняють нульову, описову (понятійно-термінологічну), пояснювальну, основну робочу і концептуальну гіпотези. Якщо гіпотеза узгоджується з науковими фактами, то в науці її називають теорією або законом. Гіпотези мають імовірний характер і проходять у своєму розвитку три стадії:

- 1) накопичення фактичного матеріалу і висунення на його основі припущень;
- 2) формулювання гіпотези і обґрунтування на основі припущення прийнятої теорії;
- 3) перевірка отриманих результатів на практиці і на її основі уточнення гіпотези;

Якщо при перевірці результат відповідає дійсності, то гіпотеза перетворюється на наукову теорію. Гіпотеза висувається на те, що вона, коли не цілком, то хоча б частково, стане достовірним знанням.

Гомілетика – християнська риторика, що має на меті тлумачення Біблії через проповідь чи повчальну бесіду; мистецтво інтерпретації сакральних текстів, виголошення зразків ораторсько-повчальної прози, започатковане з появою християнства, яке спиралося на традиції античної риторики, критично переглянутої з позиції християнської аксіології. Гомілетика розвивалася у працях Івана Кронштадтського, К. Войтили (Папа Римський Іоанн-Павло II), Йосипа Сліпого, митрополита Іларіона (І. Огієнко), Мстислава (Скрипника), Андрея Шептицького та ін.

Георгієві фігури – уперше введені Георгієм різноманітні прийоми, що зближують ораторську промову з поезією (симетрично-ритмічна побудова речень, використання рим і тропів).

Градація – стилістична фігура, що дозволяє показати явища в розвитку;

стилістична фігура, що полягає у поступовому посиленні засобів художньої виразності задля підвищення чи пониження емоційно-сислової значущості образів. Виразність градації посилюється у поєднанні її з анафорою: «*Прийшов, побачив, переміг*» (Юлій Цезар).

Класичним прикладом градації можна вважати вірш «Сучасність» В. Мисика:

*Так, мабуть, і в часи Бояна
Квітчалася пора весняна
І накрапали молоді дощі,
І хмари насувалися з Таращі,
І яструби за обрій углибали,
І дзвінко озивалися цимбали,
І в пралісах озера голубі
Вглядалися в небесну дивну ясність.
Все – як тоді. А де ж вона, сучасність?
Вона в найголовнішому: в тобі.*

Д

Дебати – обговорення вченими актуальної наукової проблеми, обмін думками, в процесі обговорення доповіді на з'їздах, конференціях, симпозіумах, зборах.

Дедукція – метод дослідження, форма умовиводу, коли окреме пізнається на основі знання загального, від загального до конкретного.

Демагогія – обман народу привабливими брехливими обіцянками, популярними гаслами, навмисне викривлення, спотворення фактів задля політичних, корисливих та інших цілей; голослівні аргументи, що мають вигляд глибокої аргументації на користь загалу, а насправді прикривають корисні розрахунки, низькість душі та некомпетентність, прагнення маніпулювати людьми.

Демонстрація – процес виведення тез із аргументів.

Дикція – манера вимови звуків і слів.

Дискусія – широке обговорення наукової проблеми.

Дискурс – будь-яка мова в процесі її застосування. Часто дискурсом називають логічно організований, аргументований виклад обстоюваних кимось доведень із можливим використанням описових та експресивних компонентів, притаманний розсудковому, опосередкованому знанню, отриманому на підставі зв'язного судження та попереднього досвіду, наприклад, індуктивного умовиводу. У такому разі дискурс має початок, середину та фінал, ситуативний контекст, інколи неправочинно ототожнюється з текстом, який не може бути інтерактивним. Дискурс відмінний від безпосереднього, інтуїтивного знання. Іноді вживається на означення бесіди, діалогу, трактату на зразок «Дискурсу про природу і розвиток сатири» Дж. Драйдена; підтекст, що виникає під час виголошення промови, очікування невимовленого.

Диспут – підготовлена і проведена публічна суперечка між задалегідь визначеними опонентами на обрану тему, що потребує з'ясування та розв'язання. Найчастіше диспутом буває науковий спір, публічне обговорення певного питання або наукової праці: дисертації, монографії тощо. Диспути були відомі здавен, часто влаштовувалися з навчальною метою, зокрема у братських школах, у Києво-Могилянській колегії (академії). Вони можуть бути принциповими для еволюції письменства та культури, як-от диспут «Шляхи розвитку сучасної літератури», організований культкомісією ВУАН та проведений 24 травня 1925 року з приводу публікації памфлету «Про сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян» М. Хвильового, яким була започаткована літературна дискусія 1925–28 рр.

Диспозиція – у риторичі – етап підготовки інверсованого мовлення; розділ про основні аспекти організації та структуру ораторського мистецтва. Перше значення поширене у письменстві, а друге, утворене на основі першого, стосується детально обміркованого плану майбутнього тексту, доцільного використання

в ньому елементів, чіткого внутрішнього зв'язку та послідовного і аргументованого викладу, що властиво академічному літературознавству.

Діалог – форма усної комунікації, учасники якої обмінюються низкою реплік-висловлювань, що здебільшого мають вигляд неповних еліптичних речень простої будови, супроводжуються експресивною інтонацією та мімікою, забезпечують розуміння обговорюваного. Трактуються або як вибір учасниками спілкування людей Я та Іншого, або як раціоналізований процес, коли подія зустрічі розглядається на підставі отриманого результату, набуває ознак доцільності й діалектичності. Розрізняють логічний та феноменологічний діалоги. Логічний виражений через мовлення, гарантуючи повноту перевтілення у мовленнєвого суб'єкта, коли індивід втрачає свої властивості, а феноменологічний здійснюється завдяки безпосередньому, хоч і не завжди адекватному, обміну (перекладу) між персональними світами, що зберігають іманентну специфіку. Головне в діалозі – дотримання опозиції Я – Ти , Я – Інші, які обмінюються репліками, на віднаходження шляхів порозуміння, здатності продуктивно реагувати на супротивні репліки, вживаючи речення різної модальності, з відносно меншою граматично-синтаксичною складністю, ніж у монологі, стверджувальні чи заперечувальні речення, з емоційно-експресивною інтонацією, вигуками, можливими супровідними засобами (жестикуляція, міміка). На підставі такого діалогічного відношення розкриваються концептуальні моделі світобачення мовців. У разі їх суголосся формується спільне комунікативне поле, а при протиставленні виникають бінарні опозиції. Закладаються основи конфлікту, спрямованого на драматичне або трагічне розв'язання. Водночас діалог відомий як самостійний літературно-публіцистичний жанр у формі розмови часто філософського смислового наповнення, апробований у давньоєгипетському «Діалозі розчарованого зі своєю душею», давньоіндійській «Бхагавадгіті», упанішадах. Діалог

використовували Сократ, Платон, Ксенофонт, Аристотель, Цицерон, Лукіан. Діалог поширювався в межах полемічної літератури, (наприклад, «Викриття диявола-миродержця» Івана Вишенського). Діалог у вигляді самостійних творів використовував Григорій Сковорода («Діалог, або розмова про давній світ», «Діалог Ім'я йому: Потоп Зміїн», «Байки харківські»).

Діалогічне красномовство – спілкування між двома або багатьма особами. Види такого красномовства: бесіда, дискусія, суперечка, диспут, нарада, прес-конференція, інтерв'ю, ділова гра, вечір запитань і відповідей, вікторина, «круглий стіл» тощо.

Діатриба – (гр. *diatribe*: бесіда, навчання) жанр античної літератури – невелика за обсягом проповідь на популярну, розраховану на плебс, морально-етичну або філософську тему, інколи у вигляді полеміки з уявним опонентом. Практикована філософами-кініками, зокрема Сократом, Антісфеном, Діогеном, довершена Біоном із Борисфена (III ст. до н. е.), який у своїх різко критичних виступах активно послуговувався фольклорними мотивами, жартівливими неологізмами, лайливими формулами, прийомами пародіювання. Діатриба порушувала класичні нормативи риторики, привертала увагу простотою та жвавістю викладу думок, яскравою образністю та дотепністю, застосуванням анекдотів, парадоксів, риторичних фігур. Діатрибу вживали також у римській (Горацій, Ювенал, Сенека, Епітет, Максим Мирський тощо) та християнській літературах, вона стала основою християнської проповіді. Зверталися до цього жанру Іоанікій Галятовський («Наука, альбо спосіб зложення казання»), Григорій Сковорода («Суперечка біса з Варшавою», «Вдячний Еродій»).

Діафона – стилістична фігура, різновид повтору. Повторюється слово чи вираз, які щойно прозвучали, але вони набувають більш експресивного значення. Стилістична фігура, що полягає у

повторенні того самого слова задля посилення логічного наголосу або гармонізації художнього мовлення:

«Самовитіє самота,
Сумовитіє найсамотніша...» (І. Римарук),
«А дніти мов не дніло...» (П. Тичина).

Дослідник – людина, яка здійснює наукові дослідження.

Е

Евристика – особливий метод ведення діалогу, введений Сократом. У евристичній бесіді все будується на системі навідних питань, що підштовхують співбесідника до вирішення проблем.

Евфемізм – слово або пом'якшений вислів, вжиті для заміни грубих, небажаних, непристойних, нецензурних, з негативним емоційним забарвленням слів, зокрема вульгаризмів, жаргонізмів тощо, а також інтимних виразів, неточних за значенням, зведених до алюзії. В евфемізмі проявляються метонімія, метафора, антифразис, синонім, антонім, еліпс, натяк. Евфемізм має давнє походження, сягає тих часів, коли не дозволялося називати тотем, тому розглядається як різновид табу, стилістичний прийом, близький до перифразу (*не проти ночі згадуючи* – при згадці про лиху людину), витворений культурою народного бачення.

Евфонія – милозвучність, властивість фоніки витворювати мелодійність звучання завдяки позиційному розташуванню звуків, чергуванню наголошених та ненаголошених, прийменників і префіксів (в/у), сполучників (і/й), що сприяє інтонаційній виразності та емоційному забарвленню мовлення, забезпечує уникнення какофонічних словосполучень, спрощення збігу приголосних.

Експромт – виголошення промови без підготовки.

Еліпс – стилістична фігура, яка засвідчує опущення певного члена речення чи словосполучення, що легко відновлюються за змістом; найпоширеніша в побутовому мовленні. Вживається для динамічності, стислості, експресивності вираження думки, розкриття напруженої дії, відрізняючись від апосіопези (обірваної фрази), фігури умовчування. Наприклад: *Що посієш, те й пожнеш* (упущено займенник ТИ).

Елоквенція – розділ риторики, в якому досліджуються фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури).

Елокуція – третій розділ класичної риторики, в якому розкриваються закони мовного вираження предмета спілкування; стилістичне оформлення тексту.

Емоції – психічні стани і процеси, що є реакцією на ситуативні переживання та чуттєві збудження людини, духовні та інстинктивні порухи. Емоції виражають симпатичне чи антипатичне, емфатичне ставлення до різних зовнішніх і внутрішніх подій. Важливі емоції в риториці, що має на меті безпосередній вплив на людську психіку, часто орієнтуючись не на свідомість, а на емоційну сферу публіки. Їх прагнуть уникати в наукових студіях, спрямованих на об'єктивне пізнання світу. Зловживання емоціями перешкоджає віднаходженню шляхів, які б наближали людину до істини; це помітно при порушенні принципів еристики під час дискусій, в упередженій критиці. Вищим рівнем емоцій вважається емоційний комфорт, що досягається внаслідок гармонізації, естетизації внутрішнього світу людини та соціуму, перейнятих творчою енергією і взаєморозумінням, на відміну від емоційного дефіциту, що є поширеним в утилітарному, механізованому, дегуманізованому суспільстві з характерними для нього неподоланими смугами відчуження.

Емпатія – розуміння відношень, почуттів, емоційних станів іншого індивіда; відрізняється від симпатії, якій властиве переживання. Термін запровадив Е. Тітченер, узагальнивши в ньому близькі за змістом ідеї про симпатію. Емпатію зафіксував ще Аристотель у «Поетиці». Розрізняють емпатію емоційну (проекції на моторні реакції та афекти іншої людини), когнітивну (розуміння інтелектуальних процесів), предикативну (здатність індивіда передбачати переживання іншого в конкретних ситуаціях). Будучи за своєю природою інтелектуальним процесом, емпатія широко застосовується в риторичі і означає здатність ритора відчувати стан іншої людини або аудиторії.

Емфаза – особлива напруженість мови, посилена її емоційна виразність, що часто досягається за допомогою різних стилістичних фігур: риторичних вигуків, звертань і запитань, епіфор тощо. Емфаза полягає в інтонаційному увиразненні певного вислову, окремого складника мовлення з метою надання йому особливої експресії. Емфаза широко вживається у риторичній спадщині О. Довженка.

Еналага – стилістична фігура роз'єднання, виражена неправильним граматичним мовним зворотом, підміною числа, наявністю ввідних словосполучень, перенесенням складника однієї синтаксичної групи в іншу, суміжну, задля посилення мовної експресії:

Незабаром зробилася мати

Із доброї тії дівчати.

(Т. Шевченко).

Риторична фігура, яка досягається невідповідністю граматичних норм до змісту повідомлення і тим збуджує увагу слухачів до промови оратора.

Епідейктичне красномовство – похвальне красномовство.

Епітафія – надмогильний напис у віршах чи прозі, поширений в античну добу переважно у вигляді епіграми. Пов’язаний з культом мертвих. В Елладі такі написи мали дидактичну функцію, особливо на могилах загиблих героїв, де вони починалися, як у випадку із спартанцями, так:

*«Подорожній, спинись!
Тут похований той,
Хто поліг у боях за Вітчизну...».*

Епіфора – стилістична фігура, протилежна анафорі, повторення однакових слів, звукосполучень, словосполучень, наприкінці версів, строф у великих поетичних творах, фраз, речень у промові. Епіфора вживається задля увиразнення художнього мовлення та структурування нового мікрообразу.

Наприклад:

«Він був би хорошим співаком, бо мав прекрасний голос і ідеальний слух, але він став учителем.

Він був би художником, бо майстерно володіє пензлем, але він став учителем.

Він був би чудовим лікарем, оскільки знає народну медицину від своєї бабусі і має добре серце, але він став учителем.

Він міг би стати інженером, бо вміє полагодити будь-який механізм, любить техніку і володіє нею, але він став учителем.

Він був би військовим, бо любить до нестями Україну і ладен віддати за неї життя, має козацьку силу і вправність, але він став учителем.

Він міг би стати агрономом, бо любить землю, а на його городі проізрастає все, що тільки може рости в нашому краї, але він став учителем.

Як добре, що Іван Свиридович став учителем, а його учні – співаками, художниками, лікарями, інженерами, військовими, агрономами, знаними на всю Україну. Слава і хвала Учителю!»

Еристика – мистецтво сперечатися, дискутувати, тобто знаходити істину в межах певної домовленості між опонентами, адресантом та адресатом, наратором і реципієнтом щодо порушення тези, або полемізувати, тобто утверджувати власні погляди, концепцію, враховуючи позицію протилежної сторони. Давні греки вбачали в еристиці спір задля перемоги, на відміну від діалектичної суперечки, репрезентованої досвідом Сократа, спрямованої на пошуки істини і водночас несумісної із софізмом, який обстоював Протагор і його послідовники. Еристика нині, маючи агональний характер, близька до діалектичної суперечки, часто послуговується методами герменевтики, висуває низку вимог щодо конструктивного розв'язання спірної ситуації. Так, аксіоми не можуть бути предметом спору. Від опонентів вимагається усвідомлення теми обговорення, глибоке осмислення, уникнення остаточного присуду. Предмет дискусії (полеміки) має бути чітко сформульованим; визначену тему не можна підмінювати іншою, слід шанувати відмінні, іноді несумісні погляди на один і той же об'єкт, вміти знаходити спільне у вихідних позиціях, послідовно дотримуватися принципів аргументування: достовірності, автономного обґрунтування, достатності та внутрішньої несуперечливості. Обговорення важливих питань несумісне з емоційністю, яка шкодить об'єктивності. Основні вимоги до мистецтва ведення полеміки проаналізовані у виданні «Еристика» (2001) Інни Хоменко.

Етос – моральний кодекс ритора в античному світі.

Ж

Жанри академічного красномовства – різновиди усних публічних промов.

Закон – внутрішній суттєвий зв'язок явищ, що зумовлює їх закономірний розвиток. Закон, винайдений через здогадку, необхідно потім логічно довести, лише в такому разі він визнається наукою. Для доведення закону наука використовує судження.

Закон краю – одне з правил композиційної промови, що вимагає особливо ясно формулювати тему, проблематику й завдання лекції, а також чітко викладати часткові й загальні висновки.

Закони логіки – основні чотири логічні закони: закон тотожності, закон суперечності, закон виключення третього, закон достатньої підстави.

Закон виключення третього – одне з суджень є обов'язково істинним, тоді інше – неістинне, а третього не дано.

Закон достатньої підстави – жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження – справедливим без достатнього обґрунтування.

Закон моделювання аудиторії – це вивчення соціально-демографічних, соціально-психологічних, суспільно-політичних, індивідуально-особистісних ознак аудиторії з метою забезпечення контакту з нею під час виступу.

Закон суперечності – жодне судження не може бути одночасно істинним і неістинним.

Закон тотожності – будь-яка завершена думка зберігає свою форму в межах певного визначеного контексту.

Звертання – інтонаційно-наголошений компонент речення, що називає адресата-істоту чи персоніфікований об'єкт. Найчастіше звертанням бувають іменники у кличному відмінку, іменники з прийменниками в одному з непрямих відмінків. Звертання мають окличну, спонукальну чи питальну інтонацію, зазвичай інтимізують комунікативне поле:

*Все на світі можна вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.*

Зевгма – стилістична фігура, яка виникає при об'єднанні однорідних членів речення, переважно підметів, одним дієслівним присудком, який стосується тільки одного з них:

*Стоїть сторожтерзаний Київ
І двісті розіп'ятий я (П. Тичина).*

Іноді звертання для фіксації довгого мовного періоду, коли в реченні з однорідними членами лише на початку цього періоду зазначений присудок у дієслівній формі, а надалі він лише береться до уваги. Один з прикладів – епатажно-іронічний вірш із циклу «Уроки класики» О. Ірванського, за основу якого взято афоризм російського драматурга О. Островського:

*Людина родиться для щастя,
Як птах для польоту.
Як птах...
Як індик,
Як півень,
Як деркач на болоті?
Як страус,
Як ему,
Чи як марабу?*

Знання – перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відбиття у свідомості людини, ідеальне відтворення умовною формою узагальнених уявлень про закономірні зв'язки об'єктивної реальності.

I

Ідентифікація – уподібнення, встановлення тотожності певних об'єктів на підставі відповідних ознак, практикується в палеонтології, текстології, авторознавчій судовій експертизі. Ідентифікація важлива при з'ясуванні іманентної сутності мистецтва, засвідчує високий рівень художньої самосвідомості, здатної на творення іншої дійсності, рівнозначної будь-якій навколишній, що підтвердила практика модернізму. За Г. Сагач, «в ораторському виступі зустрічається ідентифікаційне навіювання, коли оратор прагне викликати в слухачів почуття ототожнення, уподібнення до певного предмета мовлення. Це є досить ефективним методом на шляху до переконання через навіювання, що активно використовується у рекламному мовленні. Наприклад: «Завтра я буду мільйонером!» – реклама телевізійної гри «Лото-мільйон».

Ідея – найвища форма пізнання й мислення, яка, відображаючи об'єкт, спрямована на його перетворення. Вона має креативну мету, виконує евристичну функцію. Ідея зазвичай не сенсорна за своєю природою, містить ментальний зміст, що не обмежується процесом сприйняття. Термін з'явився ще в античну добу, зокрема у студіях Платона, Демокріта, Аристотеля, проте його значення почали осмислювати філософи пізньоелліністичного платонізму. Особливе місце ідея посідає в мистецтві, де актуалізується провідна думка, зокрема в риториці. Ідея висвітлює задум оратора, тему виступу; задум оратора може реалізуватися поступово, при складанні плану майбутнього виступу, що притаманне талантам, або у вигляді блискавичного осяяння, що властиво геніям.

Імпровізація – уміння ритора виступати без підготовки, без попереднього опрацювання теми, спираючись на раніше нагромаджені знання й навички контактування з аудиторією.

Імпровізація охоплює як зміст лекції, так і її форму, як сутність виступу, так і другорядні деталі. Вищий ступінь імпровізації – експромт, коли оратор дає розгорнуті відповіді на запитання слухачів. Особливо часто імпровізуються деталі лекції – зачин, кінцівка, психологічні паузи, гумор тощо, тобто елементи, роль яких у більшості випадків є методичною.

Інвектива – творчий прийом, який полягає в гостро сатиричному, іноді в'їдливо-нищівному викритті певних осіб чи соціальних явищ, містить елементи різкої іронії, сарказму, має форму звертання, послання, прокляття тощо. Застосовуваний у художніх та публіцистичних творах, антитетичний панегірику, дифірамбу. Зразком інвективи вважається друга «Філіппіка» Цицерона. Зазвичай в інвективі застосовуються образливі для адресата мовні звороти, інколи свідомо наповнені непристойною лексикою. Сміслова варіантність жанру зумовлена аксіологічною шкалою нормативних вимог та заборон. Інвектива широко використовувалася за античної доби, її віднаходять у ведійській літературі, Святому Письмі, посланнях апостолів, проповідях Григорія Назіанзина, Іоанна Златоуста, киеворуській писемній практиці, в полемічній літературі («Календар римський новий» Герасима Смотрицького, «Апокрисис» Христофора Філарета, послання Івана Вишенського, «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Палінодії» Захарія Копистянського).

Інвенція – це перший розділ класичної риторики, в якому розробляється етап задуму, намірів, ідей, формулювання гіпотези майбутнього виступу.

Інверсія – стилістична фігура, що полягає у незвичному, часто одивненому розташуванні слів у реченні, очевидному порушенні синтаксичної конструкції задля смислового увиразнення висловлення (В. Еллан: «Умовляють серця перебої»; тут інверсія вжита з метою акцентувати слово *серця*).

Індукція – форма мислення, в якій на підставі знання про окреме, часткове робиться висновок про загальне, що може бути як істинним, так і хибним, здебільшого гіпотетичним; антитетична до дедукції. Ці форми умовисновку бувають повними (кожен елемент певного кола має такі ж властивості, як і один з них) та неповними (властивості деяких елементів збігаються із властивостями елементів певного кола, не гарантуючи істинності у належному обсязі). Одним із перших звернувся до індукції Сократ; філософ використовував її у своїй маєвтиці (сократівська іронія), вважаючи знання поняттям про загальне, яке іноді пізнається шляхом порівняння цих окремих випадків між собою, віднаходження у них спільних ознак. Аристотель виявив два різновиди індукції: індукцію через простий обрахунок та неповну індукцію. Термін використовується в такому умовисновку, коли на підставі знання про окремі предмети даного ряду робиться загальний висновок, що містить аналогічне знання про всі предмети цього ряду. Індукція є також методом дослідження, який забезпечує загальне знання про відповідний ряд предметів на підставі вивчення емпіричного матеріалу та виявлення в ньому істотних ознак, що дає змогу досліднику поступово переходити від часткових положень до загальних. Це поняття називає також форму викладу в будь-якій науково-критичній студії, зокрема в академічній риторичі.

Інтелектуальна терпимість – властивості розуму й характеру людини, ясне розуміння нею відносності сьогоденних наших знань, припущення того, що інша людина може підійти до проблеми інакше, глибше, з іншою мірою оцінок. Інтелектуальна терпимість як елемент культури мислення передбачає в оратора здатність уважно й терпляче вислуховувати чужу думку, тактовно й доказово полемізувати.

Інтонанція – сукупність звукових мовних засобів, за допомогою яких передається семантичний, емоційно-експресивний, модальний

характер висловлювання, виражається його структурна цілісність, комунікативний тип (розповідь, питання тощо), інформативна вагомість, стилістичне забарвлення, індивідуальна своєрідність виражальних прийомів мовця. Інтонацію як структурний елемент речення досліджує Л. Булаховський, в аспекті виразного читання – М. Баженов, у зв'язку із синтагматичним членуванням мовного потоку – Є. Кротевич та ін. Вагома інтонація в риторичі, театральному мистецтві. Інтонацію як експресивну, емоційно-вольову властивість художнього мовлення вважають загальноестетичною проблемою, інтенцією текстопороджувального змісту, наділеного за словами М. Бахтіна, «емоційно-вольовою зацікавленістю».

Інформаційний реферат – документ, що найповніше розкриває зміст, містить основні теоретичні відомості про наукову проблему.

К

Кліше – стандартне словесне утворення, синонімічне стилістичному стереотипу, традиційній формулі. На відміну від штампа зі стертим лексичним значенням кліше вважається продуктивною одиницею мовлення, що фіксує повторювані явища, зберігає свою семантику та виразність, є ознакою певного стилю, зокрема наукового у контексті академічної риторики.

Композиція лекції – реально-мовленнева структура виступу, в якому відбивається співвідношення частин лекції за їхнім цільовим призначенням (зачин, вступ, основна частина і т. д.), за стилістичними особливостями (оповідь, інформація, коментар і т. ін.), за обсягом (вступ, головна частина, висновки), за співвідношенням теорії і фактів, раціонального та емоційного.

Композиція промови – побудова, внутрішня структура ораторського твору.

Концепція – розгорнута система знань про предмет, позбавлена логічних суперечностей при тлумаченні складної проблеми чи явища. Поняття, розроблене в риториці, поширене у різних наукових дисциплінах. Може базуватися на особистому досвіді інтерпретатора, оратора. Концепція ґрунтується на особистому баченні суб'єктом відповідного предмета (теми), виборі проблеми для вивчення, зіставленні досвіду інших із власним, формуванні чіткої позиції у користуванні набором переконливих доказів. Обрання предмета аналітичного дослідження зумовлене науковим мотивом чи авторським інтересом, наявністю відповідних знань про принципи і правила таксономії як теорії класифікації та систематизації результатів дослідження. При формуванні концепції враховують стан вивчення проблеми, закони формальної або діалектологічної логіки з відповідною доцільністю та поясненнями, застосовують індуктивний чи дедуктивний методи, використовують різні принципи, наприклад, герменевтичні, формують теоретичні або загальні положення змісту, власне концепти, які обов'язково мають бути достовірними. Концепція з позицій риторики – це система знань про предмет, виражена у стислій, короткій формі.

Концептуальний закон – створення концепції, базовий закон риторики.

Культура мислення оратора – усвідомлене слідування принципам інтелектуальної роботи, принципам, які диктуються особливостями сучасного рівня наукового, технологічного, художнього, морального та ін. розвитку суспільства. До цих принципів належать: постійне розширення, поглиблення й оновлення знань; свідомий відбір інформації; вміння по-новому бачити старе; компенсаторно-прогностичний підхід до проблем; системний аналіз явищ; вміння зосередитися на вузькій ділянці поєднання понятійного, концептуально-художнього бачення явищ;

інтелектуальна терпимість; гумор. Культура мислення оратора тісно пов'язана з культурою мовлення, культурою спілкування.

Л

Лекція – різновид академічного красномовства, усний логізований, систематичний, послідовний виклад певної теми. Лекції можуть бути цикловими, курсовими, разовими. Різновидом лекції є бесіда, екскурсія, інструктаж, концерт, показ, репортаж, спогад. Її використовують у радіо-, телепередачах. В античній риторичі лекцією називали перший етап ознайомлення з текстом, що полягав у правильному його узгодженні з вимогами просодії. У літургії поняття вказує на фрагмент Святого Письма, призначений для читання під час служби.

Літота – троп, антитетичний гіперболі, різновид метонімії, що полягає в художньому зменшенні величини, сили, значення зображувального предмета чи явища. Відома у фольклорі (ідіома з *макове зерня*). У мовознавстві літота означає стилістичне применшення будь-якої ознаки предмета або явища, вживається для пом'якшення категоричної оцінки, послаблення певного твердження. З такою метою використовують прийом емпатичного заперечення: *непростий замість складний, не без підстав, небезпідставно*.

Логічна демонстрація – процес виведення тез із аргументів.

Логографи – форма творів античних авторів, які записували, а не виголошували свої тексти (Ісократ), зафіксована на папірусі; знавці юриспруденції в Стародавній Греції, які писали судові промови.

Логос – ідея словесно оформленої людської культури, яка відображає у власному словнику ментальну та комунікативну

своєрідність певної традиції. Феномен логосу у раціоналістичному тлумаченні став символом європейського типу світосприйняття.

М

Магістр – освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні уміння та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі. Магістр повинен мати широку ерудицію, фундаментальну наукову базу, володіти методологією наукової творчості, сучасними інформаційними технологіями, методами отримання, обробки, зберігання і використання наукової інформації. Бути спроможним до плідотворної науково-дослідницької і науково-педагогічної діяльності.

Магістерська дисертація – самостійна науково-дослідницька робота, яка виконує кваліфікаційну функцію (тобто готується з метою публічного захисту і отримання академічного ступеня магістра). Основне завдання її автора – продемонструвати рівень своєї наукової кваліфікації, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання. Процедура підготовки і захисту магістерської дисертації подібна до захисту дипломної роботи і є спрощеною порівняно з кандидатською і докторською дисертаціями. Процедура захисту магістерської дисертації не потребує автореферату, не потрібно призначати офіційних опонентів і провідної установи.

Маєвтика – прийом сократівського методу встановлення істини. Полягав у тому, що філософ на підставі сформульованих питань ненав'язливо приводив свого співбесідника до істинного знання, як повітуха, сприяв «народженню думки». Споріднена з індукцією маєвтика спрямована на віднаходження спільного у часткових

випадках шляхом порівняння їх між собою. Вона супроводжується іронією, коли у твердженнях опонента викривають суперечність, відтак – незнання, дефініцію, що фіксує поступове сходження до правильно визначеного поняття внаслідок вихідних міркувань. Спір за методом маєвтики починається від поставленої перед опонентом вимоги визначити порушене дискусією (полемікою) питання; якщо відповідь поверхова, то співрозмовники посилаються на приклади із життя задля уточнення проблеми, це сприяє формулюванню щоразу точнішої дефініції і встановленню шуканої істини. Приклад маєвтики із діалогу «Банкет» Платона – епізод розмови Сократа з Агафоном, який вважав, що Ерот – прекрасний. Філософ переконував свого співрозмовника, що це божество виявляє лише «любов до краси, а не потворного», тобто не репрезентує цієї краси: « – А чи не погодилися ми, що люблять те, чого потребують і чого не мають?»

– *Погодилися.*

– *Отже, Ерот позбавлений краси і потребує її?*

– *Виходить, що так.*

– *І ти все ще стверджуєш, що Ерот прекрасний, коли йдеться про таке?*

– *Виходить, Сократе, – відповів Агафон, – що я сам не знаю, що говорив».*

Меморія – розділ класичної риторики, призначення якого – допомогти риторові запам'ятати зміст промови; запам'ятовування, вивчення промови напам'ять.

Метод – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. У найбільш загальному розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Він відповідає на запитання – як пізнати? Методи наукового пізнання поділяються умовно на три великі групи:

*метод емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент);

*методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання та ін.);

*методи або методологія, що використовуються на теоретичному рівні дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, системний, структурно-діяльнісний підхід).

Мистецтво суперечки – процес доведення (теза, аргументація та її зв'язок з тезою), коли опоненти мусять дотримуватися правил еристики і логіки, починаючи від прояснення чіткої за змістом тези; поняття вжите в однойменній книжці С. Поваріна (1918; друге видання – 1923). Доведення мають розглядатися з позиції істинності та хибності суджень. С. Поварін висвітлював два основні різновиди суперечки: шляхом встановлення істинності думки (внаслідок чого встановлюється істинність або хибність тези) та доведення (з'ясовується, чи теза сприйнята опонентом). До інших бінарних різновидів належить зосереджена та безформна, проста та складна, письмова та усна суперечка тощо. Дослідник виявив різні пастки під час диспуту, за допомогою яких опонент прагне утвердити власну позицію за рахунок свого противника. Вони можуть бути дозволеними (зумисне відтягування заперечень, виявлення слабких пунктів аргументації тощо) та недозволеними (застосування афекту, погроз і т. п.), психологічними (дратування опонента, відволікання його уваги від порушеної проблематики і т. д.). Найуживанішими у такому разі бувають різні софізми, зокрема відступ від дискусійної теми, відступ від тези, неправдиві докази, що видаються за істинні, непослідовність. Такі пастки застосовувалися, наприклад, під час літературної дискусії 1925–29 рр.

Міміка – рухи м'язів обличчя, що передають внутрішній стан людини, різноманітність її почуттів, емоцій, оцінне ставлення, є

невербальним аспектом спілкування. Міміка належить до важливих зображально-виражальних засобів у фольклорі, драматургії, кінематографії.

Мовленнєвий закон – створення дієвої словесної форми промови.

Мовлення – мова в її конкретному індивідуальному вираженні як засіб спілкування, висловлення думки. Вперше розмежування мови і мовлення здійснив Ф. де Соссюр, розглядаючи опозиції *langue* (код, об'єкт лінгвістики) та *parole* (використання словника). Поглиблення концепції великого мовознавця після критичного її переосмислення відбулося завдяки науковим студіям структуралізму, за якими мову і мовлення трактували як графічно зафіксовану систему знаків, правила користування ними і їх використання в спілкуванні, як загальне явище та форми його існування. Мовлення вважають частковим, окремим, індивідуальним явищем, втіленим у конкретних текстах.

Мовний етикет – усталені мовні звороти, типові формули, застосовувані у певних ситуаціях спілкування (вітання, звертання, прощання, побажання, вибачення, співчуття), які відповідають етноментальним традиціям чи відтворюють спілкування соціальних груп.

Мовчання – пауза наприкінці віршового рядка або на місці цезури. Специфічне значення мовчання запропонував Л. Вітгенштайн, завершуючи свій «Логіко-філософський трактат» (1921): «Про що неможливо говорити, про те слід мовчати». Швейцарець Е. Буркарт вважав, що «рідна мова – це мовчання», з якого породжується слово. На думку І. Бахмана (роман «Малина», 1971), мовчання є продовженням мови, заперечує її у своєму абсолютному прояві. Воно було відоме християнам, зокрема представникам ісихазму, до яких належав Іван Вишенський, інколи вживалося як синонім тиші, що найповніше висвітлена у ліриці Є. Плужника.

Модальність – характеристика судження залежно від його вірогідності (*необхідне, можливе, неможливе тощо*). Поняття запровадив Аристотель. Логічну модальність виражають слова, які називають логічну оцінку ступеня достовірності (*далебі, правда, безперечно, обов'язково, зрозуміло*); слова, що вказують на припущення можливості чи невпевненості (*напевно, певно, очевидно, можливо, вірогідно, здається, може*). У логічній модальності розмежовуються такі значення: алетичні (*необхідно, можливо, звичайно*); деонтичні, або нормативні (*заборонено, дозволено*); епістемічні (*знання, переконання, віра, сумнів*); темпоральні (*завжди, іноді*), доводжувальні (*заперечено, доведено*).

Моделювання аудиторії – процес вивчення ритором соціально-демографічних, соціально-психологічних суспільно-політичних та індивідуально-особистісних ознак аудиторії з метою наступного забезпечення контакту з нею у процесі виступу.

Молитва – органічний складник релігійного культу, різновид сакрального монологу. У язичництві – звертання до божества, супроводжуване магічними, ритуальними діями з метою викликати його прихильність, допомогу, спонукати втрутитись у небажаний, іноді лиховісний перебіг подій (теургія). У юдаїзмі, християнстві та ісламі досвід поганства був критично переглянутий, молитва набула вигляду благословення кожного вірянина з Богом через виголошення особливих сакралізованих формул, які зберігаються у розгалуженій жанровій системі релігійної літургії, зокрема у витончених формах гімнографії (гімн, акафіст, канон, кондак, ікос, тропар тощо). Релігійна молитва водночас є літературним жанром, який християнський теолог Іоанн Дамаскін (VII–VIII ст.) у трактаті «Джерело знань» тлумачив як «сходження розуму до Бога або прохання необхідного від Бога» через «внутрішнє слово». Її зразком вважається опис усамітненого моління Ісуса Христа під час його сходження на гору.

Монолог – особлива форма побудови усного чи писемного мовлення, яка, на відміну від діалогу, полягає в ізольованому від реплік розгорнутому виголошенні тексту певною особою; дискурс, утворений одним персонажем. Часто вживається у фольклорному наративі, в епічних жанрах, де оповідь ведеться від імені певного суб'єкта в ліриці. Порівняно з діалогом монолог логічно викінчений, позбавлений еліпсів, має синтаксично розгорнуту структуру. Виокремлюють внутрішній монолог (мовлення, не призначене для виголошування) та зовнішній, до якого належать ораторський (промова перед аудиторією), ліричний (емоційно забарвлене поетичне висловлювання, адресоване гіпотетичному читачеві), розповідний (переказ певної події, що сталася), інформативний (повідомлення про певні події), обрядовий (звернений до Бога, божества у вигляді молитви, заклинання тощо), драматичний (розгорнуте й емоційне, виразно інтоноване, супроводжуване мімікою сценічне висловлювання), естрадний, безпосередньо контактний та опосередковано контактний, імпровізований, текстовий. Монолог може набувати форми молитви, роздуму, коли йдеться про потребу вибору в альтернативній ситуації, сповіді, потоку свідомості, за якого не дбають про правильність мовлення, прагнучи виповісти наболіле.

Н

Наочність – один із принципів дидактики, який передбачає використання таких фактів, прикладів, аргументів, які є доступними безпосередньому спостереженню, сприйняттю органами чуття. У лекційній діяльності розрізняється наочність предметна й словесна. Окрему групу становлять технічні засоби навчання.

Наррація – виклад суті справи в античній риторичі.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття і використання нових знань. Вона існує в різних видах:

- 1) науково-дослідницька діяльність;
- 2) науково-організаційна діяльність;
- 3) науково-інформаційна діяльність;
- 4) науково-педагогічна діяльність;
- 5) науково-допоміжна діяльність та ін.

Наукова ідея – інтуїтивне пояснення явища (процесу) без проміжної аргументації, без усвідомлення всієї сукупності зв'язків, на основі яких робиться висновок. Вона базується на наявних знаннях, але виявляє раніше не помічені закономірності. Наука передбачає два види ідей: конструктивні й деструктивні, тобто ті, що мають чи не мають значущість для науки і практики. Свою специфічну матеріалізацію ідея знаходить у гіпотезі.

Наукова монографія – це науково-дослідницька праця, предметом викладу якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій. Монографія фіксує науковий пріоритет, забезпечує первинною науковою інформацією суспільство, слугує висвітленню основного змісту і результатів дисертаційного дослідження.

Наукова стаття – один із основних видів публікації, містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює окреме питання за темою дисертації. Фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців.

Науковець – той, хто має відношення до науки, виробляє нові знання, є спеціалістом у певній галузі науки.

Науковий працівник – вчений, який за основним місцем роботи та відповідно до трудового договору (контракту) професійно займається науковою та науково-технічною або науково-педагогічною діяльністю і має відповідну кваліфікацію, підтверджену результатами атестації.

Науковий результат – нове знання, здобуте в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації у формі наукового звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття тощо.

Науково-методична лекція – призначений для лекторів публічний виклад питань про те, як популяризувати ті чи інші наукові знання, як оволодіти загальною й частковою методикою лекційної діяльності.

Науково-популярна лекція – публічний виклад наукових повідомлень з метою зробити їх доступними неспеціалістам.

Науково-теоретична лекція – публічний виклад наукових відомостей для достатньо підготовлених у науковому відношенні слухачів і вчених.

Невербальні методи спілкування – позамовні: погляд, міміка, посмішка, жести, різноманітні сигнали, мовчання тощо.

Неориторика – нова риторика, що виникла в другій половині ХХ століття на ґрунті нових наукових дисциплін (теорія комунікації, психолінгвістика та ін.) і ставить на меті, в першу чергу, комунікативний акт, спілкування ратора з аудиторією, рольову ситуацію, методи переконання.

Новомова – штучна псевдомова, спричинена тоталітарними режимами, призначена для суворої регламентації життя контрольованого суспільства, коли, наприклад, вбивство називають ліквідацією. Йдеться про так звану «ідеологію ангсоцу», за якої «руйнування мови» обґрунтовувалося потребою редукції мислення; мовлення мусило «мінімально прив'язуватися до свідомості» тощо. Мовна деградація полягала у точному формулюванні дозволених висловлювань й усуненні недозволених. Домінування двозначних евфемізмів, клішованих ідіом, надмір аббревіатур та засилля абстрактних понять («ізмів») притаманне різновиду новомови – словнику А (мінімум лексем для буденного слововживання майже без синонімів, використання слотвірних гнізд за рахунок позбавлених значення коренів), В (відсутність політично нейтральних слів, застосування так званих «ласкавих слів»), С (сукупність вузькоспеціалізованих понять за відсутності загальнонаукового термінологічного апарату). Поняття запроваджене англійським письменником Дж. Орвеллом (роман «1984»). Він розкрив сутність типового для тоталітарних систем дискурсу, який ілюструє зумовленість мислення не природними лінгвологічними процесами, а штучними соціальними чинниками.

Нотатки – стислі записи, виписки з книг, бібліографічні відомості, словесні замальовки, які нагромаджує автор, готуючись до доповіді, виступу, збираючи матеріал для статті та ін.

О

Образ оратора – категорія класичної риторики Давньої Греції та Давнього Риму, яка розумілася як створення добродійного образу оратора, який почуттями, волею, розумом викликає довір'я аудиторії.

Образ оратора – категорія історична, змінна. У певних соціально-політичних умовах негативні тенденції можуть призвести до спотворення образу оратора, девальвації слова тощо. Але

орієнтиром для усіх часів і народів залишаються піки, вершинні загальнолюдські класичні погляди на оратора – громадянина, патріота, захисника народних інтересів: «Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у строю, вирішувати справи великої можливості і завжди прагнути до перемоги» (Квінтіліан).

Опонент (той, хто протистоїть, заперечує) – особа, яка бере участь у дискусії із запереченням чи спростуванням думки певного автора; присутність опонента обов'язкова під час захисту дисертації.

Оратор – особа, яка виголошує промову або викладає думку відповідно вимог риторики; той, хто володіє мистецтвом публічного виступу. Оратором може бути викладач, лектор, літературний критик та ін. Іоанікій Галятовський називав оратора казнодієм. В. Домбровський запропонував кілька термінів: «промовець», «вітія», «бесідник». Ораторів особливо поважали в Давній Греції та Давньому Римі.

Ораторське мистецтво – жанр усної творчості, започаткований на етапі формування міської культури, коли відбувався перехід від усної фольклорної традиції до прозового письма. Найповніше розвинулося у Давній Греції та Давньому Римі завдяки Сократу, Фемістоклу, Періклу, Алквіаду, Демосфену. Вони дотримувалися принципу, сформульованого Аристотелем, за яким риторика є вміння «віднаходити можливі способи переконання щодо кожного даного предмета». Наприкінці V століття до н.е. формується теорія мовлення, яке вже записується та стилістично опрацьовується. Георгій приділяв увагу стилістичним фігурам, Сократ – побудові періоду текстів, призначених для читання. Художні засоби, використовувані риториками, стають різноманітнішими у практиці Демосфена, Гіперіда, Лікурга. Красномовство стало поширеною формою мовлення у храмах та судах, у державних установах та побуті при розв'язанні практичних проблем. Розквіт ораторського

мистецтва, що припав на період громадянських воєн напередодні падіння республіки (II–I ст. до н. е.), виражений у творчості Цицерона, який сформулював визначальні засади риторики у працях «Про оратора», «Оратор» та ін. Антична риторика розробила систему красномовства, щоб переконувати, тішити, бентежити аудиторію. Було виокремлено чотири елементи ораторства (знаходження, розташування, словесний вираз, запам'ятовування), чотири частини мовлення (вступ, виклад, доведення, висновок), три компоненти стилю (відбір, сполучення слів і фігур) тощо.

Ораторський вірш – різновид інтонаційно-декламаційного вірша, розрахований на декламування; йому властиві пафос, надмір риторичних фігур, вольові імперативи, вигуки, звертання. Синтаксичне членування в ньому збігається з метричним, довгі періоди контрастують із короткими реченнями. Один верс (чи півверс) відмежований від іншого паузою, зрідка застосовуються перенесення. Ораторський вірш близький до наспівного вірша, хоч і не має такої чіткої симетрії, бо ґрунтується на логічній композиції, а не на звуковій єдності. Його розглядають у межах говірного вірша, а також у контексті громадянської лірики.

Ораторський метод декламації – урочисте, піднесене виголошування певної думки перед аудиторією, що відрізняється від звичайного промовляння більшою силою голосу, різноманітністю інтонації, повільнішим темпом, потребою промовця переконувати. Термін запропонований М. Баженовим.

Ораторсько-повчальна проза – жанр літератури, у творах якого використаний досвід античного ораторського мистецтва та давньоєврейських проповідей, започаткованих Мойсеєм. Цю традицію розвинули біблійні пророки. Старозавітна риторика набула «книжного вигляду» завдяки Соломону. Прозу із посланнями розмежовують на власне повчальну, яка

популяризувала моральні засади християнського віровчення, тлумачила Св. Письмо, впливаючи на розум людини, та урочисті слова, тобто казання, славлення Бога, Богородиці, апостолів, святих, що апелювали до емоцій. Ці дві тенденції вплинули на християнське релігійне красномовство, збагачене набутками античного, що поступилося світському ораторству доби Ренесансу. Можливості жанру використовували у православ'ї (представники кападокійської школи, Іоанн Златоустий, Єфрем Сирянин, Іоанн Синайський, Теодор Студит та ін.) та католицизмі (Амвросій, Ієронім Блаженний, Аврелій Августин). Ораторсько-повчальна проза була поширена і в Київській Русі, як оригінальний жанр, що, поєднавшись із візантійською гомілетикою, набув нових якостей проповіді. В Україні ораторсько-повчальна проза набула форми полемічної літератури, використовувалася та вдосконалювалася духовними ієрархами (Петро Могила, Сильвестр Косів, Лазар Баранович, Дмитро Туптало Ростовський та ін.), що були вихованцями та викладачами Києво-Могилянської колегії (академії).

Ораторська промова – мовлення, спрямоване до багатьох людей, яке переконує їх; майстерне мовлення, що межує з мистецтвом.

Осанка – положення тіла ритора, що виробляється в результаті роботи над своїми фізичними даними.

II

Парадокс – міркування, що містить формальну суперечність, а під час його доведення можна одночасно підтвердити істинність і хибність судження. Так у логіці називають ситуації, позбавлені розв'язання, (наприклад, античні апорії). За посиленої алогічності висловлення у парадоксі несподівано виникає нова, свіжа думка, наприклад, у міркуваннях Еразма Роттердамського («Похвала Глупоті»): *«Помилятися, кажуть, – велике нещастя. А я вважаю,*

найбільше нещастя – ніколи не помилятися». В риторичній парадокс – це риторична фігура у вигляді несподіваного твердження, в основі якого лежить поєднання двох антонімів, наприклад: *«Завтра починається сьогодні»*.

Паралелізм – аналогія, уподібнення, спільність ознак або дій; художній і композиційний прийом, що полягає у зіставленні чи протиставленні двох чи кількох образів, найчастіше явищ природи та світу людини: *«Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю, / Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору»*.

У давньогрецькій риторичній вживалися три різновиди парадоксу – ізоклон, антитеза, гомеотелевтон. О. Веселовський вбачав у паралелізмі первинну формулу, пов'язану з анімізмом раннього мислення, з якої постали поетичні тропи. Поняття називає недиференційовану двочленну сполуку, в якій обидва компоненти співіснують, одночасно поєднуючись та розмежовуючись, і диференційовану, в якій вони зумовлені асоціаціями, подібностями, суміжностями, контрастами, формальними ритмічними та синтаксичними структурами, що мають паралельний вигляд, риторичними питаннями:

*Як надійшла любов справдешня,
Хлюпнула пригорщу тепла,
Моя душа, немов черешня,
Понад снігами розцвіла.*

Парафраз – інтертекстуальний прийом, скорочений чи розширений переказ своїми словами чужих думок.

Пасіонарність – риса особистості, виражена вольовими імперативами, прагненням самоствердитись у критичній ситуації, сформована в екстремальних соціокультурних умовах виживання. Наділеною пасіонарністю вважають героїчну, безкомпромісну особистість, здатну на величній вчинок, ризик життям задля втілення високих ідеалів.

Патетика – піднесена настроєність ораторської промови, що характеризується особливим пафосом, схвильованістю, відображена у лексиці, семантиці, синтаксисі, топіці, стилістичних фігурах: «Україно! Ти для мене диво!».

Патристика – сукупність творів отців церкви періоду раннього християнства (II–VIII ст.), його східної та західної гілок, в яких під час полеміки з античними філософами й авторами літературних творів закладалися основи теології. Жанрами патристики були богословський трактат, екзегетичні твори, проповідь, евкомій (похвальне слово), послання, житіє, духовний гімн, молитва, сповідь, діалог. Автори патристики закладали підвалини ораторсько-повчальної прози.

Пауза – коротка перерва у мовному потоці, яка виконує роль словоподілу, відмежовує одну фразу від іншої задля експресивної виразності, створення психологічного ефекту.

Пафос – піднесення, ентузіазм, пристрасне переживання, спричинені певною ідеєю, подією, особливий стан натхнення. Аристотель позначав цим поняттям одну з властивостей людської душі, власне пристрасть; наголошував у «Риторичі», що добре мовлення має бути патетичним, тобто повинне впливати на почуття.

Переносне значення – вторинне значення слова, що виникло внаслідок перенесення назви з одного предмета на інший за подібністю, суміжністю чи функцією. Характерне для тропів та стилістичних фігур, як у вірші «Соняшники» Ольги Башкирової:

*Усе мина, лишилась літа жменя,
І крізь туману сиву каламуть
На страту, мов повстанці полонені,
Скорботно й тихо соняшники йдуть.*

Перифраз – складний мовний зворот, який вживається замість звичайної назви певного предмета як метафоричний опис його істотних ознак; застосовується поряд з ампліфікацією. Перифраз використовують з метою уникнути повторів, посилити поетичний ефект, таємничість. Має ознаки метонімії, си фори. Перифраз притаманний риторичі, наприклад, як рольове переінакшення авторського Я: «ваш покірний слуга», «автор цих рядків».

Період – проміжок часу, впродовж якого відбувається певна дія; поняття, запроваджене Аристотелем. Періодом називають також розгорнуте багаточленне речення, синтаксичну конструкцію, що повно й динамічно розкриває інтонаційно й композиційно завершену думку наратора. Період складається з двох частин: підвищення (протазис), що характеризується пришвидшенням темпу, підвищенням тону, і зниження (аподозис), в якому тон приглушується, темп уповільнюється. Перша, залежна, частина містить основні положення вислову, має однотипні структурні одиниці, друга, головна, формулює висновок. Паузи розмежовують період на кілька колонів, але не більше чотирьох. Сміслові відношення між частинами періоду можуть бути темпоральними, причиново-наслідковими, умовними, означальними, допустовими, протиставними, порівняльними тощо. Використання періоду підпорядковане експресивній функції мовлення, виражає ліричність, піднесеність, урочистість.

Персоніфікація – різновид метафори, надання предметам чи явищам людських рис:

Цей ліс живий. У нього добрі очі.

Шумлять вітри у нього в голові. (Ліна Костенко).

Підміна тези – логічна помилка в доведенні, коли різні за змістом поняття видаються за тотожні, тому під час доведення певної тези відбувається свідомий чи мимовільний перехід до аргументації

іншого, аналогічного їй положення, але створюється ілюзія про підтвердження цієї самої тези. До підміни тези вдаються, коли не можуть відверто довести свою думку, а тому прагнуть відвернути від неї увагу опонента. Цей прийом використовують, коли порушуються принципи еристики. Тенденцію до підміни тези спостерігали під час літературних дискусій 1925–1928 років. Інколи у ході доведення дослідник виявляє, що обстоювана ним думка є підміною тези. Так, наприклад, Ю. Шерех, оголосивши київських «неокласиків» неокласицистами, не пояснив, як творчість цих поетів співвідноситься з цим стилем.

Піднесене – термін з’явився у риторичі пізньої античності для означення урочистого та значущого стилю мови. Таке значення він мав у приписуваному Псевдо-Лонгіну (I ст. н. е.) трактаті «Про піднесене», який був присвячений критиці мовленнєвого формалізму ритора Цецилія. Автор вказує на дотримання у мовленні п’яти необхідних засад: здібності до піднесення думок і суджень, сили та натхненної пристрасті (пафосу), вміння складати потрібні риторичні фігури, використання благородних, багатих, витончених мовних зворотів, правильного, величного поєднання цілого. Якщо перші два компоненти він вважав природним обдаруванням, то три інші зумовлені навчанням і безперервним вдосконаленням майстерності. Завдяки пафосу вища природа душі, виходячи за обмеження буденності, віднаходить себе у вищих цінностях, розбудовує власний космос, єднає його складники у гармонійну цілісність, наповнює серця людей радістю життєдіяння. Йдеться про здатність завдяки емпатії впливати на довкілля, перебувати у стані творчого натхнення, переживання, піднесення, що вважається стражданням, суголосним пророцькому стану піфії, устами якої промовляють боги. Таке розуміння піднесеного за доби античності сприяло формуванню уявлення про мистецтво як про втілення ідеального змісту та іманентного буття, зумовило коригування поняття аристотелівського мімезису. Надавало можливості для розкриття ідеального змісту, активізувало

осмислення самодостатньої онтологічної сутності. Завдяки цьому проблема катарсису, яку в античній класиці розглядали піфагорійці, Платон, Аристотель, набула першого значення поруч з проблемою ідеалізації. Особливо актуальною категорія піднесеного стала після запровадження християнства, коли індивід поривався до Бога, переживав осяяння божественною першосутністю.

План – окреслення змісту передбачуваного виступу, промови, визначення теми, формулювання основних розділів, підбір прикладів, підготовка мовленнєвих формул, підбір літератури, визначення змісту вступу та висновків; система взаємозв'язаних, об'єднаних загальною метою написання промови послідовностей.

Повна індукція – різновид індуктивного умовиводу, внаслідок якого роблять висновок про весь без винятку клас певних предметів чи явищ. Повна індукція здійснюється на основі низки достовірних суджень, сукупність яких є вичерпною. Повна індукція, названа Аристотелем «силогізмом за індукцією», не вказує на інші предмети, крім зазначених, які щоразу розкриваються у новому смислового відношенні.

Повторення – найпростіша стилістична фігура, в якій окремі слова, словосполучення повторюються в одному висловленні задля наголошення думки, фрази, деталі, інтенсивного вияву переживань, посилення зображально-виражальних, стилістично-семантичних можливостей твору.

Повчання – різновид ораторсько-повчальної прози киеворуської доби, написаний у формі звернення старшої людини до дітей та нащадків; містять настанови для широкого кола реципієнтів, що зумовлює застосування прямої мови без поетизмів: «Повчання архієпископа Луки до братії», «Повчання преподобного Феодосія», «Повчання дітям» київського князя Володимира та ін.

Полеміка – зіткнення різних поглядів на проблему, які виникають під час диспутів тощо. На відміну від дискусії, опоненти якої намагаються дотримуватися принципів еристики, полеміка набуває пристрасного характеру, спрямовується на те, щоб за будь-яку ціну перемогти ідейного противника, утвердити власні чи корпоративні переконання, позиції певних угруповань та шкіл, ідеологічних систем. У полеміці можуть використовуватися нетолерантні засоби, супротивники вдаються до інтриг, відкидають компроміси, що засвідчує, наприклад, полемічна література, поширена після Берестейської унії 1596 р.

Порядок дискурсу – конкретно-історичний стан дискурсивного середовища сучасної та класичної культури, є інструментом осмислення сутності та механізмів детермінації; термін постмодернізму, запроваджений М. Фуко (1970, лекція «Порядок дискурсу», прочитана у Колеж де Франс). Такий статус порядку дискурсу забезпечували настанови логоцентризму, визначальні для європейської традиції, що не припускає деструкції. Попри те, вона переживає численні кризи. Це зумовлює амбівалентне ставлення до дискурсу, розташованого в семантичному полі напруженого протистояння логофілії та логофобії. Особливо це помітно нині, коли давня динаміка лінійних структур співіснує з новітньою, нелінійною. Проте дискурс не може бути нейтральним, постійно зазнає обмежень, просіювання та контролю західноєвропейським традиційним суспільством. Будь-яка культура, на думку М. Фуко, здійснює вибір мовлення, тому не всі аспекти дискурсу «однаково відкриті», деякі з них підпадають під сувору «заборону». Основою принципового регулювання постає нарація, адже кожна соціальна група самозамикалася, навчання зобов'язувало зберігати таємницю, усвідомлювати, що говоріння та слухання не взаємозамінні. Ця тенденція існує завжди, навіть за відсутності ритуалів. Аналізуючи механізм впорядкування дискурсивних практик, М. Фуко виявляє зовнішні процедури вилучення (заборона, табу, ущільнена мережа заборон), розподіл та відкидання (дистанціювання розуму та

безуму) опозиції істинного й хибного, а також внутрішні процедури обмеження потоку дискурсивності на зразок класифікацій «упорядкування», «приборкання». М. Фуко характеризує такі форми регламентації, як принцип коментування, принцип автора, принцип дисципліни. За його спостереженням, європейська спільнота прагнула залишити для дискурсу якомога менше місця між думкою і мовленням, вбачаючи у ньому певну вставку між «говорити» і «думати», наче він міг існувати або в мисленні, або в структурах мови, втрачаючи при цьому власну реальність. Щоб цього уникнути, класична інтелектуальна традиція апелює до базового об'єкта, здатного «вдихати життя у порожнинні форми мови», до первинного досвіду, універсальної медіації, що скрізь виявляє присутність логосу, сприйнятого вже за мовлений кимсь дискурс, який застосовується як знаряддя гри письма, читання чи обміну думками.

Послання – жанр ораторської прози доби середньовіччя, у творах якого порушувалися важливі питання християнської моралі. Зазвичай посланням називають різновид епістоли, віршований твір, написаний як звернення до однієї чи багатьох осіб. Жанр був започаткований ще в античній літературі, наприклад, у «Посланні до Пізонів» Горація проаналізовані основні принципи поетичної творчості. Поширився він серед ранніх християн. За традицією давньоруської літератури, у творах цього жанру застосовуються морально-філософська або дидактична тематики, що поєднуються з оповідною, панегіричною, гумористичною, сатиричною тощо. Форму послань мали релігійні твори, наприклад, епістоли отців церкви, досвід яких продовжували києворуські діячі. Відомі «Послання Преподобного Феодосія», «Послання Никифора, митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеслава, онука Ярослава» та ін.

Послідовність – характеристика логічного мислення, яка засвідчує, що судження вільне від внутрішніх суперечностей як щодо себе,

так і щодо порушеного питання в один і той же час, в одному і тому ж відношенні. При цьому думки у міркуванні пов'язані так, що кожна наступна зумовлена попередньою. Послідовність сприймається як складник наративу, здатного самотійно виконувати також функцію оповіді.

Правила доведення – правила, що забезпечують виведення істинності тези з істинності аргументу. Вони вимагають ясності, точної визначеності тези та засновку, їх тотожності. Водночас теза, яка потребує повного доведення, не повинна мати логічної суперечності із щойно висловленими судженнями з приводу порушеного питання, а доведення – не бути протиставленими. Вони також вважаються судженнями, істинність яких доведена поза тезою. Порушення цього правила зумовлює появу порочного кола.

Проблема – складне теоретичне чи практичне питання, що потребує нагального ретельного вивчення, аналізу, розв'язання. Проблема виникає за суперечливої ситуації, коли існує кілька неузгоджених позицій, що потребують створення теорії чи концепції задля адекватного їх розуміння і тлумачення. Першою відомою світової інтелектуальної думці була проблема, виражена сократівським питанням «що таке?». Її доповнили платонівські «хто?», «де?», «коли?», «в якому разі?», «скільки?», «з якого погляду?».

Проблематика – сукупність накопичених питань, що потребують нагального дослідження та розв'язання.

Проблемна ситуація – ситуація, опанування якої пов'язане з віднаходженням і застосуванням нових знань та способів дії.

Проповідь – різновид дидактичної ораторсько-повчальної прози, яку духівник виголошує перед мирянами задля їх повчання, виведення на шлях християнських чеснот. Проповідь пов'язана з

релігійними концепціями Сходу (буддизм, джайнізм, конфуціанство, зороастризм) та філософією Давньої Греції (орфіки, іонійська філософія, піфагоризм). Ці спрямування теоретико-дидактичного осмислення проблем людського буття і призначення сприяли витворенню специфічного типу проповіді, відображеному у промовах Ісаї (Старий Завіт), Заратустри (Зенд-Авеста), у буддійській літературі, своєрідних наративах Геракліта, Емпедокла. У християнстві проповідь спочатку набула викривального пафосу, запозичивши техніку інвективи в пізньоантичних моралістів (Сенека, Епікет та ін.), особливо апостолів, отців церкви та ін. (апостол Павло, Ігнатій Рогоносець, Климент, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Нісський), на підставі дискурсу яких постала гомілетика. Популярною стала проповідь у перших християнських спільнотах, що виробляли настанову не на письмове, а на усне слово, формуючи жанри притчі, промови, легенди про дива тощо. Мандрівний проповідник, виголошуючи промову, мав на меті згуртувати своїх слухачів, переконати їх в істинності Господа. Християнські ритори використовували глосолалію (здатність мовця промовляти невідомою йому мовою), профітію (пророцтво), дадаскалію (повчальна настанова). Найвищого розквіту тогочасне красномовство досягло у практиці Іоанна Златоустого. В українській літературі жанр розроблювали києворуські та барокові проповідники: митрополит Іларіон, Клим Смолятич, Купріян, Григорій Цампак священник Кирило Туровський, а також Петро Могила, Кирило Транквіліон Ставровецький, Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та ін. Проповідь розмежовували на дидактичну та епідейктичну (урочисту). Твір мав практичне завдання, потребував майстерних навичок, уміння чітко висловлювати релігійні та громадські проблеми, застосовувати продуману композицію, гнучку стилістику, ритміку тощо.

Протилежність – поняття на позначення взаємозумовлених і водночас взаємовиключних сторін, властивостей, тенденцій,

процесів. Протилежність виражена антитезою, полярністю, бінарною опозицією, протиставленням, формує поняття антонімії.

Протиставлення – логічна операція над судженням, за якої змінюється його якість, зумовлена перестановкою місцями суб'єкти і предиката. Щоб таке судження зберегло ознаки істинності, слід дотримуватися основних правил логіки, за яких, зокрема, зміну якості трактують як подвійне заперечення.

Психологічна пауза – перерва у мовленні, якою мовець наголошує на семантично поглибленому змісті.

Пропедевтичний курс – вступний курс до навчальної дисципліни.

Публічна промова – мовлення, що відкрите для всіх бажаючих його послухати; мовлення ритора.

Р

Резолюція – рішення, постанова, що приймаються на з'їздах та ін. зібраннях внаслідок обговорення певних питань.

Резюме – лаконічний виклад наукового видання (монографія, збірник, стаття, дискусія, виступ), що містить його основні положення; вважається важливим складником науково-довідкового апарату видання, часто подається іноземними мовами.

Рема – те нове, що міститься в промові, нова інформація, повідомлення раніше невідомих фактів.

Репліка – елемент діалогу, відповідь на питання, а також його остання фраза з реакцією на чуже висловлювання, пов'язана з ним тематично і за значенням. Репліка вважається ланкою діалогічного мовлення і лише разом з іншими висловами витворює смислову

цілісність; коротка фраза, породжена необхідністю термінового заперечення, уточнення, підтримки тощо.

Реферат – короткий виклад у письмовому вигляді чи у формі публічного виступу змісту прочитаної книжки, наукової роботи, повідомлення про наслідки вивчення наукової проблеми; доповідь на певну тему, де висвітлюється суть проблеми на основі огляду літературних та інших джерел. Як правило, реферат має науково-інформаційне призначення. Крім вичерпного науково-інформаційного висвітлення теми, в ньому можуть бути аналіз, критика певних наукових теорій і наукових висновків.

Реферат, який виконує здобувач наукового ступеня кандидата чи доктора наук зі своєї дисертації (автореферат), охоплює основні науково-теоретичні положення дисертаційної роботи, ставить за мету залучити широке коло науковців і спеціалістів-практиків до її обговорення. Автореферат друкується тиражем не менш як 100 примірників і розсилається науковим закладом, де відбувається захист дисертації, до відповідних науково-дослідних інститутів, установ за місяць до захисту роботи.

Рецензент – автор рецензії, який аналізує наукову працю, наприклад, дисертаційне дослідження чи монографію.

Рецензія – жанр академічної риторики, що розглядає й об'єктивно поціновує наукову працю, її позитивні і негативні сторони. В рецензії оцінюється уміння автора поставити проблему, обґрунтувати її, розуміння співвідношення між реальною проблемою і рівнем її концептуальності; повнота висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу, володіння методами збору, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків та рекомендацій. Різновидом рецензії є відгук, анотація, авторецензія, репліка.

Рецензування – фахове оцінювання наукової праці.

Ритор – учитель або учень риторики. Риторами були Георгій із Лісій, Ісократ, Деметрій, Демосфен, Гортензій, Цицерон, автор теоретичної дванадцятитомної праці «Основи ораторського мовлення» Квінтіліан та ін. Риторами називали й викладачів риторики Києво-Могилянської колегії (академії).

Риторика – наука про способи переконання, ефективні форми впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей. Складалася з 5 частин: знаходження матеріалу, розміщення, словесне вираження (вчення про три стилі: високий, середній і низький та про три способи піднесення стилю: відбір слів, сполучень слів та стилістичних фігур), запам'ятовування та виголошення. Риторика розроблена в античності (Цицерон, Квінтіліан), розвивалася у середні віки та новий час. Особливо розвинулася в українській бароковій культурі та давній літературі, де відчутний відгомін ораторсько-повчальної прози киеворуської доби, риториці тут надавалося пріоритетне значення. У братських школах вона була обов'язковою дисципліною. Особливої ваги надавали риториці у Києво-Могилянській академії, викладачами якої було написано майже 200 підручників красномовства.

Риторичне заперечення – стилістична фігура, виражена запереченням очевидного або застереженням наявності іншої точки зору. Називається також фігурою патетики. Інколи весь твір може бути побудований на риторичному запереченні, як-от вірш «Мені однаково», що є формальною антитезою до сформульованої на початку цієї поезії думки. Риторичне заперечення може набувати форми повного ствердження, хоч у ньому і вживається частка *не*, як у вірші П. Тичини: «*Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, / Лиш сонячні кларнети*».

Риторичне запитання – риторична фігура: запитання, відповідь на яке вже закладено в самому питанні, або воно не потребує відповіді на відміну від звичайного.

Риторичне звертання – риторична фігура, прийом звертання в якій вжитий умовно для надання мовленню необхідної інтонації – урочистої, патетичної, інтимної, іронічної, саркастичної тощо. Риторичне звертання не потребує відповіді; виявляє не тільки власне звертання, а й реакцію, ставлення мовця до ситуації спілкування, предмета, ідей мовця тощо.

Риторичне порівняння – риторична фігура, в якій мовне зображення особи, предмета, явища чи дії передається через найхарактерніші ознаки, що є органічно властивими для інших предметів чи осіб.

Риторичний вигук – це особливо емоційне ствердження або заперечення, констатація факту або думки, що супроводжується окличною інтонацією.

Розвідка – стисло викладене наукове дослідження певного питання, здебільшого аргументована, опублікована у періодичному виданні стаття, базована на маловідомих чи невідомих матеріалах і фактах, що становлять інтерес для науковців.

Рукопис – текст твору, написаний чи надрукований автором власноруч.

С

Сарказм – в'їдлива, викривальна, дошкульна насмішка, сповнена презирства; є одним із важливих стилістичних засобів сатири, почасти гумору. Вважається різновидом комічного, гострою емоційною оцінкою явищ без підтексту, чим відрізняється від близької

за значенням іронії. У псевдоаристотелівській «Риторичі до Олександра» виокремлено чотири різновиди сарказму (дотеп, жарт, кпини, знущання). До сарказму часто вдавався Т. Шевченко, наприклад, у вірші «Якби то ти, Богдане п'яний...», де Б. Хмельницькому не пробачено підписання Переяславського договору.

Силогізм – дедуктивний умовивід, що складається з трьох суджень, у першому з яких міститься загальне правило (великий засновок), у другому наведений конкретний випадок (малий засновок), у третьому сформульований логічний наслідок. Прикладом силогізму може бути міркування радника Славейкова з гумористичної повісті «Про дипломатів та людей» болгарської письменниці Росиці Ташевої, який мав купити оригінальний подарунок для пана Посла: *«Кожен хлопець мріє про такий ніжик-комбайн...пан посол хлопець. Отже, він також мріє про такий ніжик-комбайн»*.

Синекдоха – троп, засіб увиразнення мовлення, різновид метонімії. Синекдоха заснована на кількісному зіставленні предметів, речей чи явищ (вживання однини у значенні множини, і навпаки, визначеного числа замість невизначеного, видового поняття замість родового тощо). Ціле в синекдосі представлено через виокремлену частину, менше – через більше, певне велике число – замість невизначеної кількості, однина – замість множини: хліб – харчові продукти, літо – рік, багнет – піхотинець, язик – полонений, руки – робоча сила тощо.

Синтез – метод логічного мислення, спрямований на досягнення предмета дослідження в цілісності, єдності, взаємозв'язку його частин.

Синтетичне судження – тип судження, в якому предикат постає загальним поняттям, приєднаним до суб'єкта як ціле до цілого без уваги до деталей. Його істинність чи хибність не виявляється на

підставі правил даної системи, залежить від досвіду, тому вимагає звернення до фактів. Наприклад, у рядку з «Сонета» польського поета А. Лянге «*Хто бачить – той мудрець. Людська ж юрба – сліпці*» стверджено, що той, хто бачить сутність речі, - мудрий, на відміну від натовпу, погляд якого ковзає поверхнею явищ, хоча «мудрість» не належить до значення поняття «бачення».

Система – правильне розташування частин цілого, сукупність правил для продуманого розташування таких частин, спосіб облаштування чого-небудь.

Слово – жанр візантійської і слов'янської літератури, що належить до ораторсько-повчальної прози, заснованої в період середньовіччя. У ньому переосмислено епідейктичну (урочисту) традицію античної доби, досвід сирійської поезії (мемри, тобто проповіді) II–III ст.. Його твори характеризуються сталою архітектонікою: вступ, основна частина, доведення і фінальний славень, іноді з молитвою до Бога. Слово запроваджували представники каподекійської школи й красномовці, наприклад, Василій Великий, Іоанн Золотоустий. Передусім то були богословські промови чи проповіді отців церкви на основі Св. Письма, агіографії, об'єднані у збірки та антології. Класичним прикладом вважаються «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Слова» Кирила Туровського.

Сократичний діалог – специфіка мовлення між двома опонентами, коли один із них у пошуках істини перебирає на себе провідну роль, застосовуючи різні риторичні прийоми, зокрема іронічний «прийом повитухи» (маєвтика), іноді порушує принцип еристики. Сократичний діалог увібрав у себе досвід давньогрецького філософа Сократа, а також народних карнавальних традицій, він видається своєрідною інтелектуальною грою зі зміщеними семантичними полями, масками, ефектом упізнавання, власне сократичною іронією тощо. Важливими при цьому вважаються настанови син креси (зіставлення різних поглядів) та анакрузи

(провокування інших на спілкування). Майстерність оперування сократичним діалогом продемонстрував Григорій Сковорода. Поняття «сократичний діалог», обґрунтоване М. Бахтіним.

Софізм – зумисна побудова умовиводу, що ґрунтується на двозначності понять, на висмикуванні окремих сторін явища, що розглядається. Випадкова, неупереджена логічна помилка – паралогізм.

Софіст – оратор, промовець, що використовує софістику, не прагне до осягнення істини.

Софісти – у Давній Греції – винахідлива людина. Спочатку софістами називали сім легендарних мудреців, склад яких змінювався, але постійними серед них були Фалес, Соломон, Пісістрат (VI ст. н. е.). З другої половини V ст. до н.е. так називали платних вчителів філософії та мистецтва, засновників раціоналістичного скептицизму, апологетів антропоморфізму, які вважали, що «людина – мірило всіх речей»: Протагора, Георгія, Гіппія, Продіка. Вони прагнули навчити мислити і говорити, використовуючи набутки риторики, досліджували закони мислення, лінгвістики, логіки, стилістики, перетворили аттичне наріччя на загальногрецьке, витиснувши іонійське. У II–V ст. софістами називали спеціально навчених ораторів, орієнтованих на давньогрецьке красномовство, зокрема на традицію аттикізму та азіанізму, на досвід Діона Христіона, авторів та поширювачів публічних промов – декламацій. Аристотель цінував гострі сатирично-педагогічні вистави античних мудреців. Особливо популярними були твори представників другої софістики, пов'язаної з еллінським відродженням. Завдяки вмілому використанню тропів та риторичних фігур софісти вважалися майстрами мовлення. Вони зазвичай формулювали хибний умовивід, подібний до істинного. А відтак хибні висновки вживалися як істинні, а висновок робився із порушенням правил

умовиводу. Нині софістами називають тих, хто зловживає такими прийомами у своїх міркуваннях, схильний до заплутаних тверджень, до формально правильних умовиводів з метою маніпулювання свідомістю людей.

Софістика – роздум, в основі якого упереджене порушення законів логіки (застосування софізмів).

Спостереження – початковий етап аналітичного дослідження, який полягає у фіксуванні предметів і явищ довкілля та внутрішнього життя науковця.

Спростування – доведення хибності чи сумнівності положення, яке може бути спрямоване проти тези, аргументів або форми обґрунтування. До основних способів спростування належить оперування очевидними фактами, доведення істинності нової тези, яка видається протилежною або суперечливою наявній, доведення хибності наслідків, зумовлених хибною тезою, встановлення хибності аргументів, що наводяться для підтвердження тези, доведення відсутності зв'язку між нею та аргументами.

Становлення – етап розвитку явища, яке ще не набула завершеної форми. Виокремлення цього етапу дає змогу усвідомити генетичний зв'язок утворення із традицією, виявити суперечки між минулим і сьогоденням.

Стаття – жанр академічної риторики, науковий твір невеликого обсягу, опублікований на сторінках наукової періодики або неперіодичного наукового видання, що висвітлює актуальну наукову тему.

Стереотип (від гр. *відбиток, зразок*) – трафарет, тривіальна, банальна художня форма, що повторюється автоматично, шаблонно. В. Ліппан вбачав у стереотипі «образи дійсності у

наших головах, що складають різновид перцепції, нав'язують певний характер чуттєвим враженням до того моменту, як вони досягнуть інтелекту».

Стиль – спосіб викладу думки оратором, мовцем, організація мовлення; сукупність основних відмінних особливостей в манерах, прийомах, логіці оратора під час його виступу.

Стратегічний закон – це система побудови програми впливу на конкретну аудиторію.

Ступеневий спосіб викладу – виклад певного нарративу або міркувань, якому властиві продумана почерговість епізодів і послідовність питань, що поступово розкривають проблематику теми без повернення до вже доведеного. У ступеневому способі викладу доцільно використовувати як принцип дедукції, так і індукції. Ступеневий спосіб викладу був найпоширенішим у класичній риторичі.

Сугестія – навіювання оратором слухачеві своєї думки і власних переживань. Поняття «сугестія» найпоширеніше в психології, вживається на позначення прямого (імперативного) чи опосередкованого впливу на душевну сферу людини, зумовленого потребою програмування її поведінки, виконання навіяного їй змісту. При цьому застосовують спеціальні приховані словесні формули, що немовби мимохідь вводяться у свідомість сугерента, стають чинниками активного впливу на його поведінку. Аристотель наголошував на великій силі навіювання, що викликає ефект катарсису у слухачів.

Суспензія – затримка у певний момент промови з метою посилення уваги слухачів. Як стилістичний прийом призначений для представлення додаткової інформації або запровадження елементів на зразок ліричного відступу.

Суспенція – (від лат. *відволікання*) – риторичний прийом, який використовують у наративах для відволікання уваги реципієнта від головних подій. Переключення на моменти, несподіваність який викликає зацікавлення.

Схематизм – спрощений виклад питання, неглибокий зміст ораторського виступу.

Схоластика – середньовічна система навчання, яка схематизувала внутрішній світ людини, характеризувалася умоглядністю, догматизмом, настановами на заучування текстів Св. Письма, вивчення латини, давньогрецької і церковнослов'янської мов. Виокремлюють ранню схоластику, пов'язану з неоплатонізмом (VIII–XII ст.), та пізню, зорієнтовану на аристотелізм (XIII–XIV ст.). Схоластика сприяла поглибленню логіко-гносеологічної й етичної проблематики, деталізувала принципи риторики і поетики, вона передбачала навчальні цикли тривіуму і квадріуму. Така система навчання спонукала до реформації, заснування університетів, поширення, зокрема в Україні, братських шкіл.

Т

Теза – твердження, яке оратор, ритор, промовець повинен довести, захистити чи заперечити; теза повинна бути сформульована точно і зрозуміло без двозначностей, не змінювати форми упродовж усього доведення.

Тези – стислий опис основних положень плану промови в дещо розгорнутому вигляді; підсумок естетичних, моральних міркувань автора, ідеологічний конспект тексту.

Текст – структурно цілісна та семантично завершена авторська праця, що становить зв'язну послідовність знаків, повне лінійне

висловлювання; повідомлення, документи, відтворені на письмі або поліграфічним способом. Визначальною ознакою тексту вважають стабільність. Внутрішня ознака тексту сформована зв'язками та відношеннями між реченнями, що утворюють його, системою одиниць, проміжних між ним та реченням (від надфразної єдності до просторових частин із характерною композиційно-функціональною ознакою).

Тема – проблема, що покладена в основу виступу промовця; основна предметна сфера роздумів автора, органічно зв'язана з проблемою, яка з неї постає і потребує осмислення.

Тематичний огляд – огляд книг, періодичних видань, альманахів, творів певного жанру тощо, присвячених певній темі. Тематичний огляд формують, уникаючи констатації, переказу, подаючи літературно-критичний аналіз, узагальнення, рекомендації.

Темп мовлення – час звучання, різновид тривалості мовних відтинків, вимірюваних кількістю звуків, виголошених за одиницю часу, пауз між ними. Темп мовлення пов'язаний із різними формами мовлення, з індивідуальними особливостями мовця, його психофізичним станом; поруч з інтонацією, мелодикою, інтенсивністю вважається семантично вагомим складником мовлення. Спокійному настрою окремої фрази або слова відповідає повільний темп, зворушеному – жвавий, обуреному – карбування слів.

Теорія (з гр. розгляд, дослідження) – логічне узагальнення певного досвіду, система наукових знань про певну сукупність суб'єктів, яка описує, пояснює, передбачає явища певної предметної галузі, вважається найдосконалішою формою наукового досягнення дійсності; в риторичі – логічне узагальнення досвіду видатних риторів та ораторів, закономірності ораторської діяльності,

принципи підготовки оратора до виступу, система пізнання правил підготовки оратора.

Термін – слово, що дає точне визначення поняття чи явища; у древній міфології – бог, що стереже кордони, шанувався в народі у вигляді каменю, що позначає межу.

Тирада – частина промови, довга фраза, виголошена піднесеним тоном, яскрава репліка, місце у виступі, яке справило особливе враження на слухачів і запам'яталося.

Тост – невеличкий за обсягом твір, часто експромт, виголошуваний під час святкових подій, родинних урочистостей, в якому висловлюються певні побажання, адресовані конкретним особам (іноді інституціям, містам, селам, країнам). Може набувати ознак панегірика, мати як прозову, так і віршову форми. Зверталися до цього жанру також поети (наприклад, М. Вороний).

Трактат – науково-теоретична праця, в якій аналізується, конкретизується складна проблема, всебічно аргументується нова концепція автора. Трактати були поширені в період класицизму і Просвітництва. За строгою послідовністю викладу думок, способом їх доведення трактат протилежний есе. Класичним зразком трактату може бути «Аналіз краси» (1753) англійського художника В. Хогарта. В Україні до трактатів зараховують праці викладачів Києво-Могилянської академії. Найвідомішим з них був «Тренос» Мелетія Смотрицького, праці Іоанікія Галятовського та ін. Високого рівня трактат сягнув у творчості Григорія Сковороди («Начальная дверь ко християнському добронравію», написаний в діалогічній формі). Трактатом називають працю Івана Франка «Із секретів поетичної творчості» (1898). Нині це поняття замінено словом монографія.

Графарет – механічне використання промовцем одних і тих самих топосів, що втратили свою естетичну свіжість, набули схематизованого, клішованого вигляду.

Три стилі – рівні літературної мови, обґрунтовані у поетиках та риторичці. Основу учення про стилі заклав грек Діонісій Галікарнаський, який у листі до Помпея окреслював два стилі (простий і піднесений), а в трактаті «Про розташування стилів» виокремив строгий, гладенький, середній стилі. Ритор Деметрій («Про стиль») налічував їх чотири: величний, шляхетний, простий і потужний. Римський ритор Квінтіліан визначав три стилі (високий, середній, низький). Його класифікацію поглибили французькі мовознавці межі XVII–XVIII ст.. (Н. Фаре, Ж. Шаплен), підтримали класицисти, зокрема російські: В. Тредіаковський, О. Сумароков, М. Ломоносов. У Києво-Могилянській академії культивувався «високий» стиль «словенороською» мовою, засвідчений творами Івана Максимовича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського, Феофана Прокоповича, Григорія Грабянки, Варлама Лашевського, Георгія Кониського, Григорія Сковороди та ін. Три стилі стосувалися не лінгвістичного, а риторичного аспекту, розмежовуючи застосування риторичних фігур та тропів у відповідних жанрах. За доби класицизму високий стиль рекомендували застосовувати в одах, героїчних поемах, трагедіях, ораторських промовах, середній – у листуванні, сатирах, еклогах, елегіях, низький – у комедіях, епіграмах, що мало дидактичну мету. Так, Феофан Прокопович («Про риторичне мистецтво», 1706 р.) зазначав, що «уся відмінність обробки і значення особливо залежить від тієї справи, про яку йдеться, і від особи, до якої пишуть; бо якщо пишеш до товариша, рівного за положенням, або нижчого, про справу малого значення, то стиль має бути найнижчим і найпростішим; якщо пишеш до пристойнішого, то надай листові більш блискучого стилю. Якщо ж пишеш дуже про щось важливе, то значення справи вимагає більш високого стилю висловлювання». У сучасній стилістиці теза про три стилі

модифікувалася у вчення про функціональні стилі мови, в літературознавстві стала частиною історії науки.

Троп – у поетиці і стилістиці – незвичне, семантично двопланове слово або словосполучення, вжите у переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації внутрішньої форми. Троп сформувався у процесі занепаду міфічного світосприйняття, релікти якого збереглися у фольклорі, є наслідком виокремлення у слові прямого та переносного значення. Вважається риторичним та літературним прийомом.

У

Умовисновок, або умовивід – форма теоретичного мислення. Логічна дія, яка з одного чи кількох засновків виводить зумовлене ними нове судження. Умовисновок дає опосередковане, узагальнене уявлення про дійсність та її відображення у свідомості людини, встановлює способи відмежування правильних міркувань від неправильних, сприяє усуненню логічних помилок. Умовою правильності доведення вважається істинність не лише початкових суджень, а й кожного умовисновку, що входить до його складу. Розрізняють умовисновки безпосередні (висновок впливає з одного засновку) та опосередковані (висновки зумовлені проміжними ланками). Використовується й умовисновок за аналогією, коли за допомогою прийомів індукції та дедукції на підставі схожості та відмінності двох об'єктів і за однаковими домінуючими характеристиками виводиться висновок за іншими ознаками. Розрізняються також умовисновки за категоричним та умовним силогізмом, за гіпотетичністю тощо.

Умовне судження – тип судження, яке визначає, що одна подія є умовою іншої, предикат у ньому поєднано з суб'єктом за допомогою парного сполучника (якщо..., то).

Умовчання, або *apocіoneза* – стилістична фігура, що фіксує незакінчену, обірвану думку, містить натяк на особливу ситуацію, недовимовленість, яка потребує делікатності, неординарного розв'язання. Умовчання вживається тоді, коли витворюється інтимна атмосфера спілкування:

*Будь мені, як тая біла дама,
Що по замку в тиху північ йде,
Будь мені, неначе скарб Сезама,
Ключ пропав... Ніхто не віднайде. (Б. Лепкий).*

Універсалії – всеохопні системи, трансцендентні істини, що вважаються природними, очевидними, підлягають логічному обґрунтуванню. Водночас ідеться про загальні поняття, що стосуються проблеми співвідношення загального та особливого, абстрактного і конкретного, буття і мислення, взаємозв'язку денотата з десигнатом, природи імені, онтологічного статусу ідеального конструкту тощо. Культурні універсалії об'єктного та суб'єктного характеру охоплюють значне коло понять (Бог, людина, родина, доля, любов, щастя, справедливість, нація, світ, Істина, Діяльність тощо); поряд із чуттєвим досвідом відіграють важливу роль у житті людини, позначаються на системах мистецтва загалом.

Уява – властивість свідомості людини творчо переробляти попередні враження та сприйняття, створювати нові картини, не бачені раніше чуттєві та мисленнєві образи.

Ф

Факт – справжнє, не вигадане явище чи подія. Факт може бути категорією теоретичного пізнання, ідеальним образом, продуктом свідомості, стаючи необхідною передумовою наукового пізнання.

Фальсифікація – зумисне викривлення, свідомо деформація фактів, явищ дійсності. Зазвичай фальсифікація дискредитує цінності культури, для її викриття та встановлення істини необхідні значні зусилля.

Феноменологія – філософська течія ХХ ст., в основу якої покладено дескриптивний метод, за допомогою якого феномен розглядається поза контекстом на підставі його іманентної сутності. Феноменологія, будучи близькою до екзистенціалізму, охоплювала етику, естетику, психологію, соціологію, літературознавство, юриспруденцію, ставши «універсальною» завдяки дослідженням М. Гайдеггера, М. Шелера, Р. Інгардена та ін.

ХРЕСТОМАТІЯ

ФОРМУВАННЯ МОВНО-РИТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ПІДРУЧНИКУ «КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Олександр Санівський

Оксана Циганок

Сучасні виклики, що сьогодні постають перед нашою державою, вимагають формування високодуховної особистості, національно свідомого громадянина, конкурентоспроможного, здатного презентувати українську націю у світі. Усе це актуалізовано в чинних урядових документах (Закон України «Про вищу освіту», концепція «Нова українська школа» та ін.).

Нині, коли відбувається реформування майже всіх сфер людського життя, на перший план виходять професії, фахівці яких мають уміти орієнтуватися у вирі інформації. Не просто орієнтуватися, а систематизувати її, обробляти, тому надзвичайної ваги набувають уміння переконувати, спростовувати або підтверджувати ті чи ті аргументи, обґрунтовувати і відстоювати власну позицію, проводити цілеспрямований пошук інформації, робити висновки й узагальнення. Здійснювати таку діяльність може тільки свідомою особистістю, яка має високий рівень загальної та мовно-риторичної культури.

Теоретичну основу підготовки такої особистості розробляли вчені С. Абрамович, Н. Бабич, В. Вандишев, Н. Голуб, О. Гончарова, З. Куньч, Л. Мацько, М. Микитюк, В. Молдован, В. Нищета, Г. Онуфрієнко, М. Пентилюк, Г. Сагач, О. Щербакова. Питаннями розвитку риторичних умінь і навичок займалися дослідники І. Гаркуша, Н. Загребельна, О. Залюбівська, М. Корчова, Л. Кузьміна, О. Кучерук, Л. Литовченко, Х. Макович, А. Певрушина, О. Романовський, Є. Тягнирядно, Д. Ципіна, Т. Чернишова, Н. Янц.

Визначення терміна «мовна особистість» та проблеми її формування знаходимо у працях О. Леонтьєва, Л. Мацько, О. Семенов, Н. Сивачук, Т. Симоненко, О. Сиротиніної, Л. Струганець, О. Ткаченка, М. Хлебникової та ін.

Метою нашої статті є на основі аналізу підручника «Коротка історія українського письменства» С. Єфремова дослідити, як у навчальній книзі розкрито проблему формування мовно-риторичної особистості в ході вивчення творчості українських письменників.

Велике значення становленню особистості як учасника мовної комунікації та активного члена суспільства усвідомлювали вже давньогрецькі філософи, які вирізняли розум-логос і мовлення-логос.

Акцентуємо, що віра людей у Слово, у його силу закорінена в людську свідомість з давніх часів, що відображено в численних замовляннях, заклинаннях, а також у давніх пам'ятках літератури.

Дослідниця А. Михальська у праці «Основи риторики. Думка і слово» логічно запитує: «Чи не було Слово дано нам для того, щоб ми, люди, могли з його допомогою розгадати споконвічну загадку світотворення, приникати в значення сущого, використовуючи язик та мову як інструмент пізнання змістової структури духу і тварного світу?» [4, с. 9].

Імовірно, враховуючи силу Слова та його впливу на слухача, тлумачення його античними авторами, візантійські та слов'янські митці Середньовіччя називали «Словом» твори ораторсько-повчальної прози («Слово Григорія Богослова», «Слово про Закон і Благодать», «Слово о полку Ігоревім», «Слово якогось батька до сина» та ін.).

Таким чином, формування особистості, яка володіє Словом, шанує і вивчає рідну мову, розуміє свою роль у збереженні культурної пам'яті, несе відповідальність за мовленнєвий вчинок [8, с. 28].

Таке ставлення до Слова та словесності С. Єфремов розкриває в підручнику «Коротка історія українського письменства» (1919 р.).

Підручник поділено на 8 розділів, кожний із яких охоплює той чи той період української літератури: I. Про письменство, II. Стародавнє письменство на Україні; III. Середусце письменство; IV. Народня словесність. V. Письменство на Україні часів відродження. VI. Письменство під час розцвіту. VII. З часів лихоліття. VIII. На світанку.

Автор підкреслює, що «мовою, словом одріжняється людина од усіх інших тварин, які мають голос, та не мають слова, не вміють говорити, тоб-то свої думки, бажання, свою волю переказувати іншій того ж самого роду істоті відповідними, твердо усталеними згуками» [2, с. 5].

С. Єфремов наголошує на тому, що здатність розмовляти належить тільки людині, водночас зазначаючи, що, за народними повір'ями, тварини, як божественний подарунок на Святий вечір, тобто один раз на рік, отримують можливість спілкуватися між собою – «дістають мову – все-таки людську мову, і тоді можна підслухати, як розмовляють між собою всякі живі створіння». Його захоплення викликає той факт, що «німіні» – тваринам «мова слугує хіба такої надзвичайної хвилини, як воскресення Христове, коли все живе створіння повинно радіти, а звичайного часу тільки рід людський може промовляти словами» [2, с. 6].

Учений, аналізуючи походження української мови, акцентує увагу на її спорідненості із санскритом та реконструює шлях розвитку людської культури від перших почувань → проявів уяви та фантазії → перших утворів людського духу (усна поезія, словесні твори) → появи релігійних уявлень та вірувань → танці, музика → словесність / писемність → формування суспільства / формулювання законів / систематизація історії людства [2, с. 7–10].

Важливий етап в історії будь-якого народу становить формування і розвиток писемної літератури. Саме тому свій підручник педагог присвятив питанню дослідження історії українського письменства, «якими живилося й годувалося впливами, які письменники були і що вони писали, як у тих творах письменних людей одбивалося і сучасне життя і гадки про

будучину, як само письменство протягом віків переходило од простіших форм до кращих і багатших, тоб-то росло й розвивалося само, і як усе більшу громаду людей до себе прихилило» [2, с. 17]. Сергій Олександрович розумів, «яка то велика в письменстві сила та як наука розкриває очі темним людям» [2, с. 16] та допомагає людині знайти на свої питання «відповіді в подіях минулого» [2, с. 3].

Значну увагу в підручнику приділено розвитку мови, зокрема Слову та його шляху від мовленого до писемного, від «коротеньких речень, як у розмові, в одне довге і плавке речення», від мови казок до висоти Шевченкових поезій.

Формування образного мовлення вчений пов'язує з українськими народними думами, з яких, на його думку, творилася «мистецька, образна мова, якою передаються найтонші людські почуття» [2, с. 34], оскільки в руках творця, письменника «мова – то могуче знаряддя, щоб діяти на душі людські» [2, с. 34].

Для С. Єфремова письменник – володар Слова, «майстер рідного слова», який «уживає образів, порівняннів або прибільшення; набірає обіруч тих гарних пестливих слів, що на їх така багата наша мова гнучка; удається до заміни невідомого видимим – до тих, мовляв алегорій та символів; приоздоблює тими багатствами, які й народня мова витворила, і які сам у своїй душі викохав – і з усього того творить новий світ – краси та мистецтва» [2, с. 34]. На його думку, донести все це до учнів має вчитель, який вільно володіє образною, художньою мовою і є «справнім майстром слова» [2, с. 35].

Вивчаючи літературу, точніше, за словами вченого, «рідну мову», варто приділяти особливу увагу формуванню образного мислення, оскільки «письменник, що добре орудує мовою і може сам пережити те, про віщо говорить, немов заражає такими ж почуваннями і читача. В руках у письменника мова – то могуче знаряддя, щоб діяти на душі людські» [2, с. 34].

У підручнику автор демонструє вплив письменницького слова на читача: «напр. Васильченко пише: “І темряві видно було одне

тільки небо, далеке, темне як оксамит, а по йому безліч золотих жучків – лежали горілиць і перебірали золотими ніжками, не маючи сили рушити з місця». Це – зорі. Можна було просто розказати про них, що то за зорі. Але письменник інакше робить. Він описує небо так, яким йому воно здається: розкидає по темному оксамиту золотих жучків, що не рухаються з місця і тільки золотими ніжками ворухать – і вийшло і схоже з правдою і так гарно, як і не вдаси, коли б письменник просто описував, яке буває небо вночі» [2, с. 34]. Або: «Панас Мирний, описує спеку: “Сонце мов розсердилось на вас ... витріщилося, пече, тисячами гарячих голочок вгоружується в вашу одежу, добірається до вашого тіла, точе-висмоктує гарячим потом з його всю воду, смалить і сушить почервоніле обличчя». Знов: сонце – живе немов і чинить, як жива істота – і знов письменник не описав, а намалював вам, що спека діє з людиною» [2, с. 34]. Так і в поезіях Т. Шевченка, вітер «чеше косу», а чума «з лопатою ходила», «гробовища рила-рила», «трупом-трупом начиняла» [2, с. 34].

Оживлення явищ природи, космічних об'єктів знаходимо у творах української літератури від літописів, пригадаймо «Слово про Ігорів похід» і до сьогодення (твори М. Матіос, І. Роздобутько, В. Шевчука та ін.).

Наводячи приклади з творів С. Васильченка, П. Мирного, Т. Шевченка, С. Єфремов ще раз акцентує увагу на ролі образного слова, яке «такого чуда доказує образна, художня мова, коли орудує нею справжній майстер слова» [2, с. 35]. Свої твердження він підкріплює словами Т. Шевченка:

Ну, що б, здавалося, слова?!

Слова та голос – більш нічого ...

А серце б'ється, ожива,

Як їх почує ... [9, с. 167].

У справі формування мовної культури особистості, її риторичних умінь слід приділяти багато уваги не тільки образній (мистецькій, мальовничій, живій) мові, а й наповнювати її архаїзмами, варваризмами (словами іншомовного походження),

створювати власні (неологізми); «нарешті користуватися з усіма вживаних і всі відомих слів, і з таких, що живуть у невеличкому якомусь куточку нашої великої землі (“провінціалізми»)» [2]. І всім цим незліченим скарбом людської мови письменник має користуватися «уміючи», «досвідченою» рукою черпати «з багатющого запасу рідного слова» [2]. У цій справі корисними стають описи, що ними дуже багаті літературні твори.

Корисними для розвитку мовлення стають, на думку науковця, тексти літописів (він їх називає творами розповідної літератури), діаріуші, мемуари, історичні записки, життєписи (біографії) видатних митців, політичних постатей, оскільки це «дає можливість ознайомитись з міркуваннями автора» [2, с. 104]. Вони ж стануть у пригоді в ході підготовки промови, доповіді, виступу.

Цікавим, на нашу думку, є твердження С. Єфремова про відмінності впливу прозових і віршових творів: «Прозові твори повинні подавати саму правду – те, що є чи було; поетичні – те, що могло бути, хоча б і вигадане; прозові йдуть од розума, поетичні – од почування, або як кажуть – од натхнення, в них головне образи і вражіння, а не сама дійсність» [2, с. 39]. При цьому науковець наголошує, що «поезія мусить говорити образами, брати їх з дійсності, але перетворювати в творчій уяві, в фантазії натхненного поета» [2, с. 39]. Однак це не означає, що поезія, на думку педагога, – це щось несерйозне. У підручнику підкреслено той факт, що перші писані твори були віршові: «віршем усе писали – і граматки, і казання, і молитви, і всяку науку» [2, с. 40]. Для вченого дуже важливо розмежовувати вірш і поезію. Він підкреслює, що писані «граматки» – «то не була поезія, бо не було там серця, не було творчої фантазії, не було палючого натхнення, і не озивалось серце, читаючи іноді пишні, але порожні слова» [2, с. 40].

Тож для С. Єфремова важливим є «палаюче», «небайдуже», «гаряче» слово. Як учений-літературознавець, літературний критик та педагог, він надає великого значення та приділяє у своєму підручнику значну увагу «живому слову».

В окремий вид літературних жанрів виділено так звані «розправи». Це, у розумінні С. Єфремова, наукові праці, «критичні оцінки творів письменника» або «художника-артиста, маляра» та публіцистичні дослідження [2, с. 43], прикладом яких є «Розправа о язиці южноруськім» Я. Головацького, статті П. Куліша про Марка Вовчка, І. Франка про Лесю Українку або писання М. Драгоманова про історію України, дослідження фольклору або етнографічні розвідки Б. Грінченка, літературознавчі – М. Грушевського.

Окрему увагу приділено «розправам», які «призначено не для читання, а промовляють її перед громадою слухачів, то вона зветься промовою, орацією. Промовця або оратор має на меті переконати слухачів, се-б-то не тільки на розум їхній подіяти, а й на почування та волю, запалити їх і до якогось діла привернути» [2, с. 43]. Так педагог одразу визначає мету і спрямування риторичної дії та прописує, за який мовний учинок несе відповідальність промовець.

З метою якнайбільшого зацікавлення слухацької аудиторії темою та змістом промови С. Єфремов радить уживати і описи, і розповіді, підготувати доказову базу, продумати засоби, що їх можна використати для ілюстрації виступу, як-от поетичні картини, мовні звороти, образи [2, с. 43], символи (що притаманно поетичній мові) [2, с. 39].

У цьому ж контексті С. Єфремов радить промовцю не цуратися «ніякого способу, щоб захопити слухачів», наголошуючи при цьому, що ритор має говорити «промовисто, красно, мові уст своїх додавати сили відповідними рухами та голосом» [2, с. 43]. Та найбільшу відповідальність за людські почуття вчений покладає на письменників, які творять у всіх видах літературних жанрів, оскільки їхні твори чарують людей, «навчаючи їх добра, до світла ведучи та кращими роблючи» [2, с. 57].

У другому і третьому розділі підручника С. Єфремов аналізує історію становлення української писемної літератури від доби стародавніх літописів до творчості Григорія Сковороди.

Учений, аналізуючи літописні джерела, підкреслює, що вони створені церковнослов'янською мовою, однак, описуючи подій, літописець мимовільно починав творити мовою, яка є «живіша й ближча до тієї, якою тоді людей говорили, ніж інші, чисто церковні твори. Видко, що коли про живі речі доводилось писати то мимоволі виходило так, як живі люде тоді говорили» [2, с. 70].

Це стосується передусім «Слова про Ігорів похід», про автора якого, його мистецтво володіння Словом у підручнику зазначено так: «Невідомий автор уміє, мовляв, додати жалощів, уміє захопити ними й читача, – видко, великого то був хисту цей чоловік що з далечі віків промовляє так до серця й зворушує його» [2, с. 71]. Тут варто підкреслити, що С. Єфремов багато уваги приділяє саме питанням використання живого, простонародного слова. Тому при аналізі «Слова про Ігорів похід» літературознавець зауважує: «Писав він уже простіше, ніж звичайно тоді писали, складом наших народніх пісень, тим-то чимсь рідним озивається його пісня навіть у старій одежі тодішньої мови. Досить тільки одмінити деякі старі слова на наші теперішні – і вже легко буде не то зрозуміти, а й цілим серцем озватися на цю стару думу» [2, с. 71].

Зазначимо, що порівняння літопису з думою в цьому разі не є випадковим. Для Сергія Єфремова українські народні думи «уявляють з себе надзвичайно високі твори, в яких народ дійшов немов вершка своєї словесної творчости» [2, с. 33]. До дум як вершинних досягнень народного слова, а згодом і писемного ставилися свого часу Т. Шевченко та П. Куліш, тому й намагалися творити, використовуючи склад і ритміку дум. Прикладом довершеного копіювання цих народних шедеврів педагог називає думу Т. Шевченка, яку митець увів у поему «Невольник» [2, с. 33].

Із-поміж численних творів і письменників доби від літописів до Г. Сковороди педагог виокремлює діяльність тих, хто приділяв увагу питанню вивчення рідної мови, оскільки «треба було граматик та словарів – учитись мови, і такі граматики складають Лаврентій Зизаній-Тустановський, ... Мелетій Смотрицкий ... Памва Беринда ... Інокентій Гізель ... Іоанникій Галятовський ...

Багато й інших було учених людей (Петро Могила, Лазарь Баранович, Антін Радивилівський, то-що), які своїми науковими творами працювали на користь школі нашій та письменству» [2, с. 83]. При цьому С. Єфремов свідомий того, що творити справжню поезію можна лише за умови наявності «хисту до цього», оскільки «зробитись поетом через науку не можна, і школи з своїми піітиками розплодили тільки силу силенну віршомазів, але вони мало що путнього писали, бо силкувались писати пишно, звисока, не по-просту і не те, що сами почували, а як піітика їм веліла» [2, с. 85]. Отже, ще раз акцентовано на ролі щирості мовлення, його простоті, доступності.

Як зразок таких творів, автор наводить творчість Григорія Савича Сковороди, який «навчав як по правді жити та людей любити, – навчав писаними творами, а ще більш живим словом: по ярмарках, під церквами, в хатах і палацах – усюди цей мудрий чоловік у простій свиті, з сопілкою за поясом і за торбою за плечима», а його просте, мовлене «живе слово всім падало однаково на душу і всім до серця доходило, аде-які його канти ще й досі співають старці та лірники, й сами того не знаючи, хто поскладав їх» [2, с. 94].

Можемо стверджувати, що, наводячи як приклад творчість мандрівного українського філософа, Сергій Єфремов починає розробляти модель ідеального ритора: «Сковорода й навчав як по правді жити та людей любити, – навчав писаними творами, а ще більш живим словом: по ярмарках, під церквами, в хатах і палацах – усюди цей мудрий чоловік у простій свиті, з сопілкою за поясом і з торбою за плечима, в якій носив свої писання, невтомно сіяв мудре слово правди <...> його живе слово всім падало однаково на душу і всім до серця доходило, аде-які його канти ще й досі співають старці та лірники, й сами того не знаючи, хто поскладав їх» [2, с. 94]. Творчими нащадками мандрівного філософа С. Єфремов називає І. Котляревського та Г. Квітку-Основ'яненка: «людяний дух мудрого “старчика” довго ще виявляється в українському письменстві й згодом» [2, с. 94].

Великий розділ присвячено усній народній творчості нашого народу. Утім, нас більше цікавлять виокремлені вченим персоналії українських письменників доби після Сковороди.

Серед великого масиву літераторів Сергій Єфремов акцентує увагу на І. Котляревському, П. Гулакові-Артемовському, Г. Квітці-Основ'яненку, єдиному представникові Галичини – М. Шашкевичу. Багато уваги приділено діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, а також Марка Вовчка, Олекси Стороженка.

Оглядово згадані Амвросій Метлинський, Віктор Забіла, Михайло Петренко, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Михайло Макаровський, а також Коренацький, Корсун, Степан і Петро Писаревські, драми Василя Гоголя, Кирила Тополя, Якова Кухаренка, Данила Мордовця, Анатолія Свидницького, Олександри Куліш, Олександра Кониського. Зазначимо, що їхні твори лише коротко згадано, що радше нагадує рекомендацію до прочитання, залишаючи вирішення цього питання на розгляд читача.

Огляд «нової української літератури», класиком і засновником якої є Іван Котляревський, педагог розпочинає з того, що підкреслює роль «українського письменства», яке «служило народові. Служило, як уміло: воно одбивало в собі його життя, воно задовольняло його духові потреби, воно виявляло народні бажання разом і поруч з тією народньою поезією, що творив сам народ» [2, с. 119].

С. Єфремов, аналізуючи творчий доробок І. Котляревського, підкреслює, що створення таких шедеврів української літератури, як «Енеїда» (перший великий твір митця), «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник», стало можливим лише за умови, що після закінчення навчання в семінарії «пішов Котляревський на село за вчителя, – вчив панських дітей, бо для простого люду ще не було тоді шкіл, та й сам учився од народу. Кажуть, що на селі Котляревський більш водився з селянами, ніж з панами: ходив на вечерниці, на улицу, прислухався, як народ говорить, придивлявся,

як він живе та бідує, і потроху набіравсь того життєвого досвіду, який дуже став йому в пригоді згодом» [2, с. 121].

Аналізуючи «Енеїду» та її роль у становленні національної літератури, С. Єфремов зазначає, що популярність твору була зумовлена тим, що писано його «не панською мовою, а мовою, як тоді казали, мужицькою» [2, с. 121], тому й цікавив твір і українців, і росіян: «наші звичаї, наші рідні обставини, наші люде – прості і чиновні – усім оцим повна “Енеїда» і все це пізнавали на Україні, читаючи її, і тому то так і припадала вона до серця нашим читачам» [2, с. 122–123].

У підручнику підкреслено, що, пишучи «мужицькою мовою», І. Котляревський не прагнув посміятися з українського простого народу, навпаки, його метою, за визначенням педагога, було показати, що «під сірою свитою щире людське серце б'ється, а під сільською стріхою живе справжня правда» [2, с. 124].

Зазначимо, що твори І. Котляревського («Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник») – це «відповідь» на «писання» князя Шаховського («Козак-стихотворец», «Малороссийская Сафо»), який зобразив український народ настільки карикатурно, що навіть праці видатного філософа Г. Сковорода сприймалися як «безтолкові», а сам він «отразился как идиот» [3, с. 448], що свого часу дуже обурювало і Котляревського, і згодом Шевченка, який писав: «В малороссийских произведениях почтеннейшего князя со всеми подробностями отразился идиот Сковорода. А почтеннейшая публика видит в этих калеках настоящих малороссиян. Бедные земляки мои» [цит. за 3, с. 448].

Тому, за словами просвітника, І. Котляревський «не на глум бере ... потріпуваного мужика, не на сміх, а на те, щоб поставити його за зразок правди і чесности», письменник «немов розчинив широко двері до народу і показав його у всій красі, але разом і у всій отій темноті й бідности, що заїдали наших людей і ходу їм не давали» [2, с. 125].

На думку С. Єфремова, заслугою письменника є те, що той «перший у нас виступив прилюдно з добрим словом про народ і

його ж мовою, і це показало освіченим людям, що нема їм чого перед народом гордувати, що треба з своєю наукою, з письменством, з словом правди йти до народу, треба допомогти йому так жити, як людям належить» [2, с. 125]. З ім'ям цього письменника педагог пов'язує і поширення освіти на теренах України в річищі вивчення рідної мови: «Тут, за почином і показом Котляревського, прокидається любов до рідного народу ... Стало більшати і у нас шкіл (університет у Харькові, потім у Києві), намножилось справді освічених людей, стало більш виходити книжок про наш народ і про інші слов'янські народи. В тих книжках пишуть освічені люде про те, що треба любити свою батьківщину і рідни й свій народ, треба знати його, за його дбати й йому допомагати, треба і всім слов'янським народам жити в добрій злагоді й разом боротися за своєї спільне добро» [2, с. 126].

Творчість І. Котляревського зрушила з місця, здавалося б, непідйомну справу – вивчення рідної мови, освіти народу рідною мовою. Цю важку працю продовжили наступні покоління українських письменників, оскільки «усе більше стає освічених людей, які вже пишуть по-українському» [2, с. 126].

Безпосереднім продовжувачем просвітницької діяльності І. Котляревського педагог називає П. Гулака-Артемівського, який у байці-переспіві «Пан та собака» описав долю нещасного Рябка, в особі якого втілено долю українців-кріпаків. Цю байку літературознавець визначає як найкращий із творів автора. Підкреслимо, що український байкар переробив твір «Пан і пес» («Pan i pies») І. Красіцького, що вийшов друком 1818 р. в журналі «Український вісник», наповнивши зміст українським тонким гумором, неповторним колоритом, зробивши його не переспівом чужого, а власним унікальним твором.

Автор підручника підкреслює літературний талант П. Гулака-Артемівська, а також його перекладацьку діяльність: «перекладав на нашу мову псалми Давидові і переспівував давнього латинського поета-сатирика Горація» [2, с. 127]. Така робота сприяла, за словами С. Єфремова, великій справі – просвіті народу, коли

письменники простою мовою, зрозумілою для народу, розповідали про навколишній світ, виступали «на оборону прав рідного народу» [2, с. 210], допомагали народній освіті.

Поряд із творчістю І. Котляревського та П. Гулака-Артемовського літературознавець згадує імена та твори ще декількох українських митців, зокрема Костя Пузина, Левка Боровиковського, Євгена Гребінку, Амвросія Метлинського (Амвросія Могилу), Миколу Костомарова (Ієремію Галку), Віктора Забілу, Михайла Петренка, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Михайла Макаровського, Порфирія Кореницького, Олександра Корсуна, Степана і Петра Писаревських, Василя Гоголя, Кирила Тополя та Якова Кухаренка. Автор підручника при цьому наголошує, що всі вони «писали здебільшого віршем, та ще жартівливо», що стало основою для багатьох читачів сприймати українську мову як таку, що нею «тільки й можна писати, що веселенькі вірші, а поважнішого нічого вдати не можна» [2, с. 129].

Першим, хто почав писати прозу українською мовою, став Григорій Квітка (псевдонім – Квітка-Основ'яненко). У підручнику наведено такі слова письменника: «Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, “і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна написати. ... Щоб довести одному панові, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю»» [2, с. 130]. Тут згадано суперечку між Г. Квіткою та П. Гулаком-Артемовським (він тоді служив ординарним професором словесного факультету Харківського університету і ще не почав писати українською мовою).

Далі автор підручника пояснює читачеві: «Ото щоб показати, як такі люде помиляються, й почав Квітка писати українською мовою свої повісти про життя наших простих людей» [2, с. 130].

Ось як це прокоментував сам Г. Квітка-Основ'яненко (залишаємо мову оригіналу): «К чому ийти за толпою, в коей все

глушат один другого? Мне было досадно, что все летают под небесами, изобретают страсти, созидают характеры, почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадаетея на глаза? Живя в Украине, приучаясь к наречию жителей, я выучился понимать мысли их и заставил их своими словами пересказать их публике. Вот причина вниманию, коим удостоена “Маруся” и другие, потому что писаны с натуры, без всякой прикрасы и оттушевки. И признаюся Вам, описывая Марусю, Галочку и проч., не могу, не умею заставить их говорить общим языком, влекущим за собою непременно вычурность, подбор слов, подробности, где в одном слове сказывается все» [7].

С. Єфремов називає Г. Квітку-Основ'яненка письменником, який описав нам «життя хліборобів» і «розкрив перед нами душу людську під сіряками».

Закінчуючи аналіз творчості митця, автор підручника зазначає: «велика заслуга нашого письменника, що він перший у повістях своїх українською мовою показав живих людей із народу. Тим-то й досі ще читають ті повісти наші люде і багато з них плачуть над скорботним життям Квітчиної Марусі, такої чистої серцем і такої нещасливої. Бо й сам Квітка до свого хисту додав ще жалоців од чистого люблячого серця й великою любов'ю до людини приоздобив свої гарні оповідання про прости, але великих правдою й терплячістю людей» [2, с. 131–132].

Звернемо увагу й на специфіку підручника, у якому автор подає короткі і ненав'язливі характеристики кожного літературного напряму, до того ж пов'язує їх з іменами найвидатніших представників тієї чи тієї літературної течії. Так і з Квіткою, де педагог підкреслює: «Квітка належить до того напряму в письменстві, що зветься сентиментальним, то-б-то почування людські кладе на перше місце. І сила великого та щирого почування й досі оживляє ці давні повісті» [2, с. 132].

Цікаво, що, аналізуючи творчість письменників Галичини, педагог зупиняється тільки на одному імені – Маркіяна Шашкевича як такого, «хто за свій недовгий вік зробив ... велике діло, про яке

допіру сказано: збудив наших галицьких земляків до нового життя» [2, с. 134]. Учений має на увазі працю М. Шашкевича та його товариша Я. Головацького на ниві рідної мови. Адже саме вони вперше в Галичині підготували «нашою мовою» книжку «Русалку Дністровую», що вийшла друком 1837 року, «од тієї “Русалки” й почалось ото українське письменство в Галичині» [2, с. 134–135].

Завершуючи огляд української літератури дошевченківської доби, Сергій Єфремов підкреслює важливість вивчати, писати, спілкуватися рідною мовою: «Мужицьке мовою своєю, наше письменство було людяним, народолюбним, демократичним з самої своєї природи. Не можна було по українському писати, не любивши українського народу, не бажаючи йому добра, кращої долі не зичивши». І далі педагог наголошує на важливості володіння рідним Словом: «Письменство нашою мовою – це не була тільки забавка та розвага гулящим людям, а воно відразу ж зробилось немов учителем на все добре: показувало як треба ставитись до народу; навчало, що не можна ним гордувати, а повинно бачити в йому таких самих людей, як і вільні та освічені, як і всі інші народи на землі» [2, с. 136]. Згодом працю письменників він порівнює з працею хлібороба: «Правда, наші письменники по-первах ще не могли глибоко пустити свого плуга в рідну землю, ще не добачали всього лиха, серед якого живе народ, бо така далекоглядність тільки помалу та потроху може виробитись» [2, с. 136]. Слова, що ними промовляли до своїх читачів письменники, сказані рідною мовою, «якою можна і варто й годиться всі людські думки висловляти», стали «добрим зерном», що «посіяне в рідну землю воно прийнялось і зазеленіло вже в перших десятиріччях ХІХ-го віку» [2, с. 135].

Важка і наполеглива праця українських митців Слова проросла, на переконання С. Єфремова, «добрим урожаєм», особливо тоді, «коли вийшов на роботу найбільший письменник наш, великий поет і мученик за рідний край – Тарас Шевченко» [2, с. 136].

Творчість видатного українця літературознавець вважає часом розквіту нашої літератури. Поет, на думку автора підручника, промовляв до нас «не тільки своїми чудовими творами, але й своєю могилою», яка й після смерті митця, «промовляє й досі про те саме, чого навчав Шевченко за життя». А навчав він своїх нащадків «любові до рідного краю та народу, охоти жертвувати всіх за-для його й працювати на його добро та користь» [2, с. 137–138].

Аналізуючи життєвий шлях і творчий доробок Т. Шевченка, С. Єфремов неодноразово підкреслює його геніальне володіння Словом, яке стає не просто закликком для народу, а «вогняним натхненням», що нагадує постать Прометея. До речі, пригадаймо, що численні літературні критики згодом почали порівнювати Шевченка з цим міфічним персонажем.

Поета вважають засновником нової української літературної мови. Більше ніж через 100 років український мовознавець В. Мойсієнко у статті «Чому Шевченко основоположник нової української літературної мови» так визначив феномен мови Т. Шевченка: «1) на відміну від мови Квітки-Основ'яненка чи навіть Котляревського, була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшир. У ній, як і в мові Котляревського, ліричний струмінь злився з сатиричним, але горизонти лірики, тематична спрямованість сатири в Шевченка були набагато ширші, ніж у будь-кого з його попередників; 2) предметом постійної уваги Кобзаря була не просто мова, а насамперед її зміст в устах народу і народні почуття; 3) особливість його мови – це те, що в ній при повному домінуванні народно-розмовної мови знайшли належне структурне місце й елементи давніх літературних мов та інших європейських» [5].

Аналізуючи творчу спадщину Кобзаря, педагог наголошує: «Шевченко постає перед нами справжнім велетнем людського слова і світовим поетом, часто недосяжним глибиною думки своєї, силою виразу й принадою красою вірша» [2, с. 142]. Його слово «“пламенем взялось, щоб огненно заговорило” – Шевченко цього найдужче бажав для своїх творів – і справдилось це: його слово

натхненне справді таки “людям серце розтопило” і стало світові за “новий леміш і чересло» до старої роботи – отієї боротьби за оновлене, краще життя» [2, с. 144].

Силу Слова митця підкреслює і той факт, що вже після смерті поета в доповідній записці цензор Коссович писав: «... имя Шевченко стало слишком известным далеко за пределами империи. Но всему есть мера. Культom знаменитого писателя все же невозможно прикрывать злобные выходки, явно оскорбляющие честь России; нельзя, наконец, позволять, кому бы то ни было, дерзко заявлять в печати, что наступит время, когда воспрянет, оживет ...» [6, с. 504].

У підручнику з творчістю Тараса Шевченка пов’язані долі продовжувачів його справи – О. Стороженка, Д. Мордовця, А. Свидницького, Ганни Барвінок, Я. Щоголіва, Л. Глібова, С. Руданського, О. Федьковича.

Часами лихоліття називає С. Єфремов роки, коли на літературну ниву вийшли М. Драгоманов, І. Нечуя-Левицький, П. Мирний, І. Франко, М. Старицький, М. Кропивницький, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), Б. Грінченко, Леся Українка.

Діяльність М. Драгоманова та І. Нечуя-Левицького педагог пов’язує зі справою, розпочатою ще Великим Кобзарем – організацію народної освіти національною мовою та пропагандою її українськими письменниками, оскільки бачить ту безодню, що «залягла між народом та освіченими людьми. Як чужа московська школа одрізає луччих наших людей од народу» [2, с. 167]. Саме діяльність цих письменників нагадала «нашим освіченим людям, ... що вони повинні для нашого народу робити» [2, с. 168].

Великим заступником за людину, борцем за її добро і щастя автор підручника називає Івана Франка, підкреслюючи його роботу над науковими розвідками та дослідженням народної словесності й письменства, акцентуючи увагу читача на багатогранності цього митця, на універсальності його таланту та широкому світогляді.

Визначну роль у пропаганді українського слова Сергій Єфремов відводить українському драматичному театру та творчості

М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, оскільки їхні твори були наповнені глибоким змістом, «гарно оброблені, легко й дотепно написані», педагог пророкує їм багато років успіху в читачів і глядачів.

Ім'я Бориса Грінченка та його дружини літературознавець пов'язує з великою і важкою справою, оскільки «працюють вони в школі і по-за школою, виховуючи справді свідомих людей і українців», із заснуванням першого великого народного видавництва, що випустило майже 50 книжок для народного читання. Не може не викликати захоплення титанічна праця Бориса Дмитровича в упорядкуванні «Словаря української мови», що містив тлумачення майже 68 000 слів, для чого мовознавець проаналізував праці авторів часопису «Киевская старина», численні твори художньої літератури й фольклору, матеріали словників, що вийшли друком у попередні роки, додав власний матеріал (діалектні й фольклорні записи).

Працювати над «Словарем» Б. Грінченко розпочав 1902 року, а 1907 року його було видрукувано. Загалом над словником робота тривала 46 років.

С. Єфремов, аналізуючи творчу спадщину Б. Грінченка, зупиняється на перекладацькій діяльності митця, завдяки чому прості українці отримали можливість знайомитися зі всіма здобутками «вселюдського, світового письменства» [2, с. 183].

Взірцем наполегливого навчання і працелюбності вважає педагог Лесю Українку, творчість якої «збагатила рідне письменство творами, які довго ще будуть міцною підвалиною для найновішого нашого письменства» [2, с. 185].

Останнє десятиліття ХІХ і початок нового століття для С. Єфремова – це «світанок нового письменства» [2, с. 189], коли популяризацією українського слова займалися В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, М. Коцюбинський, В. Левинський, В. Липинський, М. Лозинський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Прокопович, В. Стефаник.

Творчість Ольги Кобилянської літературознавець аналізує у контексті нового напрямку, що запанував у літературі, – модернізму. Її наступниками названо М. Вороного, В. Щурата, Б. Лепкого, М. Филянського, Г. Чупринку, О. Олеся та інших.

З діяльністю українських письменників учений пов'язує не тільки воскресіння народу, а й перетворення його на націю – «себ-то громаду свідомих і свідомістю зв'язаних тісно й тим самим дужих людей», – пояснює читачам автор підручника. Досягнення такої великої мети, на його думку, уможливило те, що, «почавши говорити народньою, “мужицькою” мовою, письменство викрило в мужикові людину, вернуло до народу його освічених синів, інтелігенцію, і стало справжньою душею і розумом народнім» [2, с. 210].

Узагальнюючи все, що було сказано в підручнику про роль Слова, значення діяльності письменників у царині народної освіти та їхньої відповідальності свій мовленнєвий вчинок – за кожне сказане або написане слово, С. Єфремов зазначає: «Так: письменство – це душа і розум народу, воно проказує стежки, не дає з них зблудити, навчає, як жити краще й веде до того осяйного, недосяжного, але все ж принадного щастя, що зветься – ідеал. Отож найперше і найголовніше, що з нашого минулого виходить – так це наука: любіть рідне письменство, як тієї душі творців. Письменство бо вивело нас у люде, воно ж здобуде нам і місце почесне серед народів світа» [2, с. 210].

Отже, аналіз підручника «Коротка історія українського письменства» Сергія Єфремова дає підстави стверджувати, що викладені автором факти та узагальнення, запропоновані читачам, сприяють формуванню мовно-риторичної, національно свідомої особистості, українського патріота, здатного адекватно та критично сприймати інформацію, систематизувати її, формулювати логічні висновки, приймати виважені рішення, брати на себе відповідальність за власні дії, за свій мовленнєвий учинок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горгий. Похвала Елене. URL: <http://simposium.ru/ru/node/10202>.
2. Єфремов С. Коротка історія українського письменства. Київ : Вид. т-во «Криниця», 1918. 215 с.
3. Кралюк П. М. Історія філософії України : підручник. Київ : КНТ, 2015. 652 с.
4. Михальская А. К. Основы риторики. Мысль и слово : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1996. 416 с.
5. Мойсієнко В. М. Чому Шевченко основоположник нової української літературної мови. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/30126/>.
6. Назаренко М. Й. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). Київ : Сварог, 2006, 688 с.
7. Рудяченко О. Квітка-Основ'яненко. Оживлений любов'ю. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3075063-kvitkaosnovanenko-ii-samorodnij-talant.html>.
8. Сивачук Н. П., Снігур І. М., Санівський О. М. Академічна риторика : навч.-метод. посібн. Умань, 2013. 374 с.
9. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. Київ; Ірпінь : Перун, 2006. 824 с.

ПРОБЛЕМА ДУХОТВОРЕННЯ У «НІЧНИХ КОНЦЕРТАХ» М. БАЖАНА

Оксана Циганок

Геній Миколи Платоновича Бажана – тим геній, що живе понад часом, понад поколіннями, а його творчість актуальна і не залишає байдужим читача як у минулому, так і теперішньому столітті. Його стиль – неповторний, твори – інтелектуальна і духовна скарбниця української літератури, а неперевершений талант Майстра Слова звучить у кожному написаному рядку.

Дослідженням його життєвого і творчого шляху займалися: Є. Адельгейм, З. Голубєва, М. Жулинський, С. Крижанівський, А. Тарасенкова, М. Слабошпицький, С. Цалик, Р. Чілачава (біографія митця), В. Агеєва, Н. Костенко, А. Бондар, І. Дзюба, І. Драч, М. Жулинський, М. Качанюк, М. Кодак, Н. Костенко, П. Нісонський, Л. Новиченка, І. Павлюк, М. Павленко, П. Селігея, Н. Сивачук, Л. Смульсон, С. Цалика, Т. Чілачава, А. Черниш та ін. (творчість письменника).

Актуальність нашого дослідження визначається, з одного боку, відсутність достатньої теоретичної розробки поетичної спадщини М. Бажана, а з другого – можливістю дослідження концепту 'духотворення' на матеріалі циклу «Нічні концерти» та особливостей використання образу музики у творах митця.

Метою нашої статті стало дослідження проблеми духотворення у «Нічних концертах» М. Бажана.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: визначити зміст і структуру концепту 'духотворення'; проаналізувати цикл віршів Миколи Бажана «Нічні концерти» з метою розкриття образів персонажів та ролі музики, не просто як складової образної системи митця, а як засобу художнього освоєння світу, вираження світоглядних ідеалів.

З'ясуємо зміст концепту 'духотворення'.

За визначенням Н. Хамітова «дух – категорія, що виражає вищу природу буття вільної істоти, яка виявляється в здатності до пізнання і самопізнання, творення і самотворення» [Хамітов 2015, с. 288].

В українській мові 'дух' передусім пов'язується із концептами «осягати» або «розуміти», що, на думку укладачів «Європейського словника філософії» є показником особливого натхнення, майже містичного «схоплення» та з українським терміном «розум», однак, він не є його повним відповідником.

Філософи також розглядають дух як творіння, як особистий абсолют [Горлач М.І. & ін. 2008, с. 493]. Важливо, що уже з часів Відродження, поняття духу дедалі частіше пов'язувалося з людиною, а згодом стало означати активний початок людини, її творчої потенції, злагодженості протиставлення духовного і тілесного [Горлач М.І. & ін. 2008, с. 494]. Просвітництво значно матеріалізувало бачення духу, пов'язуючи його з пізнанням та матеріальними процесами, подекуди сходячи до заперечення реальності духу. Зводячи в один синонімічний ряд дух і духовне. Подальші часи, революційні та воєнні події, що охопили у ХХ столітті практично всі країни світу, ще більше змінили змістове навантаження «духу», а, отже, і духовного життя, опустивши його до виробничих процесів, мирського життя або до сфери психології [Горлач М.І. & ін. 2008, с. 493–494].

Однак, на наш погляд, варто підкреслити, що в українській філософській думці проблемам духовності та моралі й надалі приділялася значна увага. Ці питання актуалізувалися у ХХІ століття і стали сферою зацікавлення митців, культурологів, філософів, теологів, педагогів тощо.

Проаналізуємо складову концепту 'творення'.

Мовознавці визначають творення як процес творчої праці, виробляти що-небудь, як-от будівництво, написання наукового, літературного, музичного, художнього твору тощо [Великий 2005, с. 1435].

Філософи розглядають творення як творчість, що виходить за межі буття людини [Хамітов 2015, с. 361], враховуючи, що у метаантропології поняття «творення» характеризується як метаграницне буття людини, можемо стверджувати, що акт творення виходить за межі буття як однієї людини так і суспільства загалом, він домінує над результатом, породжує цілісність буття, і, водночас є процесом, «відчуженим від завершеної повноти життя» [Хамітов 2015, с. 361]. Цей процес, на думку М. Еліаде, є фундаментальним архетипом людства, що регламентує та пояснює не тільки творення елементів природи та культури, а й світу загалом [Еліаде 1994, с. 63].

Отже, концепт 'духотворення' розуміємо як категорію, що означає втілення вищої природи буття, вільну істоту (Дух), яка проявляється в самопізнанні, у процесі Творення і самотворення.

Дослідниця А. Дашак вважає основою Творення – звук, що пронизує Всесвіт, проймає все єство людини, наповнює його, діє на всі почуття, на дихання, що за суфійською традицією також є звуком, на циркуляцію крові, на ритм пульсу [Дашак 2003 с. 7–18]. Людське дихання єдине з голосом, який, у свою чергу виражається в пульсації серця [Хан Хазрат Инайят 2007, с. 129].

Поет К. Бельмонт пов'язує музику з поезією, називаючи її «внутрішньою Музикою» [Бальмонт 1915]. Митець так пояснює творення нового вірша: «Звуки й відзвуки, почуття і їх привиди, таємниця творчості» [Бальмонт 1915].

Таке єднання ми зустрічаємо у творчості Миколи Бажана. Поет підкреслював, що музика все життя проходила через нього [Бажан 2014, с. 5–6]. Загальновідомими є слова митця про те, що «усі пишуть музики на вірші, а я – вірші на музику» (можемо додати і про музику та про музикантів, композиторів, співаків), що, за твердженням О. Петрушанської, багато в чому пояснює щедру наповнення творів поета музичними реаліями та підтекстами [Редя 2019, с. 18–30]. Тобто, ми з упевненістю можемо стверджувати, що поет переводив енергію Музики в енергію Слова.

Усе це реалізується у збірці «Нічні концерти», яка є поетичним віддзеркаленням творів улюблених композиторів М. Бажана: Е. Вілла-Лобоса, М. Леонтовича, Л. Грабовського, Я. Сібеліуса, Ф. Шуберта, Д. Шостаковича та співачки Едіт Піаф.

Аналізувати вказану збірку можна лише враховуючи специфіку доби, в якій творив поет. Як зазначав М. Кодак: «Чутливий на перебіг часу, історично й біографічно, здатний на адекватну оцінку власного життєвого тону на кожній віковій фазі, поет вийшов на завершальне коло творчої самореалізації при повній питомності духу. І тому є вдосталь свідчень. Їх чимало. Назву одне – «ніч» і похідні від нього, з включенням яких у формі епітета названо поему «Нічні роздуми старого майстра» і великий цикл «Нічні концерти»» [Кодак 2000, с. 20].

Микола Бажан – надзвичайно талановита і вразлива особистість, за свідченням його сучасників, змушений був жити одночасно у двох вимірах: одному – Радянському Союзу – велика тюрма для вільних духом людей, у постійному страху за життя близьких і друзів, і, другому – світі, наповненому музикою, поезією, творчістю. На жаль, жити лише в одному з цих світів було не можливо. Тому Бажан змушений був стати оспівувачем викривлено-принизливої радянщини, автором «Людини, що стоїть в зореноснім Кремлі» а з другого творцем «Сліпців», «Гофманової ночі», «Уманських спогадів», «Нічних концертів» тощо. Ці твори «спалахнули розкішню метафор і одкровень, замерехтіли всіма пластами і коралями невичерпних мовних можливостей», наповнили читачів «напівмістичними відчуттями», оскільки містили в собі «золотий перетин пристрасті та стоїцизму, таланту юності та зрілості» [Процюк 2018, с. 43–46].

Назва «Нічні концерти» не є випадковою. Оскільки, ніч – це час творчих зосереджень, психологічно оптимальна пора для людей, схильних до споглядання свого внутрішнього світу [Кодак 2000, с. 20], час, коли людина може зосередитись на своєму внутрішньому стані, психічних процесах, розібратися в собі, для

митців ніч досить часто постає як час творення. Отже, не дивно, що поет Бажан писав про музикантів саме у нічних концертах.

У свідомості людства з давніх-давен музиканти і поети постають як Творці. Саме тому найвідоміші пророки світу, мудреці та філософи були одночасно і музикантами і поетами. У такому контексті зрозумілим стає тісне поєднання цих двох мистецтв. Вплив музики на слухача надзвичайний і може викликати в нього найрізноманітніші і найпотужніші емоції, що намагався донести до читача Микола Бажан.

У «Нічних концертах» митець не обмежується лише звуковим аспектом творчості музикантів. Він приділяє велике значення особливості виконавця і композитора. Оскільки саме їх внутрішня сила, їх Дух втілено у творах. Читання віршів, що складають цей цикл поезій знайомить нас не тільки з творчістю, а й з долею композиторів і виконавців. «Без сумніву, тільки мистецтво підносить відчуття до божественних висот, при цьому надаючи їм форму; поезія містить слова, імена, що передбачають наявність форми; але тільки музика, при всій своїй красі, силі, чарівності може підняти душу над межами форми» [Хан Хазрат Инайят 2007, с. 108].

Аналіз тексту «Нічних концертів» Миколи Бажана дав підстави виокремити змістове навантаження концепту «Дух»: Дух митця; Дух музики; Дух слова (голосу); Дух міста; Дух перемоги; Дух-Душа; Дух любові.

У кожному вірші, що складають цикл «Нічні концерти» перед нами постає особистість Композитора. Зокрема, у «Криниці Леонтовича» поет розповідає нам про долю видатного українського композитора Миколи Леонтовича, збирача фольклору і талановитого музиканта, якого *«Ніколи напоїть і втамуватиме не може // Жадобу духу, людської жаги»* (Бажан, с. 604), що припадає до «призабутої криниці» народної музики, її мудрості і щирості, з її «бездонною глибиною». За визначенням Г. Карась *«Щедрик»* – це найвище досягнення композитора в жанрі опрацювання народної пісні. Взнявши за основу народне першоджерело, що належить до

найстаріших реліктових зразків українського музичного фольклору, М. Леонтович блискуче застосовує класичний поліфонічний прийом остінато» [Карась 2012, с. 343–347].

Донесена до наших часів М. Леонтовичем щедрівка протягнула в часі й об'єднала сакральні тексти язичницької та християнської доби, ставши «настояної вічністю й життям», дало змогу у ХХ столітті *«почерпнуте звідтіль своє найкраще все, // Що в нього вглибилось, власкавилось, врослося»* (Бажан, с. 604). Мелодія твору, що вдосконалювалася композитором практично все його життя, донесла до нашої доби «луни і луни епохи», наповнила *«сполохані людські серця»*, дала змогу почути *«хорали могутнього неба»* (Бажан, с. 603).

Тому не є випадковим те, що Микола Бажан у 70-ті роки ХХ століття нагадує нам про долю і творчість геніального композитора, наповнюючи душі своїх сучасників «живою водою» музики, глибокою фольклорною мудрістю.

Поет у другій половині ХХ ст., позначеній занепадом фольклористичних досліджень, підкреслював і пропагував у своїх творах збирання і збереження автентичних зразків народного мелосу. Про що говорить не тільки у «Криниці Леонтовича», а й ще одному творі «Нічних концертів» – «Бразиліана Вілла-Лобос».

У тексті твору звучить турбота митця про неухильне знищення національного фольклору. Показуючи це на прикладі бразильського дослідника Ейтора Вілла-Лобоса, який записав понад 1000 народних мелодій. Його турбувало питання, чи збережеться музика рідної землі в душах людей. *«Чи почують його волоцюги цих місць – піонери – // Або запхнуті тишею вуха наляканих поселян? // Чи відповідь буде? Нема і відлуння. Обман»* (Бажан, с. 607).

У поезії Бажана звучить віра у те, що народ повернеться до рідних джерел і тоді знову заспіває *«серед степу кабокло»*, і *«пісня неона»* промчить пустелею (Бажан, с. 609).

Другий вірш циклу – «Ніч на Івана Купала», був реакцією поета на прослухану симфонію-легенду Л. Грабовського.

Симфонія-легенда створена на основні гоголівського «Вечора напередодні Івана Купала» з циклу «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і складається з 7 частин: вступ, бурлеск, ноктюрн, сатанинська фантазія, буколичні строфи-варіації, балада, плач.

Поет пропонує своє бачення того, що відбувається в ніч, наповнену містикою та чарами. У тексті вірша автор демонструє все багатство народної демонології, взятої з українських легенд і переказів, з усього масиву гоголівських творів: *«Настала ніч жаска і химородна. // Купальська ніч. Знамення і дива»* (Бажан, с. 606).

На відміну від композитора, який у симфонії розповідає про кохання та трагедію Петра й Підорки, поет акцентує увагу читача на шалі цієї магічної, містичної, демонічної, розбещеної купальської ночі, що подекуди нагадує події в державі – революція, атеїзм, війна, відбудов, гонитва за виконанням п'ятирічок тощо. Наприкінці твору він наголошує, що передусім кожна людина має зосередитися на головну в своєму житті і зберегти той божественний Дух, який був закладений в її серце при народженні: *«Хай розсвіте. Хай світанкове *lento* // Почую я й зрадію, бо збагну // Прадавньої замшїлої легенди // Таку наївну й мудру таїну»* (Бажан, с. 607).

Постать композитора Франца Шуберта, його доля, прагнення, сподівання перегукуються із долею самого поета. Власне, за намаганнями композитора бути почути своїми співвітчизниками-сучасниками, вгадується постать українського поета, який писав: *«І я пройду крізь тьму, крізь маячню і ніч, // І я, здмухнувши снів задушливий одвій, // Знов піснею дихну»* (Бажан, с. 616).

У цьому творі поет показує трагедію творчої особистості, яка підіймалася над натовпом, була тим енергетичним вибухом, що збуджував почуття, емоції, думки. Микола Бажан вірить, що у суспільстві натовпу, а саме такими були радянські реалії, Особистість переможе сіру масу, і що так буде завжди: *«Немов зоря блаженна, // Немов досвітній світлий смуток мій, // Повисне в*

небесах мелодія пісенна. Її не завершив? І завершать не смій, Бо й закінчена вона є нескінченна» (Бажан, с. 616).

Ніби продовженням цього твору стає наступний вірші циклу – «Вальс Сібеліуса в Ленінграді». Сучасники поета часто зустрічали його, неспішно блукаючого по алеям парку, заглибленого у себе, у свої думки, перебуваючи у гармонії з оточуючим світом, з природою і звуками. Адже «через усю історію людства проходить бінарне уявлення про музику як мистецтво, що має божественне походження і таке, яке відкриває людині світ найвищих гармоній, і в той же час як про силу, яка бере участь в усіх життєвих проявах. Божественне й земне єднається в ній у неподільній цілісності духовного і фізичного» [Юсфин 2006, с. 207].

Саме таке єднання людини і звуку (музики) ми бачимо у поезії М. Бажана, де крізь слова звучить мелодія вальсу: *«Схилися, кохана, вслухайся й печалься, – // Вслухайся і в довгі літа, і в хвилини, // Коли у припливі журливого вальсу // Ми чуєм зітхання великого фінна»* (Бажан, с. 616). Людина розвивається, підіймається над буденним тільки шляхом глибоких роздумів, важкої душевної роботи, адже тільки так людина може пізнати саму себе та світ, що її оточує, зрозуміти свою роль у житті родини, суспільства, держави. Зазначимо, що цей твір не тільки про пізнання себе, а в першу чергу про кохання, його передчуття, переживання, пам'ять про нього. Оскільки тільки справжнє кохання здатне змінити (створити) людину, підняти її з глибин відчаю, покликати до подвигу й справжнього вчинку.

Одним із найемоційніших і найтрагічніших є вірш «Сьома симфонія Шостаковича», враховуючи історію створення та прем'єри музичного твору.

Дмитро Шостакович розпочинав створення сьомої симфонії у перші дні Другої світової війни (19 липня 1941 року) та завершив роботу в грудні цього ж року. У березні відбулася її прем'єра в Куйбішеві. 8 вересня німецькі війська замкнули кільце блокади Ленінграду. Та мрією композитора було виконання свого твору в самому місті.

Мрія здійснилася 9 серпня 1942 рок. І дата була обрана не випадкова, адже саме на цей день німецьким командуванням було визначено датою вступу в місто.

Увесь трагізм ситуації, стан людей, які були замкнені в місті без їжі, води, тепла, життя у пеклі, Микола Бажан зобразив у своєму творі: *«Багровий прах. Румовище будов, // Розчахнути, розколоти, згорілих, // Де кров'ю стала ржа, де ржею стала кров», люди жили серед попелища, «грище вітру й смерт, – // Воно іще не вигасло дотла, // Серця ще не загоїлись роздерті»* (Бажан М., 618). Чи можна було б краще висловити словами, аніж це зробив митець, увесь жах людський від переможного маршу німецьких солдат по рідній землі: *«Хрипко вигаркує: «Vorwärts!» Скрикує дико: «Sieg» // Erste Kolonne... Zweite Kolonne... Dritte Kolonne marschieren...» // Наступ потвор. Впертість убивць. Тупім чобіт. // Ближчає. Дужчає. Глибшає. Тяжчає // Б'є в світи. Б'є в степи. Б'є в зеніт. // Суне. Реве. Роззявляється пащею. // Плющить удари. Плещуть пожари. // Гуп. Грюк. Крик. // Машин заброньованих ромби. // Крізь небо прогвинчені бомби. Sieg? Sieg? Sieg?»* (Бажан, с. 621).

Однак навіть посеред цього жаху, люди вірили в перемогу, вірили в те, що їхнє любиме місто буде незабаром звільнене, що відновиться життя: *«Так, ми перемогли. Ми, переможці, йшли, // Піднесені, досвідчені, рішучі, // За Німану закровлені вали // І за Карпат сповиті димом кучі»* (Бажан, с. 618). Але до перемоги було ще далеко, бо йшов 1941 рік: *«І по скорботній київській путі // У пропітнілій формі безпогонній, // У кирзовім розтоптанім взутті // Ми вкупі йшли, – ішли і ті, й не ті, ввіходячи у зал білоколонний»* (Бажан, с. 619).

Першим «Сьому симфонію» Шостаковича зіграв Великий симфонічний оркестр Ленінградського радіокомітету (нині Академічний симфонічний оркестр Петербурської філармонії). Великий зал філармонії не опалювався взагалі, щоб хоч трішки зігріти повітря і дати можливість музикантам грати на інструментах було використано великі прожектори. Слухачі, яких прийшов

повний зал, стоячи аплодували подвигу музикантів, адже вони, так само, як й інші лєнінградці переживали блокаду. На початку виступу прожектори вимкнули і зазвучала музика. У залі знаходились люди різних національностей, статі, віку, освіти: *«Ми всі були і схожі, й багатоликі, // Всі – різних доль, і різних мов, і душ...»* (Бажан, с. 620), однак їх єднала спільна війна, біда, небезпека, і, водночас віра, сподівання, очікування дива.

Змучені, як і всі присутні, голодом музиканти, ледве тримали в своїх руках інструменти, про що поет пише: *«І небувало зблідний диригент // Хитається, по сцені ідучи»* (Бажан, с. 620), однак музика надала сила виконавцям. І раптом весь зал, ніби весь Всесвіт заповнила музика, яка життєдайною енергією: *«І пристрасть, вибухнувши рвучко в дирижері, // Крізь млявий морок, голубу півтьму // Враз розчиняє нам високі й світлі двері // В світанок, що минув десь років три тому. // Немов поміж колон, поміж його акорди // По гармонійних сходах пропілей // Ввіходить в ранок люд, прекрасний, сильний, гордий, // Насправді годний імені людей»* (Бажан, с. 620).

Музика наповнює серця людей впевненістю в перемозі: *«І радість. І натхнення. // І заходу розкішний небосхил. // І на сумирнім мирнім видноколі // Смеркової зорі прощально-мрійна тінь // На хвилях флейт спливає в далечінь // Поволі. Поволі. Поволі»* (Бажан, с. 621).

Це була не просто вдало виконана симфонія, це була промова, навіть маніфест автора, його підтримка людей, які живуть в оточеному ворогом місті: *«Промовили те Ви, товаришу Дмитре, // Що кожен із нас у душі своїй мовить – // Про горя минучість і про життєтворність. // Симфонії Сьомої журна мажорність»* (Бажан, с. 623).

Маленький, худорлявий чоловік, своїм генієм наповнив людські серця світлом перемоги – *«худенький, зморений громовержець»* (Бажан, с. 623). У творі М. Бажана особистість композитора набуває космічного масштабу, він «бог-громовержець», Творець! А вплив його музики не має рівного.

Адже, за дослідженням А. Юсфіна: «будь-яке уважне і вдумливе слухання музики – це завжди не тільки задоволення і радість, втіха і скорбота, сподівання або турбота, але і самотворення власної душі, відкриття в ній нових властивостей і можливостей, рух назустріч самому собі ... радісне відкриття власної безпеки, Великого Внутрішнього Космосу» [Юсфін 2006, с. 212]. Саме це – велике єднання Звуку/Музики, співучасть у ній слухачів *«об'єднала нас, кожного й кожного, // Розпечене серце впаявши до серця»* (Бажан, с. 623).

Бажан-поет, що відчуває ритм мовленого Слова розуміє усе це і тому завершує свій вірш словами: *«О музики благословенна соборність!»* (Бажан, с. 623), оскільки *«весь простір Світової Гармонії, яка робить світ людського духу і душі людської безкінечним у своїй еволюції, охоплює все суще у видимому і невидимому Всесвіті»* [Юсфін 2006, с. 212].

Четвертим у циклі йде вірш «Голос Едіт Піаф». Ми не випадково виокремили цей твір, адже він стосується не композитора, а виконавця.

Маленька жінка – горобчик Парижа, силою свого голосу, постала супротив німецьких окупантів, *«але від своєї Франції не відступила й на крок»*, так, вона *«не кривавила пальців, іржавий тягаючи злом, // Щоб ставити барикади на Сені за кожним мостом»*, *«не ішла, оголивши тоненької шиї куток, // І радіопередатників не клала в солдатський мішок»* (Бажан, с. 612), вона співала, і допоки тривав її спів, підпільники могли рятувати життя полоненим французьким солдатам, щоб *«Не тіні мерців-гренадерів, а рештки півмерлих полків, // Які без надії, без зброї, без друзів, без слави, без слів, // Повіривши маршалам лжливим, вертались до журних домів»* (Бажан, с. 613).

Микола Бажан зізнається, що ніколи не бачив Едіт Піаф, але він її собі уявляє, навіює, *«цей образ, – худеньку жінку з устами як рваною раною»* (Бажан, с. 613).

Поет не випадково акцентує увагу читача на вустах співачки. Адже, при звукоутворенні вони створюють еліпс – найдосконалішу

геометричну форму, міні-модель звукового аспекту проявленого Всесвіту, символізують проявленого Бога, це так зване «яйце Брами», одночасно, це і енергетична форми аури (біоенергетичного поля) людини [Дашак 2003, с. 26]. Отже, рот, як рвана рана це є й образом рваної душі співачки, яка за своє життя пройшла сім кіл пекла, але зберегла в собі силу духу, висоту душі.

Народжена у родині вуличних акторів, «в жовтій колі вуличного ліхтаря», практично не маючи майбутнього, силою свого таланту вона піднялася над «почорнілим містом», і як «досвітня зоря» своїм співом дарувала людям свої пісні, сподівання, надію, стала «розрадницею людського горя», хоча сама була неодноразово зраджена, спустошена і знесилена. Однак, кожний раз, після падіння, вона знаходила в собі сили щоб *«заіскритись, заграти ... й замиготіти»* (Бажан, с. 613).

Її пісні стали символом Парижа, його свободи, її талант співачки підійняв її над юрбою, навіть над дахами міста, у баченні поета вона – «опівнічна віщунка» (її пісні – це гімн майбутній перемозі над ворогом, над життєвими випробуваннями, що ними доля так щедро наділила цю маленьку жінку). Співачка одночасно падає на найнижче дно гріха й одразу підіймається до рівня «пречистої пророчиці», за цими словами вбачаємо образ Богородиці, що значно посилюється тексті словами: *«віснице // Людяності і ласкавості!»* (Бажан 1984, с. 614).

Легендарний виступ співачки з Ейфелевої вежі втілюється у словах поета: *«Ви зводитеся перед юрбою найбільше зі всіх людиною, // До стовбура саява прикутою, печальною жінкою, // Над залом, де гість захмелій слізьми залинувся й слиною, // Під'юджений саксофонами, розчулений “катеринкою”»,* де наповнений слухачами зал замінила площа, а над головами глядачів пломеніли слова й музика пісень «Юрба», «Мілорд», «Ти не чуєш», «Право любити»: *«Мілорде, здається, ви плачете? О, не ридайте, добродію, – // Це я не вам співаю, скаржуся у горі не вам. // Бийте мені свої оплески, вийте мої мелодії... // К чорту!.. Падам, падам!..»* (Бажан, с. 614).

І хоча вважалося, що Едіт Піаф не «серйозна» співачка, а «шансонетка», однак її пісні пройшли через роки, їх почули мільйони людей, а Микола Бажан «створив можливість, прорисувавши біографію співачки, перейнятися й драматизмом її життя, нервово-болісним ореолом отого “Падам, падам!..”» [Кодак 2000, с. 24].

Таким чином, ретельне прочитання змісту «Нічних концертів» М. Бажана дозволяє виокремити змістове навантаження концепту ‘Дух’: Дух митця; Дух музики; Дух слова (голосу); Дух міста; Дух перемоги; Дух-Душа; Дух любові, а ‘творення’ – як творчість, що виходить за межі буття людини.

У кожному вірші, що складають цикл «Нічні концерти» перед нами постає особистість Композитора-Творця: Е. Вілла-Лобоса, М. Леонтовича, Л. Грабовського, Я. Сібеліуса, Ф. Шуберта, Д. Шостаковича та співачки Едіт Піаф, яка також є творчою особистістю. Як композитори, чії персоналії й долі розкриваються у творах митця, сам Поет стає своєрідним перекладачем звуків музики на звуки поезії

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бажан М. Маловідомі мистецькі сторінки : до 110-річчя із дня народження / упор. М. Г. Лабінський. Київ : Криниця, 2014. 816 с.
2. Бальмонт К. Д. Поэзия как волшебство. М. : Скорпион, 1915 // <https://ruslit.traumlibrary.net/page/balmont-poezia-kak-v.html>.
3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* В. Бусел (ред.). Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Горлач М. І., Кремень В. Г., Ніколаєнко С. М., Требін М. П. та ін. Основи філософських знань філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство: Підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.

5. Дашак А. Божественна природа звуку : Навч. посібник. Львів : Світ. 108 с.
6. Еліаде М Священное и мирское. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 144 с.
7. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником. 3-є видання перероблене та доповнене. Київ : КНТ, 2015. 396 с.
8. Карась Г. В. Феномен «Щедрика» в обробці Миколи Леонтовича у світовому комунікаційному просторі ХХ ст. // *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2012. Вип. 12. С. 343–347. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2012_12_66.
9. Кодак М. Культура як духопростір романтика (Микола Бажан: роки 1970-і) // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (23-24 листопада 1999 р.) «Творчість Миколи Бажана в контексті сучасного літературно-мистецького процесу»*. Київ : Знання, 2000. С. 19–26.
10. Процюк С. В. Посвята сановитого мученика // *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. № 4 (40). 2017. 3 (47). 2018. С. 43–46.
11. Редя В. Я. «Пишу вірші на музику...» (до проблеми інтермедіальності у циклі «Нічні концерти» Миколи Бажана) // *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2019. Вип. 124. С. 18–30. // Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnmau_2019_124_5.
12. Хан Хазрат Инайят. Мистицизм Звука. Сборник. Москва : Сфера, 2007. 352 с.

ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Бажан М. Твори в 4-х т. Т. 1. : Поезії та поеми 1923–1983 / Передм. Л. Новиченка. Київ : Дніпро, 1984. 637 с.

СТАНОВЛЕННЯ РИТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ ІНТЕГРОВАНИХ ЗНАНЬ

Наталія Сивачук, Олександр Санівський

Постановка проблеми в загальному вигляді. Складні політичні, соціальні та екологічні процеси у світі і в Україні, зокрема на початку ХХІ століття актуалізують питання становлення особистості, її світогляду, моралі, духовності. Загострення глобальних проблем сучасності, інтернаціоналізація життя суспільства і виробництва, духовна криза техноцивілізації диктують певні умови розвитку освіти. Ознакою духовно-соціального стану українського суспільства є ставлення людей до рідної мови, здатність відповідати за збереження мовної пам'яті, космічної відповідальності за мовленнєвий вчинок. Серед пріоритетних напрямків розвитку системи виховання у Державній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття) визначено необхідність формування високої мовної культури особистості, вказується на необхідність підготовки нового покоління педагогічних працівників [1, с. 16]. Це є особливо актуальним для студентів-філологів.

Мета нашої статті – розкрити деякі аспекти становлення риторичної особистості майбутнього вчителя-філолога у процесі засвоєння інтегрованих знань.

Наукові розвідки останнього часу актуалізували увагу на загальних проблемах становлення майбутнього спеціаліста на культурологічному рівні (праці М. І. Болдирєва, Н. В. Кузьміної, О. Г. Мороза, В. О. Сластьоніна); на основі філософського аналізу культури (праці Ю. В. Вишневського, В. М. Міжуєва); розглядали психологічний та психолінгвістичний зміст мовленнєвої діяльності особи (Л. С. Виготський, Л. В. Мінаєва, О. О. Потебня, Л. В. Щерба; питання риторичної підготовки студента висвітлено у

працях Ю. К. Бабанського, Г. Л. Бондаренка, Л. Г. Вікторової, І. А. Зязюна, Л. І. Мацько, Г. М. Сагач та ін.

Нові завдання освіти ХХІ століття вимагають використання в навчальному процесі вишів інноваційних педагогічних технологій у нерозривному зв'язку з високою комунікативною культурою. Сучасні дослідники, зокрема академік В. Г. Кремень, вважає, що «найперспективнішою інноваційною технологією вважають «кейс-статі» – навчання з використанням конкретних навчальних ситуацій, тренінгові технології – тренінг ділової комунікації, особистісного розвитку, комунікативних умінь тощо» [4, с. 14]. За таких умов викладач повинен навчити студентів ефективно, доцільно, творчо освоїти і осмислити, критично оцінити інформацію. У зв'язку з цим змінюється парадигма педагогічних функцій, набуває звучання термін *facilitator* – той, хто сприяє, полегшує, допомагає вчитися [4, с. 15]. Академік В. Г. Кремень наголошує, що «застосування найсучасніших комп'ютерних систем, високі комунікаційні технології, які, поза всяким сумнівом, стимулюють динаміку та ефективність навчального процесу, підвищують інтерактивність освітнього середовища, ніхто і ніщо не зможе повністю витіснити мистецтво безпосереднього педагогічного діалогу «вчитель – учень». Тому особливо важливою є підготовка високопрофесійних педагогічних та науково-педагогічних працівників, які відповідають інтеграційному критерію «педагогічна майстерність – мистецтво комунікації – нові технології» [4, с. 15].

Академічна риторика має забезпечити вирішення проблем формування комунікативної компетенції майбутнього педагога-науковця, оскільки дозволяє конкретизувати основні положення науки академічного красномовства, продемонструвати специфіку використання правил загальної риторики в реальній мовленнєвій практиці, визначити теоретичні і практичні аспекти оволодіння професійним мовленням.

Академічна риторика – один з найдавніших видів ораторського мистецтва переконання, яке є основою професійної діяльності вчителя і науковця.

Вчені визначають академічне красномовство як ораторську діяльність науковця та викладача, який доповідає про результати дослідження чи популяризує досягнення науки.

Провідною ідеєю викладання академічної риторики є визнання кожним студентом непересічного значення самоосвіти, самовдосконалення, його зацікавленості у формуванні високого рівня культури професійного мовлення, прагнення досягти риторичного ідеалу. Реалізація цієї ідеї передбачає необхідність риторичної підготовки студентів педвузів у контексті інтегрованих знань, що відповідають запитам ХХІ століття.

Очевидним є той факт, що у комп'ютеризованому суспільстві молоді люди все менше читають, а відповідно позбуваються благодатної можливості засвоювати моделі мовної поведінки. Оскільки «риторичні вміння немислимі без постійного плекання культури читання» [4, с. 15], то виникає потреба всебічної підтримки культури читання студентами *художньої літератури, періодики*. Створення на філологічному факультеті особливої «літосфери», культури книги, культури читання. Адже місія літератури в тому, щоб «накопичити енергію гуманізму, піднести людину над усім низьким і потворним», розвинути духовність і почуття прекрасного.

У оволодінні академічною риторикою велике значення має подолання стереотипів минулого, яке залишила нам у спадок комуністична доба. Йдеться про стереотип упередженого ставлення до чуттєвості. Стосовно цього О. Забужко пише: «Тоталітарна репресія приватної сфери поступово призвела до того, що чулість, чуттєва афектація в будь-якому вираженні стали оцінюватися як атрибути слабості, якої належить соромитися, а кожен його спонтанний прояв, відповідно тлумити» [2, с. 127]. Епістолярій українських письменників переповнений словесними формулами, риторичними прийомами, за допомогою яких висловлюється високі

почуття, тому його активно використовуємо на лабораторних заняттях з риторики з метою подолання дистанціювання сучасних студентів від емоцій.

2. Сучасні вчені прийшли до висновку, що людина схожа на книгу пам'яті, у якій пишуть відгуки всі, хто її оточує впродовж життя. В тому числі і вона сама. Але ці «тексти» не тільки формують її особистість, а й вкарбовуються в слова, що вихопились згара, поспіхом, спересердя. Цю істину мусить пам'ятати кожен, а надто майбутній учитель, у свідомості якого мусить закарбуватися стійке почуття відповідальності за мовленнєвий вчинок. Тому на заняттях з *фольклору* під час вивчення теми «Словесна магія українців. Замовляння» знайомимо студентів з *народною медициною* ладування, в основі якої слово, інформація. А на лекціях з *медичної підготовки, валеології* вони дізнаються про те, що український учений, доктор біологічних наук Зеновій Дмитрович Скрипнюк довів факт існування поряд із речовиною та енергією такого лікувального фактору як інформація, існування клітинної «мови» з розділами фонетика, морфологія, синтаксис. Вчений започаткував інформотерапію – розділ медицини, що вивчає інформацію про фізіологічні, біохімічні, біофізичні та паталогічні процеси в організмі людини; розділ медицини що розробляє методи лікувального впливу і практичного використання інформації [5, с. 3]. У зв'язку з цим провідною ідеєю викладання риторики є визнання кожним студентом необхідності самоосвіти, пізнання і засвоєння інформації про найновіші досягнення у різних галузях знань, використання їх з метою самовдосконалення.

3. XXI століття науковці назвали інформативним. Сучасне українське суспільство знаходиться під агресивним впливом чужого інформаційного простору, який руйнує мораль, спричиняє деструкцію фольклорної, історичної, генетичної пам'яті. З бурхливим потоком західної попсової культури в нашу мову увірвався чужинський вислів «Це ваші проблеми», натомість в українців справіку вважалося, що чужої біди не буває, а здатність

загинути *за други своя* було ознакою шляхетності та духовного аристократизму. Щоб протистояти чужій інформаційній агресії, потрібно мати певні навички та знання, які може дати *сучасна психологія*. За таких умов виникає необхідність озброїти студентів інформацією про наукові доробки О. Клізовського, А. Менегетті, П. Кастанеди, О. Павлова, П. Бехтерева. Так Олександр Іванович Клізовський у праці «Основи світорозуміння нової епохи» пише: «Нова епоха висуває нові вимоги, які необхідно засвоїти, або доступ у Новий Світ буде закритим для того, хто думає потрапити туди зі старим багажем» [3, с. 332]. Вчений закликає людство до співробітництва з Космосом, Природою, Ієрархією Світла, або Творчими Силами Космосу, нової моделі спілкування зі своїми ближніми [3, с. 333]. Його хвилює, що «вінець природи, людина, всупереч всім законам природи, замість розвитку своєї істинної суті – свого духу, буде продовжувати розвивати своє лушпиння – своє тіло, хоча визначений еволюцією строк для розвитку тіла давно закінчився» [3, с. 332]. У педагогіці ХХІ століття він пропонує «негайно перейти від виховання розвитку тіла до розвитку і виховання духу», оскільки лише в цьому вбачає спосіб спасіння людства, оскільки О. Клізовський радить культивувати кожному психічну енергію любові, наповнювати нею свої слова, думки, вчинки і переконливо доводить, що «роздратування і гнів дуже шкодять людині, розвивають в її організмі згубну отруту, що нищить захисні сили організму, розладнує її нервову систему, затримує її духовний розвиток, створює їй багато ворогів і неприємностей... [3, с. 576]. Фосфор нервів випалюється, як світильник» [3, с. 576]. Вчений попереджає про згубний вплив роздратування, гніву на інших: «Треба передбачити, скільки злоби видихається, яке розмаїття зла може стати складовою отрути серед великої юрби людей! Воно буде підсилюватися випарами їжі, що розкладається, та різноманітних покидьків, що валяються навіть на вулицях столиць. Настав час попіклуватися про чистоту задвірок. Чистота необхідна і на подвір'ї, і в людському диханні. Імперил, що видихається роздратованими людьми, це все той же бруд, той же

покидьок ганебний. Необхідно проштовхнути в людську свідомість, що кожний покидьок може заразити близьких. Покидьок морального розкладу найгірше від усіх вивержень» [3, с. 574]. Про необхідність самоконтролю, що повинен стати основною ознакою цивілізованої людини XXI століття, пише *філософ* Соммер Даріо Салас, він вважає, що людству необхідно засвоїти ментальну гігієну, бо «той, хто не контролює себе, є таким же небезпечним, як людина зі зброєю, на яку у неї немає дозволу» [7, с. 453]. Особливо актуально це звучить у зв'язку з проблемами підготовки вчителя-філолога, становлення його, як мовної особистості, опанування ним основ педагогічної майстерності, зокрема академічної риторики, усвідомлення ним своєї місії у контексті запитів сучасної школи та глобальних проблем XXI століття.

4. Вважається, що серед психосоціальних наук *соціологія* є найскладнішою, оскільки вирішує гігантські проблеми сучасності, як-от: вакханалія бездуховності, цинічна жорстокість, вульгарність телебачення, жага швидкого та нестримного збагачення, миттєвого кар'єрного зростання серед молоді, лицемірство влади, її цивілізоване звірство. Майбутній учитель повинен бути підготовленим не тільки до роботи в школі, але й до вирішення проблем, бути спроможним дати відповіді на запити сучасності. Він повинен уміти сам жити в агресивному суспільстві, яке послуговується мовою ворожнечі – некоректного висловлювання стосовно іншої людини, – в якому розповсюджуються негативні стереотипи. Таким, наприклад, є слово «шок», яким позначають широкий спектр людських почуттів (від любові до ненависті), у якому віддзеркалюється стан нашого хворого суспільства. У цьому зв'язку необхідно донести до свідомості студентів зміст геніальних праць Питирима Сорокіна, професора Гарвардського університету, який створив дослідницький центр творчого альтруїзму, а його праці «Альтруїстська любов», «Форми і методи альтруїстського та духовного зростання», «Вплив голоду на людську поведінку, соціальне життя і організацію суспільства» стали відомі у всьому

світі. Якщо керуватися настановами Пителима Сорокіна, то соціологія повинна дати майбутньому вчителю чітке бачення себе і своєї місії в соціумі, відповідальність за його духовне здоров'я. Вчений створив інтегральний світогляд – цілісну систему знань з природничих наук, релігії, філософії, соціології, етики, мистецтва, економіки, політики, осмислення якого може дати майбутньому вчителю можливість зберегти себе, проторувати шлях у хащах бездуховності цивілізації XXI століття, і повести за собою інших до Правди, Добра і Краси.

Вчення П. Сорокіна – це міцний фундамент становлення мовної особистості майбутнього вчителя, що спонукає до постійного самовдосконалення, до самоосвіти, дає чітке бачення мети і шляхів професійного зростання, необхідності набуття дару безкорисливої творчої любові, яка є потужною енергією, що резонує у соціумі.

Сучасна школа потребує учителів «особистісного типу, які вміють самостійно мислити, спонукати до дій в ім'я торжества істини, добра, краси» [6, с. 3]. Мистецтво володіння Словом завжди було, є і буде ознакою розуму, освіченості, духовності. Майбутній учитель-філолог повинен не тільки майстерно і досконало висловлювати власні думки, але й уміти передавати знання своїм учням.

Висновки. Отже, запропонована нами модель становлення мовної особистості майбутнього вчителя-філолога на основі інтегрованих знань передбачає «переосмислення риторичної скарбниці людства й рідного народу щодо власних можливостей, конкретної ситуації спілкування, вироблення свого оригінального ораторського стилю», а також набуття глобального мислення, невтомної праці над собою: поповнення знань, розширення світогляду, активне спілкування з людьми, засвоєння кращих зразків мовної поведінки і постійне духовне зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ : Райдуга. С. 16.
2. Забужко О. Notre Dame d' Ukraine: Українка в конфлікті міологій. Київ : Факт, 2007. – С. 127.
3. Клизовський А. И. Основы миропонимания Новой Эпохи. Москва : ФАИР-Пресс, 2003.
4. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття / Василь Кремень // Педагогіка і психологія. 2003.
5. Народне цілителство і ладування: від знахарства до сучасної інформотерапії // Матеріали науково-практичної конференції «Буття українців». Київ, 2005. С. 3.
6. Сагач Г. М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. Київ : Райдуга, 1993. С. 3.
7. Соммер Д. С. / Мораль ХХІ века. Москва : ООО Издательский дом «София», 2004. С. 453.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДИТЯЧОГО ТЕАТРУ КАЗКИ

Оксана Циганок

Витоки театральних дійств дослідники вбачають у далекому минулому, коли життя людей було гармонійним з природою, її циклами, проходило адекватно космічного часу і простору. У дохристиянські часи комунікативними засобами культури були магія та релігія, первісною і найдавнішою драматичною формою був обряд, який містив значну кількість компонентів драматичного мистецтва. В ньому імітуються події, розігруються ситуації, які були б бажані, а людина, як учасник дійств, трансформує свій вигляд, перетворюється на певну істоту, яка представляє сили добра чи зла. Обряд у контексті дохристиянських вірувань порушував повсякденність, набував неординарності, святковості, був зверненням до Космосу, був діалогом людини і Космосу.

Під впливом християнства язичницькі обряди і ритуали втратили свій сакральний зміст і стали набувати рис театралізованого дійства, гри, а з часом перейшли до дитячого репертуару, наприклад, такі ігри «Подоланочка», «А ми просо сіяли», «Ворон», «Білоданчик», «Ящур», «Мак», «Огірочки» і багато інших.

Українська дитина змалечку живе в атмосфері драматичного дійства, оскільки саме такими є родини, хрестини, весілля, похорони, поминки, ходіння з зіркою на Різдво, участь у вертепному дійстві, маланкуванні. Ця особлива атмосфера буття української дитини спонукала педагогів залучити театральне мистецтво до виховного процесу школи і родини.

Ф. Бекон вважав, що участь у театральному дійстві «зміцнює пам'ять, розвиває голос і чіткість вимови, надає шляхетності зовнішності і жестам, значною мірою виховує впевненість у собі, нарешті, взагалі привчає молодь перебувати перед великою кількістю людей» [4, с. 383]. На непересічне виховне значення театру у школі вказував Ян Амос Коменський. У «Законі про

театральні вистави» він пише, що театр учить дітей «спостерігати відмінності у мові, вміти відразу реагувати на цю відмінність, робити пристойні рухи, тримати обличчя й руки, та й усе тіло відповідно до обставин, змінювати і пристосовувати голос, словом, проводити будь-яку роль пристойно» [8, с. 140].

Театр широко використовувався метою впродовж багатьох століть. Перший шкільний театр було створено у 30-х роках XVII століття у Київській духовній академії. Шкільні драми спочатку створювалися на біблійні сюжети, а розігрували їх студенти академії. З часом репертуар шкільного театру все більше набував світської спрямованості. Одним із центрів українського шкільного театру у першій половині XVII століття був Луцьк. Відомий факт, що вихованці єзуїтського колегіуму в Луцьку вітали там 1614 року уніатського митрополита Йосипа Вільяміна Рутковського не тільки латинськими віршами, а й українським діалогом, текст якого до нас не дійшов. Заснування у Луцьку братської школи у 1614 році спричинило проведення тут досить регулярних вистав [12, 725]. Театральне мистецтво впродовж віків було складовою частиною навчально-виховного процесу школи. Це питання є цікавою і яскравою сторінкою в історії вітчизняної педагогіки, воно особливо активізувалося і активізувалося в кінці XIX – початку XX століття і обговорювалося на сторінках педагогічної преси. Ще у 1911 році М. Невада у педагогічному часописі «Світло» переймався тим, що у школах «більше вчать, ніж виховують» [10, с. 17] і доводив необхідність використання сцени у школі як виховного засобу, оскільки «вистава в школі... вносить у сіру буденщину нову течію художніх інтересів», а учні у процесі участі у спектаклі «призвичаюються виступати публічно, правильно володіти мовою, голосом, рухами..., а підготовка до спектаклів зближує учителя і учнів» [10, с. 19]. Автор наголошує на важливості використання для шкільної сцени українського репертуару, оскільки вкрай необхідно, щоб «учні-актори знали той побут, з якого п'єса написана і добре володіли мовою п'єси» [10, с.20]. Навіть доросла людина не здолає дати сценічний образ з невідомого їй життя, а дитяча фантазія «не

знайде собі відповідних вражень і спектакль відбудеться мляво» [10, с. 20]. Щодо участі українських дітей у російських спектаклях досвід педагога засвідчив: «Іноді той самий учень виконавець, що в російській п'єсі почуває себе неначе зв'язаним і грає нудно, поводить вільно на українській сцені і навіть може проявити творчість. Зо мною в даному разі погодяться всі, кому доводилося бачити шкільні вистави таких популярних п'єс, як “Недоросль”, “Горе от ума”, п'єси Гоголя, Островського, Тургенєва і порівняти їх з виставами “Мартин Боруля”, або “Чумаки” Карпенка-Карого, що хоч зрідка, а все ж таки ставляться по наших школах. Чи не маємо ми в таких фактах певного доказу відомої істини, що творчість навіть в початковій стадії найкраще виявляється в національній формі? Російська мова для наших учнів, то, кажучи, мова книжна, мова шкільних підручників; мовою життя для значної їх більшості лишається українська» [10, с. 20].

Про важливість використання рідної мови виконавцями на вцені писали ще представники давньої літератури, зокрема, Георгій Кониський у підручнику піітики писав, що комедії треба писати простими словами, складом «простим», «мужицьким».

На українському матеріалі для шкільної сцени наполягає М. Невада ще й тому, що це стимулюватиме в учнів “інтерес до життя і мови народу, серед якого їм потім, після школи, жити і працювати» [10, с. 21].

Першою сходинкою до постановки дитячих музичних спектаклів автор вважає постановку дитячих ігор-веснянок і, як приклад, називає «пісню в лицах», «Король» [10, с. 23].

Казковий матеріал, на думку педагога, є найбільш придатним для дитячих постановок, а опери-казки В. Лисенка «Коза-Дереза», «Пан Коцький», «зима і Весна» називає «коштовним музичним скарбом» [10, с. 23].

Яків Зеленкевич вважає казку-оперу для дітей «Коза-дереза» «дійсно дитячою національною оперою» [7, с. 43], захоплено пише: «Скільки тут живого, народного, близького душі дитини! Нічого подібного я не зустрів в руській музиці. Те ж, що в неї є для

української дитини чуже, позичене». А далі переконує читача в тому, що саме «народна казка найближча душі дитини, її розумінню і психіці». Автор приходить до висновку, що «наша літературна продукція може вже забезпечити виховання і навчання згідно з духом нації, але ми не маємо і досі рідної української школи. І перлини нашої літератури і музики потрапляють до дитини не простим шляхом, а манівцями» [7, с. 43].

Репертуаром дитячого театру переймався і М. Кропивницький. Він інсценізував українську народну казку «Івасик-Телесик» і російську «По-щучьему велению». А Панас Мирний написав казку-п'єсу «Полуничка». Фольклорно-етнографічні мотиви взяв за основу Іван Петрик у п'єсах для дітей «Свят-вечір» і «Різдво», в яких подав низку обрядів і звичаїв, пов'язаних з найбільшими християнськими святами. Багато казок, п'єс на фольклорній основі створила для дітей Олена Пчілка, переважна більшість їх були опубліковані на сторінках дитячого журналу «Молода Україна».

Отже, до революції митцями, письменниками, педагогами було створено літературний фонд переважно казковий, який міг бути основою для професійного дитячого театру казок в Україні.

Мета нашого дослідження – розкрити суть і значення казкового репертуару дитячого театру.

Вже в перші роки радянської влади перед педагогами стала проблема створення українського дитячого театру. Більшість з них вважали, що основою репертуару в ньому повинна стати народна казка. «На Україні казок незчисленна кількість, лише І. Манжура записав за розповідями селян Катеринославської та Харківської губернії їх понад 100» [14, с. 106], – писала Марія Розенштейн. А професор М. Рубінштейн стверджував, що ніхто не створив дитячого світу переживань краще, ніж самі діти і тому пропонував давати їм завдання інсценізувати на власний вибір міфи, історичні події і особливо казки [15, с. 11]. Педагоги враховували ще й той факт, що «українські діти занадто довго знаходилися під політичним тиском російського царизму і тому були позбавлені можливості навчатись і одержувати художні враження рідною

мовою, а потреба в українському дитячому театрі говорить сама про себе досить красномовно» [14, с. 113].

У програмі єдиної трудової школи у 1921 року зазначалося, що під драматизацією в школі слід розуміти всі види відтворення в особах – від драматичних ігор до справжньої художньо-сценічної дії, з одного боку, і від імпровізації до розігрування п'єси – з другого.

В Україні у 1922 році було створено перший театр для дітей. Це був «Театр Казки» у Харкові, однак, п'єси у ньому ставилися російською мовою. Всього за рік театр ставив 3–4 постановки. Педагоги вважали, що було б «доречним, організувати при ньому і українське відділення, яке в свою чергу готувало б упродовж року декілька п'єс українською мовою» [14, с. 113].

У 1921 році Український державний театр поставив на площадці над Дніпром, поблизу пам'ятника св. Володимиру, три спектаклі для дітей: дві опери М. Лисенка і одну народну казку, проте, «ці спектаклі були епізодичними, не мали ніякої спрямованості і тому не могли створити форму театру для дітей» [14, с. 102]. Марія Розенштейн звертає увагу на складність питання, яким повинен бути театр для дітей і вважає, що його треба розглядати принципово і в деталях, «що у своїй роботі він повинен керуватися потребами дитячої душі, незалежно від того, чи буде він (театр) освітнім засобом чи тільки естетичним відпочинком і засобом розвитку естетичних почуттів. Дитячий театр не повинен виходити за межі дитячої психіки: він все повинен брати з цих невичерпних скарбниць дитячого духу, який творить, живе в світі фантазії» [14, с.103]. Участь дітей у театрі дослідниця назвала «священнодійством», а для молодшого шкільного віку пропонує використовувати в репертуарі народні казки і з цією метою надати їм драматичної форми. Щодо дітей старшого віку, то для них доречним було б інсценізувати той фольклорний матеріал, який дають слов'янські легенди, перекази, міфи, поряд з кращими оповіданнями українських письменників.

Отже, концепція Марії Розенштейн щодо репертуару дитячого театру перегукується з ідеями Софії Русової, Олени Пчілки, Миколи Лисенка, Якова Зеленкевича, Івана Франка: він повинен бути українським, україномовним, а репертуар складатися з фольклорного матеріалу, зокрема, казок. Казка «багаторазово прославлена педагогами як найбільш підходяща розумова їжа для дитини, найбільш вірний виховний засіб, найбільш захоплююча і художня поміж усієї поетичної продукції, яку можна запропонувати дитячій фантазії» [3, с. 143]. Діти люблять казки за те, що в них добро завжди перемагає зло, динамічно розгортається сюжет, є широке поле фантазії.

Помітним явищем у педагогічній думці перших років радянської влади була праця Митруся «Дитячий театр». Автор щиро вболіває за духовне здоров'я українських дітей на долю яких випали тяжкі випробування: «Чотири роки світової борні, які закінчилися у нас громадянською війною і зв'язаними з нею подіями – розстрілами, катуваннями, убивствами, грабівництвом та насильництвом, – залишили вже і продовжують залишати по собі й далі страшний слід у дитячій душі. Це помітно і в дитячих іграшках (“у війну”, “у солдатиків”, “у більшовиків” і т. п.) і в дитячих злочинствах, які втричі або й четверо зросли проти того, що було до війни, як свідчать про це статистика великих городів і матеріали спостережень над дітьми по школах. Отже, треба щось робити! Треба спасати молоді паростки нашого національного життя! Треба подбати про те, щоб відтягти дитячу увагу від того отруйного чаду життя, який панує навкруги. Треба захистити молоду й ніжну душу від морального каліцтва. Найкращим же засобом до цього є улаштування дитячих клубів, майданів, рухавків, дитячих садків, а разом з тим дитячих свят, дитячих гулянок, дитячих вистав... В даному разі я маю радити хоч раз на рік (на Різдво, на масницю, на Великдень, Зелені свята) улаштовувати дитячі вистави, позаяк ніщо не робить такого вражіння на дітей і не залишає такого глибокого сліду в їхній душі, як ці останні... [9, с. 11]. Репертуар для дитячого театру має відрізнятись від репертуару, що буває в театрі для

дорослих. Бажано, щоб зміст його був надзвичайним, себто, підвищуючим, героїчним, або казковим, фантастичним. І те й друге повинно будити найкращі почуття душі» [9, с. 8]. Автор подає показчик п'єс для дитячого театру, у якому переважають твори на казкові сюжети: «Колобок» І. Білоусенка, «По щучому велінню» і «Івасик-Телесик» М. Кропивницького, «Коза дєреза» і «Пан Коцький» М. Лисенка, «Ріпка» Митруся, «Лисичка одурила» Л. Чорноус [9, с. 7]. До кожної такої п'єси автор подає невеличкі методичні рекомендації щодо художньої і виховної цінності твору, специфіки постановки, декорації, музичного супроводу, що надає праці особливої цінності.

У 1923 році на сторінках педагогічного часопису «Шлях освіти» Е. Яновська виступила зі статтею «Казка, як фактор класового виховання», яка стала відцентровою силою, що спонукала дискусію щодо виховного потенціалу цього жанру народної словесності.

О. Білецький йде у своїх твердженнях неухильно за Е. Яновською: «Ні про які “вічні” і “загальнолюдські” ідеали у казці, звісно», не може бути й мови. Ідея боротьби притаманна казці, ... проте не все “добро”, яке перемагає в казці є “добром” на наш погляд. В цьому змісті казка подібна до прислів'я. помилково думати, ніби казка – продукт глибокої давнини. Казковий епос не є єдиним у своїй природі: він створювався у різні часи, серед різних соціальних груп, але переважно в середовищі давньоруських правлячих класів, від яких по східцях суспільної драбини перейшов до сільського населення» [1, с. 44]. По суті, О. Білецький взявся заперечувати дослідження вчених європейської і російської шкіл щодо походження казки на догоду комуністичній ідеології. Однак, за умов цілком негативного ставлення вченого до казки як виховного засобу пропонує використовувати з метою інсценізації «примітивні дитячі ігри і приказки і як зразок забавлянку: чудовий спектакль таїться вже в “Сороці-Білобоці”, яка кашку варила, дітей годувала» [1, с. 49].

Комуністичні вожді надавали високої ваги агітаційному потенціалу театрального мистецтва, а вслід за ними мріяли створити театр-агітку для дітей представники радянської педагогіки. Революційна епоха вимагало нового репертуару негайно, тому нашвидкуруч переробляли старий казковий репертуар, внаслідок чого «казки про царів і цариць незмінно закінчувались революцією ... П'єси із життя календаря поповнились новими персонажами. Зайці повели організовану боротьбу проти лисиць, ведмедів, вовків і інших хижаків; класова боротьба перейшла і у світ рослин і для цариці троянди настали погані дні» [3, с. 14]. Ілюстрацією до цих слів може бути п'єса «Квіткова революція», яку, як зразок, пропонує Е. Яновські для шкільних вистав.

«Троянда: Як гарно тут; нас багато. Всі гарні, красиві, а я найкраща од усіх. Я ваша цариця. (Між квітами шепіт).

Барвінок: Гм ... цариця... А не рано?

Квіти: Ха-ха-ха!!! Цариця! Ми вільні квіти!!!

Троянда: Гей, до мене! Будяки!

Будяки: Тут, ваша величність.

Барвінок: Ач! Вже й військових покликкала. Зкинемо її з трона, як люде ве зкинули.

Квіти: Зкинемо, зкинемо. Сюди червоний прапор!!!

Барвінок: Нема!

(Квіти взяли червоний мак). Ось наш прапор!

Будяки: Ми за вашу!

Троянда: Я вам дам!!! Щоб ви усі на шибениці політали!!!

Будяки: Ха-ха-ха. От так сказала! (Зривають з неї корону і розламують її. Квіти піднімають вгору мага й уходять з співом революційних пісень. Троянда зомліла).

*Садок: (Входе, баче розламану корону і зомлілу троянду).
Революція ... (Плаче).*

(За коном чути співають Інтернаціонал спартаків)»
[16, с. 92–93].

Е. Яновські коментує цей текст такими словами: «Казка, як продукт колективної дитячої творчості, безперечно вже існує ... Це буде та казка, яку стара педагогіка називає штучною, але ми назвемо її справжнім іменем – класовою. Будь-яка зміна матеріальних основ суспільно-державного життя кличе за собою і глибокі перетворення в цариці всіх культурних цінностей» [16, с. 93]. Отож пані Яновські взялася до новаторських експериментів не лише в царині педагогіки, але й фольклористики, вводить у науковий обіг термін «Класова казка». Мабуть, саме у цей період почалася і фальсифікація фольклорних творів, звідки витокі таких «шедеврів» як «Казка про Леніна», що мала право на життя на сторінках підручника з української літератури для 4 класу аж до 90-х років ХХ століття.

Боротьба педагогів з народною казкою велася у контексті боротьби з біогенетичним законом у психології, який передбачав «перенос на психічний розвиток дитини співвідношення, установлені німецьким природознавцем Ф. Мюллером між онтогенезом (індивідуальним розвитком організму) і філогенезом (історичним розвитком організмів). При цьому неправомірно стверджувалось, що в онтогенезі дитячої психіки відтворюються основні стадії біологічної еволюції і стани культурно-історичного розвитку людства (Л. Болдуїн, К. Блер, С. Холл, В. Штерн і інш.)» [11, с. 39]. Вже у 20-х рр. ХХ ст. біологічний принцип було взято під сумнів педагогами, проте «принцип» знаходив собі прихильників у середовищі театральних працівників, які пропонували саме ним керуватися у виборі репертуару для дитячий театрів. О. Білецький переконує, що на «на біогенетичному принципі будувати виховання і систему постановок у дитячому театрі завчасно, оскільки є необхідність у науковому обґрунтуванні цього принципу педагогікою, але якщо навіть і взяти його на віру, чи може він служити дійсним аргументом на захист старої народної казки, як фактора виховання, як матеріалу для інсценування в дитячому театрі? Ніскільки... Традиції можуть жити сотні віків, проте це не означає, що вони безсмертні. Замість того, щоб

штучною їжею підтримувати їх буття, треба допомогти їм померти заслуженою смертю... немає такої потреби засмічувати дитячу уяву лушпинням, яке висохло в народній свідомості» [3, с. 144].

Остаточний вирок казці у репертуарі дитячого театру винесла Постанова Колегії НКО від 3-5/1929 року «Про видання “Казок Андерсена”»: “...Визнаючи, що датський дитячий письменник Андерсен 1-ої половини ХІХ століття в своїй творчості відбив настрої буржуазії, що перемогла феодалізм і стала в суперечність з ідейними гаслами пролетаріату... використання казок Андерсена, навіть з 1-го періоду його творчості, може відбуватися лише за умов дійсного перероблення відповідно до потреб сучасності та усунення зазначених буржуазних містичних, сентиментальних, патріотичних тощо рис і за дійсно ґрунтовної редакції казок з відповідним суворим добором їх і переробкою”» [13, с. 65]. «Головліт затримав проходження справи видання вибраних казок Андерсена у виданні ДВУ з міркувань про недостатню ідеологічну витриманість передмови професора Білецького» [13, с. 65]. «Директор Інституту Педагогіки тов. Попов до рецензії, що подав до Кваліфкому ДНМК у справі казок Андерсена, додав, підписаний ним список пропонованих до видання і схвалених до вжитку книжок, де сказано, що він редагує ці книжки, як директор Інституту Педагогіки. На офіційній рецензії до видання казок Андерсена приватного видавництва «Космос» директор Інституту Педагогіки тов. Попов зазначив, що всі казки перероблені й перередаговані, тоді коли він переробив лише дві казки, а перевірів і прорецензував лише 8 казок» [13, с. 68]. «...Беручи до уваги довголітню бездоганну ним помилок, Колегія НКО визнає за можливе обмежити заходи щодо його такими: Оголосити тов. Попову сувору догану й зняти його з посади директора Інституту Педагогіки, залишаючи його професором в Інституті Педагогіки» [13, с. 69].

Дитячий театр революційної доби повинен був служити перш за все справі класового виховання, тому у доборі репертуару для нього мало зверталось уваги на психічні особливості дитячого віку,

хоча мова про це велася дотично, а бралися до уваги «особливості психіки пролетарських дітей і завдання пролетарської педагогіки» [3, с. 145].

Отже, дискусія, що розгорнулася на сторінках педагогічної преси у 20-х роках засвідчила, кремлівські «мудрагелі» проектували новий тип людини, радянської, яку назвуть «гомо советікус». Хоча О. Білецький запевняє, що “дитячий театр не повинен бути «наочним посібником» з політграмоти», проте тут же наполягає: «... театр залишається мистецтвом, однак і тут ... мистецтво не може сприйматися інакше, ніж засіб вираження класової ідеології» [3, с. 146].

Радянські ідеологи визнали театр найбільш впливовим засобом пропаганди комуністичних ідей. Педагоги 20–30-х років ХХ ст. рішуче відкидали надбання театрального репертуару минулого, особливо той, що має казкову основу. Переважна більшість п’єс для дитячого театру у цей період все більше уподібнювалися до посібника з політграмоти. За словами Д. Донцова, це був час, коли комуністична ідеологія «зганьбила більшовицьким тавром “вузького шовінізму”, “провінціалізму”, старої “романтики”, “ретроградства”, “відсталості”, “схоластики” чи “середньовічного фанатизму” всі вартості, які надавали нашій історії блиск і силу, щоб убити в нових поколіннях спогади минулого, слави, обернувши їх у безбатченків, у голоту положенням і психікою, зробити з нації плем’я голотів» [6, с. 8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белецкий А. И. В поисках репертуара для детских театров // Путь просвещения. 1924. № 1. С. 97–115.
2. Белецкий А. И. Вопросы репертуара в театре для детей (Из практики 1-го Гостеатра для детей в Хрькове) // Шлях освіти. 1926. № 3–4. С. 139–156.
3. Белецкий А. И. Вопросы репертуара в театре для детей // Шлях освіти. 1926. № 4–5. С. 139–156.

4. Бэкон Ф. О достоинствах и преимуществах наук. Книга шестая. Глава II // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. 2-е испр. и доп. изд. Т.1., Москва : Мысль, 1977. 383 с.
5. Городиська С. Театр для дітей // Радянська освіта. 1927. № 11. С. 37–39.
6. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич. «Відродження», 1991. 342 с.
7. З-вич Я. «Коза-дереза» М. В. Лисенка в школі // Світло. 1913. № 7. С. 39–43.
8. Коменський Я. А. Законы хорошо организованной школы // Избр. пед. сочинения : В 2-х т. Т. 2. Москва : Педагогіка, 1982. С. 133–163.
9. Митрусь. Дитячий театр. Київ, 1919. С. 1–13.
10. Невада М. Де-що про театр в школі // Світло. 1911. № 7. С. 17–24.
11. Педагогіка. Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич. Минск: «Совр. слово», 2005. С. 39.
12. Пилипчик Р. Я. Театр : текст і дійство // Історія української культури. У 5-ти томах. Київ : Наук. Думка, 2002. Т. 2. 725 с.
13. Постанова Колегії НКО (3 прот. Ч. 30, 3-5/ 1929 р.) Про видання «Казок Андерсена» // Радянська освіта. 1929. № 11. С. 68.
14. Розенштейн М. Украинский детский театр // Путь просвещения. 1929. № 7–8. С. 97–115.
15. Рубинштейн М. Очерки педагогической психологии. Москва, 1920. 243 с.
16. Яновская Э. Сказка, как фактор классового воспитания // Путь просвещения, 1923. № 4. С. 55–95.

ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА В ХОДІ ПОЛЬОВИХ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Оксана Циганок

Кінець ХХ – початок ХХІ століття вирізняється підвищеним інтересом наукових кіл, засобів масової інформації, та насамперед суспільства до питань, що стосуються культури спілкування, культури мовлення, культури поведінки. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує проблема виховання в учнів особистісної активності, комунікабельності, вміння публічного переконливого мовлення, розвитку загальної базової культури та її органічної складової – риторичної культури.

Пошуки нових підходів та досконаліших шляхів виховання, самовизначення та самореалізації підростаючого покоління базуються на положеннях, викладених у Державній національній програмі («Україна ХХІ століття»), Законах України «Про Освіту», «Про Загальну середню освіту», в Концепції мовної освіти, Державному стандарті базової й повної середньої освіти, Концепції національного виховання дітей та молоді.

На різних етапах суспільного розвитку дослідниками вивчено та узагальнено певний науковий та емпіричний досвід щодо визначення шляхів та засобів виховання риторичної культури особистості. У вітчизняній науці у цій галузі окреме місце належить працям, присвяченим теорії і технології виконавсько-мовленнєвої діяльності у педагогічних дослідженнях І. Зимньої, А. Капської, Ю. Львової, В. Тернопільської та ін.. Особливості впливу живого слова у педагогічному спілкуванні вивчали І. Зязюн, В. Кан-Калик, О. Киричук, А. Мудрик, М. Пашкова, В. Сухомлинський та ін.

У сучасній українській школі актуалізується роль учителя-філолога, у діяльності якого важливе значення має усне слово – засіб взаєморозуміння, переконання, реалізації методичних,

дидактичних і виховних завдань, інструмент творення креативної особистості та виховання риторичної культури. Дослідження Ю. Азарова, Н. Болдирєва, Н. Кузьміної, А. Сластьоніна, Н. Тарасевич вказують на силу слова як обов'язковий компонент педагогічної майстерності вчителя.

Дослідження проблеми підготовки студентів до українознавчої пошуково-експедиційної роботи та їх виховання в процесі такої діяльності продовжили П. Ігнатенко, Т. Котик, Н. Кравцова, Т. Люріна, М. Семенова, О. Семенов, З. Сергійчук, Н. Сивачук, Р. Скульський, Н. Соломко, М. Стельмахович, М. Струнка, Ю. Підборська, Л. Плетеницька, Г. Шах.

Однак недостатньо дослідженою залишається проблема формування риторичної культури вчителя-філолога в ході польових українознавчих досліджень.

Пошукова українознавча робота студентів-філологів вищого педагогічного навчального закладу є важливим засобом залучення їх до традиційної культури, яка сприятиме ментальному вихованню та формуванню особистості гідного громадянина. Саме під час практики студенти роблять перші самостійні кроки на фольклористичній ниві, розкривають для себе специфіку живого фольклорного процесу, вчаться практично застосовувати здобуті теоретичні знання, поступово набувають необхідного для майбутньої професійної діяльності досвіду фольклорно-етнографічної праці у польових умовах. [3]

Водночас фольклорно-етнографічна практика свідчить, що риторична культура студентів потребує суттєвого поліпшення шляхом формування вмінь грамотно, логічно і переконливо висловлювати свої думки, володіти нормами літературного мовлення, долати скутість думки і слова, запобігати хвилюванню, опановувати себе, працюючи з респондентами різного віку. Мовленнєва комунікація студентів спрямована на подолання конфронтативності, що сприятиме розвитку толерантності, конструктивності та ефективності спілкування, як того вимагає українознавча польова практика.

Однією із основних і найскладніших методик збору етнографічної інформації, що практикує різні способи її одержання, є опитування. Усне опитування спирається на встановлення безпосереднього контакту з інформаторами, вміння налаштовувати їх на невимушену розмову і непомітно спрямовувати в потрібне русло, своєчасно і якісно фіксувати етнографічний матеріал. Студентів необхідно навчити спілкуватися як з жінками, так і чоловіками, навчити їх умінню «розговорити» співбесідника за допомогою цікавих запитань, тем, які є близькими для них, продумати кожен фразу так, щоб вона сприяла налагодженню контактів, народжувала бажання поговорити душа в душу. Усне опитування дає найкращі результати тоді, коли воно ведеться за розробленими заздалегідь питальниками. Ними користуються навіть при прямому спілкуванні з інформаторами.

Одним із видів усного опитування є інтерв'ю, що обов'язково передбачає особисту бесіду дослідника з інформатором (респондентом). В етнографії практикуються відкриті інтерв'ю, що заздалегідь визначають лише основні питання бесіди. Воно дає непогані результати при вибіркових ознайомленнях з метою уточнення територій проведення майбутніх етнографічних експедицій, при вивченні психологічних характеристик етносів (етнічних стереотипів, ментальності, мовно-культурної і релігійної орієнтації і т. ін.). Володіння риторичною культурою допомагає впевнено почувати себе в усіх життєвих та професійних ситуаціях, коли треба або повідомити, проінформувати, проаналізувати, підбити висновки, висловити власну точку зору, пояснити, скритикувати, або ефективно спілкуватися у різних форматах (діалог, полілог, «круглий стіл»), або організувати та креативно скеровувати свою мисленнєво-мовленнєву діяльність на засадах двох взаємопов'язаних риторичних постулатів – доброзичливо ставитися до слухачів і своєю промовою прагнути торжества «людського в людині», або доцільно використовувати методи аргументування [1]. Це сприяє вдосконаленню комунікативного простору у професійно-діловій сфері, посилює комунікативну

інтуїцію, дозволяє досягти високого рівня культури вербального спілкування і культури мовлення.

Загальний інтерес до риторики як до обов'язкової, важливої та специфічної сфери людської культури прогресує на початку третього тисячоліття: у суспільстві в умовах активної й масштабної його інформатизації зростає кількість і популярність професій із посиленою комунікативною відповідальністю. Повноцінну і відповідно до вимог часу риторичну освіченість вимагають наукова, освітянська й інші сфери. Важко назвати професії, де б майстерне володіння словом, як універсальним інструментом думки і переконання, було б непотрібним. Проте у багатьох галузях інтелектуальної діяльності (насамперед педагогіці, філології, культурології) це стає визначальною умовою професійного успіху та обов'язковим атрибутом іміджу інтелігентного, кваліфікованого і компетентного фахівця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ : ВЦ Академія, 2004. 324 с.
2. Мацько Л. І. Риторика : навч. посіб. Київ: Вища школа, 2003. 311 с.
3. Сивачук Н. П. Фольклорна практика. Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини. 2-ге вид. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2008. 68 с.

НАРОДНА РИТОРИКА У КОНТЕКСТІ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УМАНЩИНИ

Оксана Циганок

Одне з актуальних завдань сучасної української фольклористики на межі тисячоліть – переглянути традиційні, усталені візії системи фольклору, залучити до наукового обігу корпус текстів, що досі не привертали належної уваги дослідників. Великою мірою ця проблема зумовлена невирішеністю питання систематизації усної народної творчості.

Примовки, що традиційно були на периферії уваги фольклористів, посідають своєрідне місце серед жанрів українського фольклору. З одного боку, незаперечним є зв'язок примовок із магичною поезією (замовляннями), з другого – більшу частину їх можна розглядати як різновид паремій. Ґрунтом, на якому вони виникли, є ритуально-обрядовий комплекс (родинний, календарний, оказіональний), господарська діяльність, побут української етнічної спільноти.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні побутування та функціонального змісту примовок у весільній обрядовості (на матеріалах Уманщини).

Перша згадка про вживання примовок датована XVI ст. і стосується українського весільного обряду. Це опис українського весілля, що належить Яну Ласіцькому, який вийшов у Вільно 1582 року латинською мовою [11]. Автор зазначає, що після проведення обряду вінчання «жінки зараз-таки посипають храм лопухом і льоном, примовляючи: «Нехай боги-захисники зроблять так, щоб молодому подружжю завжди було добро» [11, с. 14].

Окремих публікацій, присвячених примовкам, в історії української фольклористики не було. Примовки найчастіше потрапляли до різноманітних збірок замовлянь, етнографічних описів побуту, обрядів, звичаїв та вірувань українців або ж до збірок паремій. Серед публікацій замовлянь найбільш вагоме зібрання примовок знаходимо в першому томі корпусу

П. Чубинського, збірці П. Єфименка «Сборник малороссийских заклинаний» [2]. На жаль, тексти у збірці П. Єфименка опубліковані без обрядово-ситуативного контексту, що значно применшує їхню наукову вартість. Набагато більшу цінність мають етнографічні матеріали, що містять описи обрядів, вірувань, побуту, господарського життя українського селянина. Такі записи включають значну кількість примовок. Особливо варто виділити публікації записів Й. Лозинського, П. Чубинського, М. Маркевича, В. Милорадовича, В. Шухевича, З. Кузелі, І. Франка, В. Гнатюка. Частина матеріалу потрапляє у збірки паремій М. Номиса, І. Франка. Сучасні примовки є елементом обрядового, побутового життя людини, вони, як і тисячі років тому, забезпечують практичні потреби людини – накликають благополуччя, добробут, щедрий урожай, особисті гаразди, тобто за своєю глибинною сутністю примовка є тотожна магичній формулі. Таким чином, примовка походить від давньої магичної формули, має з нею схожу функцію.

Весілля – одне з найяскравіших обрядових дійств у народній культурі. Це – складний комплекс, в живу тканину якого вплетено величезну кількість ритуальних реплік, формул, приказок, примовок поряд із власне піснями. Вже давно дослідники назвали весілля народною драмою [1, с. 181].

У рамках весільного обряду, ми можемо говорити про активне побутування двох жанрових різновидів примовки: заклиналих та ритуальних. Виокремлення заклиналих примовок весільного обряду, у свою чергу, не становитиме особливих труднощів: проблема відмежування заклиналих примовок актуальна лише у разі дихотомії «примовка – замовляння». Щодо ритуальних примовок, якими надзвичайно багатий весільний обряд, то потребує уточнення момент їх диференціації з-поміж реплік обрядового сценарію. Такі ознаки, як традиційність, формульність, відтворюваність, властиві як примовці, так і репліці обрядового сценарію. Цікавим, на нашу думку, є той факт, що окремі репліки-формули за структурою, виконанням, характером виконуваних функцій практично не відрізняються від ритуальних примовок.

На *сватанні* використовується ціла низка традиційних формул. Загалом, можна сказати, що саме сватання має «формульний» характер. Сватання – етап весільного обряду, сценарій якого написано в народній традиції. Дійові особи повинні лише «озвучити» свої ролі, обмінюючись наперед приписаними, відомими репліками. Навіть звичайні фрази, які, здавалося б, не мають ніякого додаткового магічного навантаження, побудовані згідно з традицією виконання примовок (магічних текстів). Парубок, збирається іти сватати дівчину, бере хліб-сіль, стає перед батьками на коліна і тричі просить батьків благословити: *«Благословіть, мамо, благословіть, тату!»*, ті, в свою чергу відповідають *«Нехай тебе, сину, Бог благословить!»* [12, с. 7].

Особливістю вербальної поведінки на сватанні було те, що думки висловлювалися не прямо, а в образній формі. *«Десь тут бігла куниця, гарная молодиця. А у нас мисливець. Гнався та й прийшов до цієї хати. Якби ви були ласкаві і кониченьку та віддали за нашого мисличенька. Та й благословіть»*. Відповідь була: *«Нехай Бог благословить...»* [9]. Домінуючою виступатиме функція коментаря обряду, як додаткові з'являються – етична, комунікативна, традиційна функції.

Досить поширені на сватанні й різноманітні доброзичення: *«Сватов угощають і за могоричем приговарюють: «Дай, Боже, щоб з цього могоричу до більшого»»* [4]. Відзначимо тут апелятивну, етичну, традиційну функції, що зберігаються за подібними текстами на всій території України. Формули благословення молодих – обов'язковий компонент різних етапів весільного обряду: сватання, відпровадження до шлюбу, зустрічі у домі молодого, зустрічі у домі молодої: *«Тоді молодий кланяється родичам три рази, падає їм до ніг, вони благословляють його, мовлячи: «Хай тя Бог благословить», а він їх в губи цілує»* [10]. Запрошення гостей на весілля також має формульний характер. Перед тим як іти дружка і молода тричі просять благословіння у матері: *«Благослови, мати, вийти з цієї хати, село обходити, усіх запросити»* [3]. Мати також тричі відповідає: *«Нехай Бог*

благословить тебе, доню» [6]. Дівчата ходили від хати до хати і запрошували: *«Просили тато, мама на хліб, на сіль, на весілля. І я вас прошу!»* [12, с. 36]. Виділяємо тут традиційну, комунікативну, етичну функції. Такі формули символізували залучення усіх членів соціуму до участі у створенні нової сім'ї. Подібні тексти могли набути більш розгорнутої форми, а у функціональне поле такої примовки додається, крім апелятивної та традиційної, ще й естетична функція.

Другий важливий етап в українському весіллі – *заручини*. Усі примовки, які виголошувалися тут, мали етичну, традиційну, комунікативну функції. Провідна роль у заручинах належала дружкові – своєрідному розпорядникові обряду. Дружба з'єднував руки молодих рушником і розпочинав церемонію заведення їх за стіл, звертаючись до батьків дівчини: *«Тату й мамо, просять тут вас діти про благословення, що має їх пан Бог докупити злучити, на перший посад сісти»* [7]. Молоді кланялися батькам і всім родичам. Дружба брав подану матір'ю Хустину, давав кінець молодим та заводив їх за стіл, питаючи: *«Мамо, тату, а чи буде так хороше?»*. Батьки відповідали: *«Хороше»*. Дружба у відповідь казав: *«Дай же, Боже, щоб так довіку було хороше»*. Молоді сідали, а дружба розкраював на тарелі сир і обносив гостей, примовляючи: *«Молода просить Вас на заручини»»* [5]. Тут з'являється ще й магічна функція. Виконання примовки мало забезпечити щастя для молодого подружжя. Діалогічна форма свідчить про архаїку цього звичаю.

Домінуючою естетичною функцією відзначаються примовки, що за походженням є *весільними піснями*, які стали виконуватися без музичного супроводу. Невеликі за обсягом, ці тексти коментують обряд. Перед тим, як починати заплітати вінок промовляли: *«Благослови, Боже, і отець, і мати, своєму дитяті віночок звивати»* [12, с. 50].

На Уманщині ще й таке співали дружки: *«Ой вінку мій, вінку, Хрещатий барвінку, Купували тебе в Криму, Замикали в скриню, А тепер я ношу, На весілля прошу!»* [4].

Примовки у весільному обряді є прикладом того, як у функціональному полі тексту все більшого значення набуває естетична функція.

Перед шлюбом батьки благословляють молодих. Для цього використовувалась одна з універсальних побажальних формул: *«Хай Бог благословить, щастя й долю дає»* [8]. Водночас, існують записи, де таке благословення розгортається у художньо довершене обрядове дійство, в якому примовки є засобом творення цієї довершеності.

Кульмінаційним моментом весільного столу був обряд поділу короваю. Під час цього виголошувалися своєрідні побажання, за своїм призначенням вони близькі до примовок, але мають іншу форму виконання. Вони співаються, причому виконує їх хор (молодого чи молодої). Однак подібні тексти можуть не лише співатися, а й промовлятися, що свідчить про трансформацію жанру і про ще одне джерело поповнення фонду примовок.

<i>Перепиваю телятко,</i>	<i>Або</i>
<i>Щоб було в вас малятко.</i>	<i>Дарую вам корову,</i>
<i>Перепиваю ягнята,</i>	<i>Що дере полову,</i>
<i>Щоб родились у вас близнята</i>	<i>А ще сорочку й хустину,</i>
[7].	<i>Щоб була до року дитина</i> [2].

Весілля – час жартів, сміху, ритуально приписаних веселощів, розваг. Цим пояснюється той факт, що примовки, які виконувалися під час розподілу короваю, мали жартівливий характер.

Хоча український весільний обряд і має певні локальні відмінності, проте, по суті, складається із рівнозначних взаємозамінних елементів. Буквально всі обрядодії весільної драми відзначаються широким вживанням примовок. Особливо активно вони виконуються у найбільш значущі моменти обряду. Здається, що тут ми можемо говорити про дискретність обрядового дійства, де найбільш важливі – з точки зору проходження обряду – моменти оформлюються не тільки за допомогою ритуально приписаних пісень, а й ритуально приписаних примовок. Що ж стосується

вживання заклинальних примовок, то вони виконуються здебільшого під час обрядодій перформативного характеру. Чим ближче до «переходу», тим активніше застосовуються різноманітні формули у вигляді примовок для забезпечення непорушності весілля, довгого життя, достатку, любові між молодятами. Виконавцями примовок тут можуть бути здебільшого свати, дружба, батьки молодих тощо.

Приклад весільного обряду особливо яскраво демонструє процес естетизації магічної формули. Набуваючи в обряді естетичної функції, примовка отримує довершену форму, стає добірним зразком українського фольклору. Звісно, цьому сприяє насамперед публічність виголошення тексту та його включеність у структуру обрядового дійства, яке є цілісним високохудожнім явищем.

Проведене дослідження українського фольклорного матеріалу та відповідного етнографічного контексту дозволяє не лише звернути увагу науковців на примовки як самобутнє явище народної творчості, але й висвітлює місце примовок серед інших фольклорних явищ, розкриває специфіку їхнього побутування та функціонування.

Сферою побутування примовки є ритуально-обрядовий комплекс, що включає календарну, родинну, оказіональну обрядовість, традиційну господарську діяльність, щоденний побут, міжособистісні стосунки.

Визначаючи місце примовок серед інших жанрів українського фольклору, можемо констатувати певну спорідненість примовок і магічної, календарної, родинної поезії, паремій, а також формул мовленнєвого етикету. Із замовляннями примовки об'єднує спільне походження, відрізняються ж вони перш за все сферою побутування, поширеністю серед носіїв фольклорної традиції (активно-колективні та пасивно-колективні форми), особливостями виконання, деякими елементами поетики, специфікою функціонування (екзотерична та езотерична магія).

Простежуючи характер побутування примовки сьогодні, доходимо висновку, що вона й досі залишається продуктивним жанром. Свідченням цього є зразки текстів, які дійшли до наших днів і виникають ще й сьогодні.

Весільні примовки до чарки

Хто п'є, той кривиться, а кому не дають, той дивиться [7].

Ой, чарочка моя кругленька, як я люблю тебе, що ти повненька [7].

Ой, чарочко-чепурушечко, п'є Іванівна-душечка! [6]

Перша чарочка, як по льоду, друга – як по меду, а третя – не питай, швидше наливай [10].

По старинному обряду п'ємо дві доряду [9].

А хто п'є, тому наливайте, хто не п'є, тому не давайте [8].

Будьте здорові, як чорні корови, а я буду пити, як гуманський бик [9].

Гумань гудьмо, та в Гумані будьмо! [8].

«Принука» до їжі

Нехай Бог благословить! [3]

Їжте у смак, а звиняйте, як що не так [3].

Їжте, дорогі гості! На що Бог поміг, тим і приймаєм! [4]

Вся причина перед очима, їжте, люди добрі! [4]

Добрі жорна хай усе перемелють [8].

Їжте борщик, щоб Господь послав жарке літо дощик [8].

Їжмо вареника за здоров'я чоловіка Каленика [9].

Пословиця говориться, а хліб їсться [10].

Нехай Бог наповняє! [10].

Побажання на «перепій»

Перепиваю гречку, щоб не було суперечки [4].

Перепиваю гроші, щоб мали здоров'я хороше [4].

Перепиваю мірку гороху, щоб мали дітей до року [5].

Перепиваю сову на Осташівському ставу і хуру хмизу, щоб загородився згори до низу [5].

Перепиваю граблі й вила, щоб молода гарно борщ варила [8].

Перепиваю гроші мідні, щоб молоді не були бідні [8].

Примовки до танцю

Тріщить матерія –
Гуля Ликерія [8].

Ой, музики мої,
Та заграйте мені!
Як не зробили з хвоста смика,
То ви зовсім не музики [3].

Болить мене голова
І коліна, і нога.
Усе тіло заболіло,
Бо танцювать захотіло [9].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веселовский А. Историческая поэтика. Москва : Высшая школа, 1989. 404 с.
2. Заговорные тексты в рукописных материалах П. Г. Богатырева (публикация К. К. Богатырева) // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор. Москва : Наука, 1993. С. 227–231.
3. Записано 01.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області, від Хлистуни Марії Кирилівни, 1922 р. н.
4. Записано 02.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області, від Полянчук Ганни Лукашівни, 1931 р. н.
5. Записано 03.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області, від Грицик Ганни Степанівни 1934 р. н.

6. Записано 04.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області, від Грицика Михайла Степановича 1927 р. н.
7. Записано 28.06.2005 р. в с. Тернава Уманського району Черкаської області, від Овчарук Ганни Пилипівни, 1915 р. н.
8. Записано 28.06.2007 р. в с. Кузьмина Гребля Уманського району Черкаської області, від Козачинської Лідії Іванівни, 1926 р. н.
9. Записано 28.06.2007 р. в с. Кузьмина Гребля Уманського району Черкаської області, від Свиначук Єлизавети Микитівни, 1923 р. н.
10. Записано 28.06.2007 р. в с. Кузьмина Гребля Уманського району Черкаської області, від Чередник Зіни Іванівни, 1916 р. н.
11. Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ: Наукова думка, 1974. 160 с.
12. Сивачук Н. П. Уманське весілля / Умань : ПП Жовтий, 2010, 2009. 206 с.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	3
Лекції	4
Лекція № 1. Академічна риторика як наука, її зв'язки з іншими науками	4
Лекція № 2. Історія академічної риторики	22
Лекція № 3. Закони академічної риторики	45
Лекція № 4. Жанри академічної риторики.....	57
Лекція № 5. Лекція – жанр академічної риторики	67
Лекція № 6–7. Наукова доповідь	87
Лекція № 8. Академічна еристика	111
Лекція № 9. Академічна риторика в контексті процедури захисту дисертаційного дослідження	125
МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	138
До практичного заняття № 1	138
До практичних занять № 2–3.	163
До практичного заняття № 4.	173
До практичного заняття № 5.	199
ДЕКЛАМАЦІЙНА ХРЕСТОМАТІЯ	224
СЛОВНИК-ДОВІДНИК	250
ХРЕСТОМАТІЯ	310